

1994

3

AETAS

JOHN KOMLOS:

Az antropometrikus történetírás jelentőségéről

EDDIE M. SCOTT:

Cluster-analízis a földbirtok-szerkezet vizsgálatában.
Porosz és magyar példák a 19. század végéről

SUSAN ZIMMERMANN—GERHARD MELINZ:

A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális reform? Kommunális
közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914)

JOHN C. SWANSON:

Otto Bauer külpolitikája és a Magyar Tanácsköztársaság

Interjú David F. Good-dal

DAVID F. GOOD:

Gazdasági átalakulás Közép- és Kelet-Európában.
Történelmi kitekintés

David F. Good műveinek bibliográfiája

HALMOS KÁROLY:

Magyarországi polgárosodás.
Tallózás az 1988 és 1992 közötti történeti irodalomban

Következő számunk tartalmából

Andrew Ayton:

Katonai forradalom a 14. századi Angliában

Velich Andrea:

VII. Henrik és a londoni lobbyk

Borus György:

Politikai játékszabályok Angliában a 18. század közepén

Tandori Mária:

A reformmozgalom irányzatai a brit parlamentben
az 1780-as évek elején

Kövér Lajos:

Turgot politikai pályája

Beszélgetés a 18. századról Jean Bérénger
francia történésszel

Jean Bérénger:

A francia külpolitikai stratégia főbb vonulatai a 18. században

1994/3

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Tomka Béla

A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány,
a Szegedért Alapítvány,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES (főszerkesztő)
ARADI ZSUZSA (a szerkesztőség titkára)
DÁVID TAMÁS, KOSZTA LÁSZLÓ, LELE JÓZSEF,
PELYACH ISTVÁN, TOMKA BÉLA, TÓTH SZERGEJ,
VAJDA ZOLTÁN

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft.
Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

- John Komlos**
Az antropometrikus történetírás jelentőségéről 5
- Scott M., Eddie**
Cluster-analízis a földbirtok-szerkezet vizsgálatában.
Porosz és magyar példák a 19. század végéről 17
- Gerhard Melinz–Susan Zimmermann**
A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform?
Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914) 37
- John C. Swanson**
Otto Bauer külpolitikája és a Magyar Tanácsköztársaság 57

Határainkon túl

- Interjú David F. Good-dal 71
- David F. Good**
Gazdasági átalakulás Közép- és Kelet-Európában.
Történelmi kitekintés 80
- David F. Good műveinek bibliográfiája 93

Műhely

- Halmos Károly**
Magyarországi polgárosodás.
Tallózás az 1988 és 1992 közötti történeti irodalomban 95

Figyelő

- A történelem mint veszélyeztetett faj? Viták a posztmodern történetírásról
(*History and Theory, 1989–1990. Past and Present, 1991–1992.*)
Deák Ágnes 155
- Bibó aktualitása
(*A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.*)
Berkes Tímea 162

Holocaust Franciaországban (Cohen, Asher: <i>Persécutions et sauvetages. Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy</i> [Üldöztetések és mentések. Zsidók és franciák a megszállás és Vichy idején] Préface de René Rémond. Les Éditions du Cerf, Paris, 1993.) Karsai László	167
Homokszemek (Giovanni Giovannini: <i>A kovakőtől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszköz története.</i> Püski, Bp., 1990.) Soós Gábor	172
Eszmetörténet a periferián (Román eszmetörténet, 1866–1945. Válogatta és az utószót írta Pászka Imre. Aetas-Századvég, Bp., 1994.) Miskolczy Ambrus	178
 Számnk szerzői	 182

JOHN KOMLOS

Az antropometrikus történetírás jelentőségéről

Az interdiszciplináris történetírással foglalkozók a tágabb értelemben vett gazdasági fejlődés alaposabb megismerése érdekében egyre több figyelmet szentelnek a gazdasági és biológiai folyamatok egymásra hatásának.¹ Az olyan változók, mint a magasság, testsúly, test-tömeg, az első menstruáció időpontja vagy a morbiditás nem csupán azért keltették fel érdeklődésünket, mert mind a táplálkozási szinthez s következőképpen olyan demográfiai változókhoz is kötődnek, mint a várható élettartam, hanem a munkaerő termelékenységére gyakorolt hatásuk révén gazdasági visszahatásuk és az emberi tőke kialakulására gyakorolt hatásuk miatt is.² E kontextusban az antropometrikus történelemnek különös hangsúlyt ad az anyagi életszínvonalnak az ipari forradalom korai szakaszában megfigyelhető alakulásáról folyó vita, hiszen ekkor még a legfejlettebb európai társadalmakban is az élelmezés tette ki a dolgozók teljes jövedelmének mintegy háromnegyedét.

Habár a tudósok már századok óta tanulmányozzák az emberi magasságot orvosi, biológiai vagy antropológiai szempontból,³ a gazdaságtörténészek csak az utóbbi emberöltő során ismerték fel a táplálkozási szint mennyiségi meghatározásának jelentőségét.⁴ Először Franciaországban, majd ettől függetlenül Amerikában fedezték fel az antropometrikus történelmet az 1970-es évek közepétől,⁵ s kezdetben a rabszolgasággal kapcsolatos problémák kutatásában alkalmazták, olyan elvek felhasználásával, amelyek a harmadik világ országaiban a táplálkozás megfelelő voltának értékelésében standard eljárások.⁶ Azóta ezen módszereket az öt kontinens történelmi populációinak táplálkozási szintjében bekövetkezett időbeli változások és keresztmetszeti különbségek meghatározására is alkalmazták.⁷

Az antropometrikus eszközök azért bizonyulnak hasznosnak a történelmi események számos aspektusának megértésében, mert képessé tesznek bennünket a táplálkozási szint mennyiségi kifejezésére. Ez a bizonyítási eljárás orvosi kutatásokon alapul, amelyek kétségtelenül bebizonyították, hogy a populációk nettó halmozott táplálékfelvétele döntő befolyással bír az átlagos magasságra, s az anya táplálkozása is jelentős szerepet játszik ebben.⁸ Így az egy adott korban elért magasság, csakúgy mint a populáció felnőttkori végleges magassága, a halmozott nettó táplálkozás mutatója: a növekedés évei alatt elfogyasztott táplálék mínusz az alapanyagcsere energiaszükséglete és az átélte betegségek által felemésztett tápanyagok.⁹ Minél magasabb a táplálkozási szint, annál több protein és kalória áll rendelkezésre a fizikai növekedéshez, s annál közelebb kerül az egyén, illetve a populáció genetikai potenciálja eléréséhez. A táplálkozási szint és így a magasság nem csupán a betegségnek való kitettség és általában az egészség jelzője, de ugyanakkor pozitív korrelációban áll a várható élettartammal és a táplálékbevitellel is, valamint megmutatja,

milyen jól fejlődik az emberi szervezet gazdasági, epidemológiai és társadalmi környezetében.

Természetesen nem szabad szem elől vesztenünk azt a tényt, hogy egy adott populációban az egyén által elért végleges testmagasságot a táplálkozási szinten kívül genetikai tényezők is befolyásolják. Ez a körülmény azonban nem érinti az emberi magasság evolúcióját, amennyiben a populáció genetikai összetétele nem változik nagyarányú migráció következtében. Ezért a történelmi vizsgálatok gyakran összpontosítanak a végleges testmagasság időbeli változásaira, mert ezeket nem befolyásolják a genetikai tényezők.

Az antropometrikus bizonyítékok bővítik ismereteinket az iparosodás és a demográfiai folyamatok között fennálló viszonyról, különös tekintettel arra, hogy milyen szerepet játszik a táplálékfogyasztás az ipari forradalomban. Így vált lehetővé az, hogy a korábbi századokban a gazdasági fejlődés előtt álló „malthusi csapdából” való kilépésként írjuk le ezt az epizódot. Lehetővé vált az is, hogy többet tudjunk meg az iparosodás és az urbanizáció életszínvonalra gyakorolt hatásáról, nem csak globálisan, hanem nemek, társadalmi helyzet, foglalkozás szerint, s az életszínvonal különböző pontjain is. Történelmi kontextusban a fizikai természetek az is előnye, hogy olyan csoportok, pl. gyermekek, háziasszonyok, az önfenntartó parasztság, rabszolgák és az arisztokrácia esetében is hozzáférhető adat, akikre az olyan hagyományos gazdasági mutatók, mint a reálbér, nem mindig vonatkoznak vagy általában nem ismertek.

Hagyományos értelemben véve az életszínvonal gyakorlatilag egyenértékűvé vált az anyagi jólét szintjével, következésképpen leggyakrabban az egy főre eső jövedelemmel azonosítják és mérik. Mégis, az életszínvonal tágabban is értelmezhető, úgy, hogy magában foglalja az emberi lét pszichológiai és biológiai dimenzióit is, vagyis az élet minőségét. A jólét e három összetevője közötti megkülönböztetés nem gazdagítaná sokban a múltból való ismereteink koncepcionális értelmezését, ha ezek mindig pozitívan korrelálnának egymással; a jelenlegi empirikus bizonyítékok azonban mintha megkérdőjeleznék ezt a feltételezést, s arra utalnak, hogy nem szabad ezeket összeolvasztani egyetlen fogalommal. Természetesen a valóságban a kérdés még bonyolultabb, mivel a történelmi adatok szűkössége gyakran nem teszi lehetővé reprezentatív jövedelemindexek megalkotását. A napi bérek közvetlen átalakítása¹⁰ éves családi jövedelemmé teli van bizonytalanságokkal.¹¹ Aligha lehet tehát meglepő, hogy a hagyományos értelemben vett életszínvonal ismétlődő változásával kapcsolatos vita a fennmaradt adatok korlátozottságát legyőzni kívánó számos figyelemreméltó kísérlet ellenére zsákutcába jutott.¹²

Ellenben, ha a történelmi populációk biológiai jólétét az életszínvonal egyik komponensének tekintjük, a kérdést teljesen más szempontból világíthatjuk meg. Kísérletek történtek erre a történelmi populációk egészségének közvetlen vizsgálatával is, de ezt a megközelítést nyilvánvalóan korlátozza az, hogy kevés releváns adatsor áll rendelkezésünkre.¹³ Egy másik lehetőség az, hogy a mortalitást úgy értelmezzük, mint a jólét integrált komponensét és belefoglaljuk az anyagi életszínvonal hagyományos indexébe.¹⁴ Ez a kísérlet a biológiai és anyagi életszínvonal egyetlen mutatóba tömörítésére azonban szembesülni kényszerül az emberi élet monetáris értéke megbecslésének alapvető nehézségével.

Az antropometrikus történetírásnak az is előnye, hogy bőségesen állnak rendelkezésére adatok a 17. század végétől kezdve, melynek csupán kis töredékét elemezték eddig.¹⁵ Ez a megközelítés egyenesen elismeri az „életszínvonal” fogalmának belső multidimenzionalitását, továbbá leszögezi, hogy a számos dimenzió nem feltétlenül egyidejűleg változik, s ezért ezeket nem szükségszerű egyetlen mutatóvá formálni. A cél különböző populációk biológiai életszínvonalának mutatóit kidolgozni hosszabb periódusokra vonatkozóan, a lehetséges mértékig társadalmi osztályok szerint részletezve, és megvizsgálni, hogyan korrelálnak ezek a mutatók a hagyományos értelemben vett anyagi életszínvonallal.¹⁶

Egy populáció táplálkozási szintje elsősorban a fogyasztott étellettől függ, amely viszont az étel viszonylagos árának és a család jövedelmének függvénye. Habár bőségesen dokumentált a magasság és a jövedelem közötti pozitív korreláció olyan populációk esetében, ahol mindkét változó rendelkezésre áll¹⁷, a viszony nem teljesen egyértelmű, különösen nem a nem árutermelő társadalmakban vagy a gyors gazdasági növekedés korai szakaszaiban. Az óvatosság azért is indokolt, mert a jövedelem eloszlása ugyancsak kimutathatóan befolyásolja a populáció középtermétét, és a növekedési folyamatot befolyásolja a kalória- és fehérjebevitel aránya is. Végül az ételfogyasztás nyilvánvalóan nem csak a reáljövedelemtől függ, hanem attól is, milyen az étel ára más termékekhez viszonyítva.

Mostanáig számos epizódról mutattuk ki, hogy ezek során a biológiai és az anyagi életszínvonal eltért egymástól. Mind a gyors gazdasági növekedés korai szakaszaira esnek: Kelet-Európában és Nagy-Britanniában a 18. második felére, Montrealban a 19. század végére, az Egyesült Államokban pedig a polgárháborút megelőző időszakokra.¹⁸ Az Egyesült Államokban a felnőtt férfi termet több mint 2 cm-rel csökkent az 1830-as években született népességcsoportokkal kezdődően.¹⁹ Úgy tűnik, az emberek igencsak elmaradtak testsúlyukat tekintve, mert az 126 font (57,3 kg) volt tizenéves koruk végén²⁰, habár a hagyományos mutatók alapján a gazdaság rohamosan fejlődött ezekben az évtizedekben: 1840 és 1870 között a fejenkénti nettó nemzeti termék több, mint 40%-kal nőtt.²¹ A Habsburg-monarchiában a termet csökkenése a 18. század második felében három és öt cm közötti volt.²² Hasonló jelenség figyelhető meg az iparosodó Montrealban. Itt az újszülöttek születési súlya csökkent az 1870-es évek után, jelezve, hogy az anyák táplálkozási szintje visszaesett.²³ Korábban az ilyen, gazdasági és demográfiai folyamatokhoz kötődő antropometrikus ciklusok léte nem volt ismert.

További vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy ezeket az epizódokat mennyire kísérte az epidemiológiai környezet leromlása, de az már látható, hogy mindegyik a fejenkénti tápanyagbevitel csökkenése nyomán következett be. A gyors gazdasági növekedéssel megnőtt az emberi szervezetre nehezedő stressz, még ha hagyományos eszközökkel mérve az életszínvonal nőtt is. Ezt anomáliának is tekinthetnénk, hiszen az egy főre eső jövedelem növekedése rendszerint azt jelzi, hogy az ételfogyasztásnak is növekednie kellene; de kevésbé tűnik annak, ha megjegyezzük, hogy míg a jövedelem határozza meg az étel kereslet-görbéjének helyzetét, az az egyén, aki magasabb piaci áron vásárol ételt, kevesebbet fogyaszt belőle, mint egy önellátó paraszt, akit a magas szállítási és információs költségek elszigetelnek a piactól, még ha az előbbi jövedelme magasabb is, mint az utóbbié.

Így tehát a piac expanziójának és integrációjának epizódjaiban az emberi szervezet gyakran nem volt olyan jó állapotban, mint azt a hagyományos mutatók alapján várhatnánk. Különösen jól rávilágít erre a táplálkozási szint, melyet a magasság alapján állapítunk meg, s fontos meghatározója a várható élettartamnak. Így a természetes halálozási arány növekedett, a várható élettartam pedig csökkent a polgárháború előtti Amerikában, még akkor is, amikor a fejenkénti jövedelem rohamosan emelkedett, alátámasztva azt a feltételezést, hogy a biológiai életszínvonal csökkent.²⁴ Ez látványosan mutatja a jólét hagyományos mutatóira való kizárólagos támaszkodás korlátait.

Számos más tényezővel is magyarázható a jólét biológiai és hagyományos mutatóinak eltérő trendje. A gazdasági növekedés fenti példáit minden esetben a populáció gyors növekedése és városiasodás kísérte. E folyamatok olyan időszakokban növelték meg az élelmiszerek iránti keresletet, amikor a mezőgazdasági munkaerő kevésbé gyors ütemben növekedett, mint az ipari, és a munka hatékonyságának emelkedése szintén lemaradt. Így a kínálat alakulása általában véve nem felelt meg a megnövekedett élelemkeresletnek, és a többi termékhez viszonyítva az élelmiszerek ára emelkedett.

Az élelem viszonylagos ára azért is növekedett, mert az ipari szektor gyors technológiai változása drámai csökkenést eredményezett az ipari termékek árában. Az élelem viszonylagos ára azokban a régiókban volt a legnagyobb, amelyek korábban önellátóak voltak, vagyis el voltak zárva a nagyobb piacoktól, s az élelem viszonylagos ára kezdetben nem volt meghatározott. A fejlődés korai szakaszait általában piaci integráció kísérte; ez azt jelentette, hogy a korábban elszigetelt régiókban az élelemárak szakaszosan emelkedhettek a piac integrációja után, amivel a helyi élelmiszerkereslet nagy mennyiségi változásainak lehetősége járt együtt.²⁵ Ráadásul új termékek (például a kávé) váltak elérhetővé, ami megváltoztatta az ízlést, és ugyanakkor pótszereket kínált a hagyományos élelmiszerekkel szemben. Így míg a reálberek valóban emelkedhettek, ennek mértéke gyakran nem tartott lépést az élelmiszerárakkal, aminek következtében az élelmiszereket pótszerek fogyasztása helyettesítette. Ilyen körülmények között még azok a mezőgazdasági termelők is, akiknek jövedelme pedig ugyanolyan gyorsan nőtt, mint az élelmiszerárak, csökkentették élelmiszer-fogyasztásukat, mert abszolút értékben az élelemkereslet (negatív) ár-elaszticitása nagyobb volt, mint a jövedelem (pozitív) elaszticitása.

Mivel egy kalória ára sokkal magasabb, ha hús formájában vásárolják meg, mint ha gabona formájában teszik, az iparosodás korai szakaszaiban a húsfogyasztás helyettesítésére irányuló tendencia jelentkezett. Emiatt azonban a fehérjebevitel, amely fontos összetevője a táplálkozási szintnek, lecsökkent, így a szervezet számára nehezebb volt a táplálkozástól függő betegségek leküzdése. Természetesen az iparosodás korai szakaszaiban az emberek általában nem rendelkeztek megfelelő információval a kiegyensúlyozott étrend fontosságáról, így nem tudták, hogy bizonyos termékek fogyasztásának mérséklése kihat táplálkozási szintjükre és egészségükre.

Tehát a hasznosság és a jövedelemszint növekedhetett, miközben az élelmiszer-fogyasztás csökkent. Ez csak akkor nem jelentene problémát, ha nem vennénk figyelembe, hogy az élelem fogyasztása fontos meghatározója az emberi szervezet biológiai jólétének. Ezért az egy főre eső jövedelem nem

lehet egyértelmű mércéje az általános jólétnek a gazdasági fejlődés korai szakaszaiban, hacsak nem mozog ugyanabban az irányban, mint a biológiai életszínvonal, mert a jólétnek csak egyetlen összetevőjét méri. Természetesen hosszú távon eltűnik az eltérés, mert a mezőgazdasági szektor termelékenységeinek fejlődésével a jövedelemhez viszonyítva az élelmiszerárak megfelelően lecsökkentek. Ennek következtében az élelemre fordított kiadások Európában a jövedelem háromnegyedéről egynegyedére, vagy ennél is kisebb részére csökkentek. A legutóbbi antropometrikus kutatások mégis azt jelzik, hogy a jólét hagyományos jellemzői nem teljesek az iparosodás korai szakaszaiban és kiegészítendőek más mérőegységekkel, mint például az emberi termettel, amelyek a népesség biológiai jólétét világítják meg.

A Habsburg-monarchiában a táplálkozási szintek esését nem a mezőgazdaságról az iparra történő szektorváltás indította el, hanem egy gyors népesség-növekedés, amely még nagyobb terhet jelentett az amúgy is szűkös források miatt. Amerikával ellentétben Európában a művelés alá vett föld mennyisége csak lassan növekedhetett, ezért a 18. század folyamán a népességnövekedés malthusi korlátokba ütközött. Az ennek következményeként fellépő élelmiszerár-emelkedés a fogyasztás visszaeséséhez vezetett, különösen a húsfogyasztásban, mert a húskereslet ár-elaszticitása sokkal nagyobb volt, mint a gabonáé. Ez viszont azt eredményezte, hogy az állati fehérjék, a táplálkozási szint fontos összetevőjének fogyasztása visszaesett, s így nehezebb lett a szervezet számára a táplálkozástól függő betegségekkel szembeni ellenállás.

Természetesen nem mindenkit érintettek a táplálkozási problémák az ipari fejlődés korai szakaszaiban. Amerikában például a városi középosztály jövedelme az 1830-as és 1840-es években megfelelően nőtt ahhoz, hogy legalábbis kezdetben fenntartsa táplálkozási szintjét még a tápanyagok áremelkedése ellenére is. Amíg a polgárháború meg nem akasztotta az élelmiszerek áramlását, biológiai jólétük nem hanyatlott.²⁶ Hasonlóképpen, a Habsburg és német felsőbb osztályokat sem érintette a késő 18. század malthusi válsága, sőt, még növekedett is az alsóbb osztályokkal szembeni magassági előnyük.²⁷ Ez utóbbi jelenség összhangban van Kuznets elképzelésével, mely szerint a gazdasági fejlődés korai szakaszaiban a jövedelemeloszlás még szélsőségesebbé válik.

A nemek közti különbségek, amit napjainkig teljesen figyelmen kívül hagytak a jólétről folytatott vitákban, szintén megjelennek a kérdés tárgyalásakor. Tulajdonképpen nincs okunk azt feltételezni, hogy hosszú időszakot tekintve az életszínvonalban bekövetkező változások mindkét nem esetében teljesen megegyeznének. Valójában eddig minden antropometrikus vizsgálat lényeges nemre jellemző különbségeket jelzett a biológiai életszínvonalban a gazdasági változások időszakában. A 19. század elején Nagy-Britanniában például a nők táplálkozási szintjének esése nagyobb volt, mint a férfiaké.²⁸ Pontosan ez a jelenség tapasztalható a marylandi felszabadított rabszolgák esetében is, valószínűleg a nemek arányának megváltozása következtében.²⁹ Pittsburgh-ben a 20. század első felében a nők táplálkozási szintje a férfiakénál kisebb mértékben javult, vagy egyáltalán nem változott.³⁰ Így tűnik, a férfiakkal ellentétben a bécsi nők egyáltalán nem tudtak javítani táplálkozási szintjükön a 19. század végén.³¹ Ezért az adatok azt jelzik, hogy a nőket a

férfiaknál korábban érintették a táplálkozási nehézségek hanyatlás idején, s kevésbé volt valószínű, hogy javul a helyzetük fellendülés idején.

Azt, hogy a magasság pozitívan korrelál az iskolázottsággal és gazdagsággal, az 1840-es évek végén született francia férfiak példáján mutatták ki. A hadsereg írástudatlan újoncai átlagosan 164,3 cm-t értek el, míg azok, akik tudtak írni-olvasni, 1,2 cm-rel magasabbak voltak. Feltehetően az utóbbiak vagyonosabbak is voltak és több időt töltöttek művelődéssel és kevesebbet munkával, mint írástudatlan társaik.³²

Kivétel nélkül minden vizsgálatban következetesen dokumentált a pozitív kapcsolat a társadalmi helyzet és a termet között különböző társadalmakban és korokban. A német arisztokraták a 18. században hét cm-rel voltak magasabbak, mint a középosztálybeli fiúk a serdülőkorban; az utóbbiak viszont négy cm-rel voltak magasabbak, mint a hasonló korú, alsóbb osztályhoz tartozóak.³³ Az osztrák, brit, francia és német elit katonai iskolákban tanuló fiúk sokkal magasabbak voltak, mint a népesség átlaga. Az angol gentry ifjai akár húsz cm-rel is magasabbak voltak, mint a táplálkozási szempontból deprivált londoni szegénynegyedekben élő fiúk.³⁴ Természetesen ezek szélsőséges különbségek, de még az egalitáriánus Amerikában is kimutatható a társadalmi helyzet magasságra gyakorolt hatása, és ez fennmaradt a 19. és a 20. század folyamán is. A New Deal nyomán azután, ahogyan a jövedelemelosztás szélsőségessége csökkent, ezek a hatások kevésbé jelentősekké váltak.

Egy másik fontos eredmény az, hogy az Újvilág táplálkozási előnyei a 18. század elején már igen élesen megmutatkoztak. Ezután a 20. század közepéig az amerikai népesség magassága az európai normák felett állt, megerősítve, hogy mennyivel kedvezőbb volt az új kontinens környezete humánbiológiai szempontból.³⁵

Szintén az antropometrikus történetírás által napvilágra hozott jelenség az, hogy a tápanyagok hozzáférhetősége a táplálkozási szint alapvető döntő eleme a preindusztriális és a gazdasági fejlődés korai szakaszaiban levő társadalmakban. Ilyen körülmények között az egy főre eső jövedelem nem olyan fontos meghatározója az emberi termetnek, mint az elérhetőség, vagyis a táplálék viszonylagos ára. Ezt a jelenséget először Kelet-Közép-Európában észlelték, s azóta beigazolódott Japán, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok esetében is.³⁶ A piacoktól való elzártság a magas szállítási és közvetítő-kereskedelmi költségek következtében addig járt előnyökkel, amíg a népesség sűrűsége nem haladta meg a föld eltartó képességét, mivel az önellátó parasztok/farmerek előtt nemigen állt más lehetőség, mint az általuk termelt minden élelmet elfogyasztani. Amikor azonban integrálódtak egy nagyobb piaci rendszerbe, a népesség más részeivel kellett versenyezniük a táplálékért, ami általában kihatott táplálékbevitelükre.

Innen ered az, hogy a mezőgazdasági termelés aránya a teljes jövedelemben fontos meghatározója volt a termetnek még az Egyesült Államokban is, ahol a déliek 1,5 cm-rel voltak magasabbak az iparosodottabb Észak férfainál, habár az egy főre eső jövedelem magasabb volt az utóbbi régióban, mint az előbbiben. Ugyanez a jelenség tapasztalható Angliában, az Egyesült Államokban, Skóciában és Írország viszonylatában. Bár Angliában akár 25 százalékkal is magasabb lehetett az egy főre eső jövedelem, katonái a 18. században alacsonyabbak voltak, mint az Egyesült Államokéi. Egy évszázaddal később az

angol hadsereg ír újoncai ugyancsak magasabbak voltak, mint az Angliában született katonák, pedig az angol egy főre eső jövedelem minden bizonnyal magasabb volt, mint az ír.

A West Point Katonai Akadémia 1830-as években született hallgatói között a farmerek fiai 1,3 százalékkal magasabbak voltak, mint azok a kadétkok, akiknek édesapja szellemi foglalkozást űzött. Japán kies vidékein szintén magasabb populációk éltek a 19. század végén, mint a városi piacok közelségében. A földrajzi elszigeteltség fontosságát a táplálkozási szint esetében az a tény is mutatja, hogy 1850-ben Európában a legmagasabb emberek Dalmáciában éltek, a kontinens egyik legelmaradottabb területén. A viszony még inkább meglepő formában újra előtűnik a 19. század végén: Bosznia-Hercegovina kétségkívül a Habsburg-monarchia legelmaradottabb részei közé tartozott, népessége ennek ellenére a legmagasabb termetű volt.³⁷

Mindezek a bizonyítékok alátámasztják azt az elképzelést, hogy az iparosodás korai szakaszaiban a táplálékutánpótláshoz való közelségnek pozitív hatása volt a táplálkozási szintre, valószínűleg azért, mert ez azt jelentette, hogy az élelem megszerzésekor a szállítási költségek kisebbek voltak. Ráadásul a rurális populációk valószínűleg kisebb mértékben voltak kitéve a betegségeknek, mint azok, akik városi környezetben, vagy annak közelében laktak. Így a London körüli régiókban éltek Anglia legalacsonyabb emberei, akárcsak a Baltimore környéki megyékben Marylandben.³⁸ Ezt az eredményt megerősíti az a feltételezés is, hogy a városok epidemológiai környezete az egészségügyi viszonyok fejlesztése előtt elmaradt a rurális területekétől. Csak a 19. század utolsó évtizedeiben változott a helyzet, amikor a közegészségügyi vívmányok hatása érezhetővé kezdett válni. A táplálkozási szint fenntartása nehézségeinek a gazdasági fejlődés kezdetén további valószínű oka az, hogy a jövedelem eloszlása még egyenletlenebbé válik. A javak megszerzéséhez való jogok változása, az élelmiszerárak növekedésével együtt, ahhoz vezetett, hogy sokan elvesztették azt a képességüket, hogy „rendelkezzenek az élelemmel” („to command food”)³⁹.

Richard Steckel 1979-es úttörő munkája óta többen vizsgálták a rabszolgák táplálkozási szintjét. Az eddig elemzett antropometrikus bizonyítékok alapján az a következtetés vonható le, hogy a 19. századi Amerikában a rabszolgák felnőtt korukban jól tápláltak voltak, de gyermekkorukban nem. A rabszolgagyerekek a modern magassági standardok tizedik centilise alatt voltak. Korai táplálkozási hátrányuk ellenére azonban a felnőtt rabszolgák közelebb álltak a 25. centiliséhez. A férfiak végleges magassága 67 hüvelyk [170 cm] fölött volt – ez egy hüvelyken [2,54 cm] belüli különbség az északi születésű fehérekkel szemben, és jóval meghaladja a korabeli afrikai és európai normákat. Valójában a rabszolgák termete közelebb állt az európai arisztokráciához, mint a parasztsághoz. Nem férhet kétség ahhoz, hogy bár jogilag jogfosztottak voltak, magasabb táplálkozási szinten éltek, mint Afrikában hátrahagyott fivéreik.⁴⁰

A végső összefoglalás előtt meg kell jegyeznünk, hogy még sok munka van hátra. Még számos adatot kell összegyűjtenünk, mielőtt akár csak Európa és Amerika teljes antropometrikus történelmét összeállíthatnánk. Nagyon kevés vizsgálat foglalkozott ezidáig a testsúllyal a születési súly kivételével⁴¹, vagy a biotömeg-mutatóval (súly/magasság), amely a mortalitás fontos elő-

rejelzőjének ígérkezik.⁴² Továbbá sok igazoló bizonyítékot kell még összegyűjtenünk; a magassági minták elemzése gyakorta bonyolult, mivel a katonai adatokat szinte kivétel nélkül behatárolja az újoncokra vonatkozó minimális magassági kívánalom. Léteznek ugyan statisztikai eljárások a csonkított⁴³ minták feldolgozására, de az ilyen technikák nem mindig adnak egyértelmű eredményeket. Például a 18. század végén az angol népességben mutatkozó trend jellegéről jelenleg is vita folyik.⁴⁴ Ráadásul még nem azonosítottuk pontosan, hogy mikor kezdődött a táplálkozási szint hanyatlása a 19. században Amerikában, s azt sem, hogy mikor érte el valójában a mélypontot, mert ezeknek a fordulópontoknak régió-, nem- és osztályspecifikusoknak kellett lenniük. Tehát a munkát folytatni kell.

Összességében azonban mégis számottevő eredményeket értünk már el. Fontos tudnunk, hogy a gazdasági fejlődést gyakran kísérte a táplálkozási szint hanyatlása, s így a biológiai életszínvonal eltérhetett az anyagi életszínvontól az iparosodás és az urbanizáció korai szakaszaiban. Ezért az egy főre eső jövedelem gyakorta nem egyértelmű mutatója a jólétnek a növekedés egyes szakaszaiban, hacsak nem mozog azonos irányban a jólét egyéb mutatóival. Hasznos a jólét mutatóit megyei szinten, mindkét nemre, gyermekekre és olyan társadalmi csoportokra is kidolgozni, amelyek esetében ezek nem álltak rendelkezésre korábban. Így a több mint másfél évtizednyi kutatómunka igen sok eredményt hozott, de még több probléma vár vizsgálatra.

Jegyzetek

1. Fogel, Robert W.–Engerman, Stanley L.–Trussel, James–Roderick Floud, Clayne L. Pope–Wimmer, Larry T.: *The Economics of Mortality in North America, 1650–1910: A Description of a Research Project*. *Historical Methods* 11 (1978). 75–108.
2. Fogel, Robert W.: *Nutrition and the Decline in Mortality since 1700: Some preliminary Findings*. In: Engerman–Gallman (eds.): *Long Term Factors in American Economic Growth*. Chicago, University of Chicago Press. National Bureau of Economic Research, *Studies in Income and Wealth*, Vol 51.; Floud, Roderick–Wachter, Kenneth–Gregory, Annabel: *Height, Health and History*. Cambridge, 1990.; Steckel, Richard H.: *A Peculiar Population: The Nutrition, Health and Mortality of American Slaves from Childhood to Maturity*. *Journal of Economic History*, 46 (1986). 173–198.; az antropometrikus történelem elméletéhez lásd Komlos, John: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*. Princeton, 1989. 1. fejezet; Komlos: *The Age at Menarche in Vienna: The Relationship between Nutrition and Fertility*. *Historical Methods*, 22 (1989). 158–163.
3. Tanner, James M.: *A History of the Study of Human Growth*. Cambridge, 1981.
4. Le Roy Ladurie, Emmanuel–Bernageau, E.N.–Pasquet, Y.: *Le conscrit et l'ordonateur. Perspectives de recherches sur les archives militaires du XIXe siècle français*. *Studi Storici*, 10 (1969). 260–308.
5. Az angol nyelvű irodalomban a kérdést valószínűleg Engermann, Stanley: *The Height of U.S. Slaves*. *Local Population Studies*, 16 (1976). vetette fel elsőként.
6. Eveleth, Phyllis B.–James M. Tanner: *Worldwide Variation in Human Growth*. Cambridge, 1976.

7. A Karib-térségről lásd Friedman, Gerald C.: *The Heights of Slaves in Trinidad*. *Social Science History*, 6 (1982). 482–515.; valamint Higman, Barry W.: *Growth in Afro-Caribbean Slave Populations*. *American Journal of Physical Anthropology*, 50 (1979). 373–385.; Afrikáról lásd Eltis, David: *Nutritional Trends in Africa and in the Americas: Heights of Africans 1819–1839*. *Journal of Interdisciplinary History*, 12 (1982).; az ázsiai magasságokról lásd a két fenti művet. Rendelkezésre állnak adatok India népességének fizikai természetéről is.
8. Fogel, Robert W.–Engerman, Stanley L.–Trussel, James: *Exploring the Uses of Data on Height: The Analysis of Long-Term Trends in Nutrition, Labor Welfare, and Labor Productivity*. *Social Science History*, 6 (1982). 401–421.
9. Tanner, James M.: *Fetus into Man: Physical Growth from Conception to Maturity*. Cambridge, 1978.
10. A kérdések legújabb elemzését amerikai kontextusban lásd Margo: *Wages and Prices*.
11. A pre- és korai ipusztériális kor bér- és jövedelemsorainak konstrukciójakor számos probléma merül fel. Az árak általában néhány állandó tételre szorítkoznak és földrajzilag nem egyenletesen oszlanak meg. A bérleti díjakról, a városiak kiadásainak lényeges alkotóelemeiről ritkán áll rendelkezésre információ. Mi több, a bérekre vonatkozó adatok tipikusan csak néhány foglalkozásra korlátozódnak, s 1800 előtt gyakran hihetetlenül stabilak még az árucikkek árainak szélsőséges változásai közepe is. Megbízhatóságuk ezért megkérdőjelezhető. Ráadásul a napi béreket nem lehet megfelelően éves bérré alakítani. A kérdést tovább bonyolítja az a tény, hogy a nők és gyermekek részvétele a munkaerőpiacon idővel változott, így ismeretlen nagyságú hatást gyakorolva a családi jövedelemre. Joan Thirk a *Horticultural Evolution: a Cautionary Note on Prices*. *Journal of Interdisciplinary History*, 14 (1983). 299–302. c. tanulmányában arra figyelmeztet, hogy „emlékeztetnünk kell magunkat a nyers mértékekre (crude measures), amelyek meghatározzák az életszínvonal indexét ...”. Az életszínvonal mérésével kapcsolatos vita irodalma hatalmas és folyton bővül; lásd pl. Flinn, Michael: *English Workers' Living Standards during the Industrial Revolution: A Comment*. *Economic History Review*, 37 (1984).; Tunzelmann, G.N. von: *The Standard of Living Debate and Optimal Economic Growth*. In: Mokyr (szerk.): *The Economics of the Industrial Revolution*. Totowa, NJ, 1985.; Rule: *The Laboring Classes in Early Industrial England*.
12. Schwartz: *The Standard of Living in the Long Run*; Lindert, Peter–Williamson, Jeffrey: *English Workers' Living Standards during the Industrial Revolution*. *Economic History Review*, 2nd ser., 36 (1983). 1–25. A végrendeleti leltárak vizsgálata különösen kreatív megoldás az adatok korlátozottságának leküzdésére. McMahon, Sarah: *Provisions Laid Up for the Family: Toward a History of Diet in New England, 1650–1850*. *Historical Methods*, 14 (1981). 4–21.
13. Riley, James: *Insects and the European Mortality Decline*. *American Historical Review*, 91 (1986). 833–858.; Uő: *The Eighteenth-Century Campaign to Avoid Disease*. London, 1987.; Riley, James–Alter, George: *Mortality and Morbidity: Measuring Ill Health Across Time*. In: Fogel, Robert W. (Hsg): *Long-Term Changes in Nutrition and the Standard of Living*. Berne, Switzerland: Ninth Congress of the International Economic History Association. 97–106.; nem szabad figyelmen kívül hagynunk az antropológusok kutatásait sem, lásd Goodman, Alan H.–Thomas, R. Brooke–Swedlund, Alan C.–Armelagos, George J.: *Biocultural Perspectives on Stress in Prehistoric, Historical, and Contemporary Population Research*. *Yearbook of Physical Anthropology*, 31 (1988). 169–202.
14. Williamson, Jeffrey G.: *Was the Industrial Revolution Worth It? Disamenities and death in 19th Century british Towns*. *Explorations in Economic History*, 19 (1982). 221–245.; Davin: *The Era of the Common Child*.
15. Folyamatosan kerülnek napvilágra új bizonyítékok, lásd pl. Freurudenberger-Pritchett: *The Domestic United States Slave Trade; Certificates of Good Character*. *Journal of Interdisciplinary History* 21 (1991) 447–477.

16. Az életszínvonal pszichológiai dimenziója a legkevésbé tanulmányozott kvantitatív szempontból.
17. Steckel, Richard H.: Height and Per Capita Income. *Historical Methods*, 16 (1983). 1–7.; Brinkman, Henk Jan–Drukker, J. W.–Slot, Brigitte: Height and Income: A New Method for the Estimation of Historical National Income Series. *Explorations in Economic History*, 25 (1988).
18. Komlos, John: The Secular Trend in the Nutritional Status of the Population of the United Kingdom, 1730–1860. *Economic History Review*, 46 (1993). 115–144.
19. Fogel: Nutrition and the Decline in Mortality since 1700.
20. Komlos, John: The Height and Weight of West Point Cadets: Dietary Change in Antebellum America. *Journal of Economic History*, 47 (1987). 897–927.
21. Gallman, Robert E.: The Pace and Pattern of American Economic Growth. In: Davis, Lance E.–Easterlin, Richard A.–Parker, William N. (eds.): *American Economic Growth: An Economist's History of the United States*. New York, 1972. 15–60.
22. Komlos, John: Stature and Nutrition in the Habsburg Monarchy: The Standard of Living and Economic Development in the Eighteenth Century. *American Historical Review*, 90 (1985). 1149–1161.
23. Ward, W. Peter–Ward, Patricia C.: Infant Birth Weight and Nutrition in Industrializing Montreal. *American Historical Review*, 89 (1984). 324–345.
24. Pope, Clayne L.: Native Adult Mortality in the U.S.: 1970–1870. In: Fogel, (Hsg.): *Long-Term changes in Nutrition and the Standard of Living*. 76–88.
25. Komlos 1989. 105.
26. Komlos 1987.
27. Komlos, John: Height and Social Status in Eighteenth-Century Germany. *Journal of Interdisciplinary History* (1990). 607–621.
28. Riggs, Paul: The Standard of Living in Scotland, 1800–1850. in: Komlos, John (szerk.): *Stature, Living Standards, and Economic Development. Essays in Anthropometric History*. Chicago, 1994. 60–75.
29. Komlos, John: Toward an Anthropometric History of African-Americans: The Case of the Free Blacks of Antebellum Maryland. In: Goldin, Claudia–Rockoff, Hugh (szerk.): *Strategic Factors in Nineteenth Century American Economic History: A Volume to Honor Robert W. Fogel*. Chicago, 1992. The National Bureau of Economic Research, *Studies in Income and Wealth*, Vol. 52. 297–329.
30. Wu, Jialu: How Severe Was the Great Depression? Evidence From the Pittsburgh Region. In: Komlos 1994. 129–152.
31. Ward: Weight at Birth in Vienna 1865–1930. In: *Annals of Human Biology* 14. (1987) 495–506.
32. Le Roy Ladurie, Emmanuel–Bernageau, N.: Étude sur un Contingent Militaire (1868). *Mobilité géographique et stature, mises en rapport avec d'autres aspects de la situation des conscrits. Annales de démographie historique* (1971). 311–337.
33. Komlos 1990.
34. Floud–Wachter–Gregory 1990.
35. Sokoloff, Kenneth–Villaflor, Georgia: The Early Achievement of Modern Stature in America. *Social Science History*, 6 (1982). 453–481.
36. Mokyr, Joel–O'Gráda, Cormac: Poor and Getting Poorer? Living Standards in Ireland before the Famine. In: *Economic History Review* 2d ser., 41 (1988):209–235.

37. Ausztria, Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr ... (Wien: k.k. Hof- und Staatsdruckerei, különböző évek).
38. Floud-Wachter-Gregory 1990.; Komlos 1992.
39. Sen, Amartya: Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford, 1981.
40. Steckel, Richard H.: Slave Height Profiles from Coastwise Manifests. Explorations in Economic History, 16 (1979). 363–380.; lásd még Trussel, James-Steckel, Richard H.: The Age of Slaves at Menarche and Their First Birth. Journal of Interdisciplinary History, 8 (1978). 477–505.; Uő.: Birth Weights and Infant Mortality among American Slaves; Fogel, Robert W.: Without Consent or Contract. The Rise and Fall of American Slavery. New York, 1989.; Steckel, Richard H.: Growth Depression and Recovery: The Remarkable Case of American Slaves. Annals of Human Biology, 14 (1987). 111–132.
41. Goldin, Claudia – Margo, Robert: The Poor at Birth: Birth Weights and Infant Mortality at Philadelphia's Almshouse Hospital, 1848–1873. Explorations in Economic History, 26 (1989). 360–379.
42. Fogel: Biomedical Approaches; Cuff, Timothy: The Bio-Mass Index of West Point Cadets. Historical Methods (1994)
43. Wachter, Kenneth W.-Trussel, James: Estimating Historical Heights. Journal of the American Statistical Association, 77 (1982). 279–293.
44. Floud-Wachter-Gregory 1990; Komlos 1993.

JOHN KOMLOS

Über die Bedeutung von antropometrische Geschichtsschreibung

Die durchschnittliche Körpergröße, die Individuen einer Population in einem bestimmten Alter erreichen, kann als Maßstab für ihren bis dahin erfahrenen Ernährungsstandard interpretiert werden. Die Ergebnisse der medizinischen Forschung bestätigen, daß der Ernährungsstandard und somit auch der physische Zustand mit dem Nahrungsmittelkonsum und damit auch dem realen Haushaltseinkommen, Löhnen, Preisen und dem Lebensstandard zusammenhängt. Somit kann die Körpergröße als Proxy für diese ökonomischen Größen verwendet werden, obwohl sie naturgemäß auch mit dem Urbanisierungsgrad und der Seuchenerfahrung der Population zusammenhängt. Warum sollten sich Historiker dafür interessieren? Zum Beispiel kann die anthropometrische Forschung unsere Kenntnisse über das Wohlbefinden der Gruppen einer Gesellschaft – Frauen, Kinder, Adelige, Bauern, Sklaven – erweitern, über deren Einkommen die herkömmlichen Quellen wenig aussagen. In diesem Zusammenhang ist bereits gezeigt worden, daß der biologische Lebensstandard in der Frühphase der Industrialisierung von konventionellen Wohlstandsindikatoren abweichen kann. Insofern muß die Aussagekraft des realen pro-Kopf-Einkommens als Wohlstandsindikator in bestimmten Phasen wirtschaftlichen Wachstums relativiert werden. Somit hat diese relativ neue Forschungsrichtung bereits jetzt schon wichtige neue Erkenntnisse für die wirtschaftshistorische Forschung erbracht.

JOHN KOMLOS

On the Significance of Anthropometric History

One can think of the average height reached at a particular age by individuals in a population as the historical record of their nutritional experience. Medical research has confirmed that nutritional status, – and thus physical stature, – is related to food consumption and therefore to real family income, and therefore to wages and to prices and therefore to the standard of living. Thus, height can be used as a proxy for these economic variables, even if it is also affected by the population's degree of urbanization and disease experience. Why should historians be interested in this line of research? For example, anthropometric research can illuminate the well being of some members of a society, women, children, aristocrats, subsistence farmers, and slaves, for whom market wages are seldom available. In addition, it has been shown that the biological standard of living can diverge from conventional indicators of well being during the early stages of industrialization. Thus, per-capita income can be an ambiguous measure of welfare during some phases of growth. These are noteworthy contributions to the frontiers of knowledge in economic history.

SCOTT M. EDDIE

Cluster-analízis a földbirtok-szerkezet vizsgálatában

*Porosz és magyar példák a 19. század végéről**

Bevezetés

Az agrárországokban a föld tulajdonjoga a gazdagság eloszlásának elsődleges meghatározója. Még az ipari országokban is elbűvöli a föld tulajdonjoga a földet birtoklót és a földbirtokkal nem bírót egyaránt. E bűvölet oka az egyszerű kíváncsiságtól vagy irigységtől – lásd John Bateman beszámolóját, miszerint az „Ultratorium”-on a parlamenti Return of Owners of Land (1983) „megérkezése után két héten belül ronggyá és cafatokká fosztatott”¹ – a földreform iránti forró vágyig.² Nem meglepő tehát, hogy mind a politika, mind a tudomány nagy figyelmet szentel a föld tulajdonjoga eloszlásának, különösen olyan országokban, ahol az viszonylag kevés kézben koncentrálódik.

Angliában például hosszú hagyományra tekint vissza a föld tulajdonjoga eloszlásának kvantitatív felmérése, amely különösen a társadalmi helyzetre összpontosít, s legalább Gregory King híres, 1688-ra adott becsléséig nyúlik vissza.³ Az európai kontinensen két ország vált a nagybirtokosi elit dominanciájának szimbólumává, Poroszország és Magyarország. Habár Poroszországnak nincsenek az Esterházyakhoz, Festetichekhez vagy Batthyányakhoz fogható mágnásai⁴, a junkerek nem csak a katonaságot és a társadalmi életet uralták, hanem túlnyomó részben a közigazgatást és a gazdaság nagy részét is.⁵ Magyarország „földkérdéssel” foglalkozó irodalma egyszerre tűnik egyszerűnek és impresszionistának, inkább a polémiák, mint a tudományos elemzések felé hajlónak. Csupán felületesen kvantitatív, és szinte teljesen mellőzi az összevetéseket.⁶

Amennyiben az említett irodalom megkísérelte mennyiségileg jellemezni a föld tulajdonjogát, ez mindig egyes kritériumok, illetve előre meghatározott kategóriák szerint történt. Gregory King „nagybirtokosait” nemessegre, gentryre és freeholderekre osztotta; a porosz és magyar helyzetet vizsgálók szinte teljes mértékben a kérdéses birtokok területére hagyatkoztak, önkényes nagyság-kategóriákba sorolva azokat. Ez alól kivétel Johannes Conrad úttörő munkája Poroszországról, ami azonban befejezetlen maradt és csak az utóbbi időben, majdnem egy évszázad múltán talált folytatóra.⁷

Ha a föld tulajdonjoga eloszlásának kvantitatív elemzését tovább akarjuk vinni, túl az egyes kritériumokon, például a birtokosok társadalmi státusán, vagy az adott birtokhoz tartozó föld hektárainak számán, vagy ha el akarjuk kerülni a birtokok előre meghatározott kategóriák szerinti csoportokba sorolását, például önkényesen meghatározott nagyság alapján (100–200 hek-

* A szerző köszönetet mond az International Research and Exchanges Boardnak és a University of Torontónak a jelen cikk alapját képező kutatás anyagi támogatásáért.

tár, 200–500 hektár, stb.), szükségszerűen más, jobban alkalmazható statisztikai eljárásokat kell keresnünk.

A sokszínű földtípusokat és birtokcsoportokat különböző módokon érintő változások kvantitatív elemzése többváltozós statisztikai analízist kíván. Céljaink eléréséhez az adatok többféle jellemző által meghatározott profil szerinti csoportosítása, a cluster-analízis⁸ kínál egyszerű lehetőségeket. A módszer felhasználható mind „vertikális” (hierarchikus, mint például nem-faj-alfaj) clusterek, mind pedig „horizontális” (egymást kölcsönösen kizáró) clusterek azonosítására. Ez utóbbi alkalmas a jelen tanulmányban vizsgált birtokfajták csoportosítására.

A jelen tanulmányhoz a földbirtok-vagyon két európai bástyájából, Poroszországról és Magyarországról választottam két birtokcsoportot, hogy bemutassak néhányat a cluster-analízis kínálta lehetőségek köréből. Minden esetben egy 1910 körüli évet vetek össze egy 1880-as évtizedbeli vagy 1890-es évtized eleji évvel. A porosz példában két olyan tartomány hasonlóságainak bemutatására koncentrálok Szász tartomány és Pomeránia esetében, amelyeket általában egymástól igen különbözőnek tartanak, és bemutatom, hogyan lehet egy adott tartomány vagy ország területének kézenfekvő politikai-adminisztratív felosztása helyett más kritériumok alapján geográfiai csoportokat alkotni. A magyar példában egy gyakran egyértelműen egyneműnek tartott régió belüli különbségek kimutatására összpontosítok, és egyszerű analízissel tovább részletezem a vizsgált birtokok között a cluster-analízis által kijelölt csoportokat.

A felhasznált adatok forrásai

A porosz tartományok adatait Paul Ellerholz: Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche⁹ c. művéből vettem, amely minden „őstartomány” (core province) esetében külön kötetben jelent meg. Általában öt-tíz évenként jelent meg a mű új kiadása. Ez a sorozat, amelyet egy magánkiadó gondozott szoros együttműködésben a Porosz Központi Statisztikai Hivatallal és a Földművelési, Birtokügyi és Erdőgazdasági Minisztériummal, arra vállalkozott, hogy minden 100 hektáros vagy azt meghaladó nagyságú és 1000 márka vagy azt meghaladó adóztatható értékű (taxable value) birtokot szerepeltessen. Habár a kötetek minősége és teljessége tartománytól és kiadási évtől függően változó, minden nagybirtokot név szerint felsorolnak, megjelölik a Kreist, ahol található, megadják szántóföldjeinek, rétjeinek, erdeinek stb. nagyságát hektárban, valamint adóztatható értékét, a tulajdonos(ok) nevét, és hogy található-e a birtokon ipari létesítmény (serfőzde, téglagyár, fűrészüzem, keményítőgyár, stb.) Ezek az adatok sok célra használhatók, de – pusztán méretüknél és néhány következtetlenség miatt¹⁰ – felhasználásuk nagy erőfeszítést és figyelmet kíván.¹¹

A magyar adatok két hasonló gazdacímtárból származnak: 1893-ra vonatkozóan a Földművelési Minisztérium Birtokstatisztikai Osztálya segítségével Baross Károly által összeállított címtárból¹², 1911-et illetően pedig a földadó kataszter 1909-es revíziója alapján Rubinek Gyula által összeállított címtárból.¹³ Ezek a porosz címtárakhoz hasonló adatokat szolgáltatnak, azzal a kivétellel, hogy egyik sem sorolja fel az ipari létesítményeket, és az 1893-as

címtárból hiányzik a birtokok adóztatható értékére vonatkozó információ. Habár mindkét címtár megkísérelti felsorolni az összes 100 hold (57,5 hektár) feletti birtokot, ezek közül csupán a 100 hektár (173,8 hold) vagy ennél nagyobb méretű birtokokat vettem figyelembe, hogy a vizsgált birtokok összehasonlíthatóak legyenek a porosz címtárakban szereplőkkel.

Ezen a ponton hangsúlyoznunk kell azt, hogy kevés kivételtől eltekintve sem a magyar, sem a szász adatok nem használhatók fel időbeli trendekre vonatkozó következtetések levonására az alábbi táblázatok vizsgálatakor. Az 1911-es magyar gazdacímtár figyelmen kívül hagyta a 100 holdnál nagyobb birtokok nagyjából 10 százalékát¹⁴; magam is 250 birtok figyelmen kívül hagyására kényszerültem az 1907-es szász címtárból adataik anomáliái miatt.¹⁵

Bár a jelen tanulmány vizsgálatának nem tárgya az I. világháború utáni helyzet, mégis szeretnék egy megjegyzést tenni az 1918 utáni évekre kiterjedő vizsgálatok forrásainak különleges értékéről. Mind a magyar, mind a porosz történészek igen nehéznek, sőt gyakran lehetetlennek találják vizsgálataik kiterjesztését a háború előtti időkről a háború utáni időszakra, a két országnak a trianoni, illetve versailles-i békékben drasztikusan megváltoztatott határai miatt. Az új határok korábbi közigazgatási - és így statisztikai adatszolgáltató - egységeket vágtak ketté, Magyarországon vármegyéket, Poroszországban Regierungsbezirkeket (közigazgatási területeket; minden tartomány két vagy több Regierungsbezirkre oszlott. A továbbiakban: RB.) Ugyancsak ez az oka annak, hogy az utódállamok történészei számára szintén körülményes vagy lehetetlen vizsgálateikat az 1914 előtti időkre kiterjeszteni.

Ilyen vizsgálatok megfelelő elvégzéséhez a falvak szintjén van szükség adatokra, amelyek azonban rendszerint egyszerűen nem állnak rendelkezésre. A magyar gazdacímtárak viszont minden birtokot a szerint a község szerint sorolnak fel, amelyben található. Az adatoknak ez a falusi szintű elosztása lehetővé teszi, hogy lényegében kivétel nélkül kiemeljük azokat az adatokat - és csak azokat az adatokat -, amelyek valamely adott politikai-közigazgatási egységhez kötődnek akár a Trianon utáni Magyarországon, akár az utódállamok bármely olyan területén, amely korábban Magyarországhoz tartozott.¹⁶ Például kiemeltük a Magyarország trianoni területére vonatkozó adatokat mind az 1893-as, mind az 1911-es címtárból, hogy egy korábbi tanulmányunkban összevessük ezeket az 1935-ös helyzettel¹⁷. Ám ugyanilyen könnyedén kiemelhetjük volna Szlovákiát vagy a Vajdaságot is, vagy éppen bármely részüket; a jelen vizsgálat céljaira a jelenlegi osztrák tartomány, Burgenland, valamint Moson, Sopron és Vas vármegye Trianon után Magyarországon maradó részeinek adatait válogattam ki.¹⁸

Hasonló, de kevésbé pontos kiemelés volt lehetséges a porosz adatok tekintetében, amelyek a Kreis (általában területileg a magyar járás és megye közötti nagyságú egység) szerint rendeződnek. Mivel minden nagybirtok külön névvel rendelkezett, és némi munkával pontosan kijelölhető a helye a térképen, egy, a magyarországihoz hasonló válogatás elméletileg a porosz adatokból is lehetséges. A fő kérdés természetesen az, vajon igazolható-e ez az eljárás.

A birtokok csoportosítása vagy osztályozása

A csoportosítás vagy osztályozás az ilyen csoportosítások céljának megfelelően változik. Mint fentebb már megjegyeztem, a tipikus csoportosítás a méret és/vagy a birtokos hovatarozása szerint történik; az utóbbi rendszerint a társadalmi-gazdasági osztályt vagy a jogi státust veszi figyelembe. A következőkben a cluster-analízis egy lehetséges felhasználását mutatom be, amelyben a birtokokat a gazdasági felhasználásuk profilja alapján csoportosítottuk. Mivel a növénytermesztés szántóföldön, kertekben és szőlőkben folyik, míg az állattenyésztés a réteket és legelőket használja intenzíven – az erdőművelés pedig természetesen az erdőket –, a birtokokon belüli földtípusok jellege e gazdasági tevékenységek változó arányát tükrözi. A birtokok csoportokba sorolása olyan multidimenzionális feladat, amelyhez a cluster-analízis nagyszerűen felhasználható.

Ezért tehát minden vizsgált birtok esetében kiszámítottam a teljes földterület arányát a következő öt kategóriában: termőföld (= szántóföld + kert + szőlő), rét, legelő, erdő és „egyéb” (elsősorban nádas és adóval nem terhelt föld). Ezt követően a birtokokat ezen arányok profilja szerint clusterbe soroltam k-átlagok partíciós műveletével.¹⁹ Az adatok előre meghatározott számú clusterbe csoportosíthatók; amikor nincs elméleti vagy logikai indok adott számú cluster alkotására, a megfelelő szám kiválasztása inkább művészet, mint tudomány. Egy korábbi, Burgenlandról szóló tanulmányomban amellet érvelek, hogy hatnál több cluster alkalmazása inkább elhomályosítja, mint megvilágítja a szerkezetet.²⁰

A jelen esetben azonban a k-átlag partíciós művelet egy különleges jellemzőjét választottam az elemzésben felhasználandó clusterok számának meghatározására. Ez a partíciós művelet érzékeny a kiugró értékekre, ezért úgy határoztam meg a clusterok számát, hogy legyen legalább egy, amelybe a vonatkozási évben (az első évben, 1884-ben) a két porosz tartományban található összes birtokoknak csupán körülbelül egy százaléka esik. Feltehető, hogy egy ilyen kis csoportba a kiugró értékek kerülnek. Mindkét porosz esetben két nagyon kicsi cluster jelent meg az összesen hét között. Úgy az alábbi táblázatok minden vizsgált területre hét clustert mutatnak (annak ellenére, hogy Burgenland esetében az optimális számot korábban hatban határoztam meg), hogy országok és tartományok közötti összehasonlításra is mód nyíljék.

Az eredeti cluster-analízist rendszeren két lépés követi: a) a cluster tagjainak keresztátlázása (crosstabulation) más változókkal a háttérjellemzők jellegzetességeit hozhatja a felszínre, különösen ha bizonyos változók (pl. a birtokos hovatarozása vagy a nagyság) egyes jellemzői egy vagy több cluster tagjainak nagy hányadára vonatkoznak; b) a faktor-analízis rávilágíthat a háttérben a profilokra vagy a clusterok tagjaira ható erőkre. A jelen tanulmány csak az előbbiekkel foglalkozik.

Az adatok

A cluster-analízis szerepét bemutatandó az osztályozásban, két, első látásra nagyon különböző régió nagybirtokainak profiljai összevetését választottam; ezek az ún. „Szász tartomány”²¹ és Pomeránia 1884-ben és 1907–10-ben, valamint Moson, Sopron és Vas vármegyék az ezekhez legközelebb eső

rendelkezésre álló években, tehát 1893-ban és 1911-ben. Az ún. „Szász tartomány” és Pomeránia számos tekintetben különbözik egymástól: az előbbiről az az általános kép, hogy központi elhelyezkedésű, iparosodott tartomány, intenzív mezőgazdasággal, melynek termékei között olyanokat is találunk, mint pl. a cukor (nagyon hasonlít ez a korabeli Csehországról élő sztereotípiához), míg Pomerániát kieső, elmaradott területnek tekintették, a nagybirtokokon folyó extenzív földművelés, gyakran monokultúrás rozstermesztés hazájának. Az, hogy vajon ez a sztereotípiát a kor valóságát tükrözi-e, olyan kérdés, amire a cluster-analízis felhasználásával választ kaphatunk.

Mezőgazdaságaik eltérése jellemezhető a két tartományban található szántóföldek értékének összehasonlításával: a Szász tartományban a hektáronkénti átlagos adóztatható érték²² majdnem 2,5-szerese volt a pomerániai értéknek: 31,33 márka szemben az ottani 13,32 márkával. Pomeránia alacsony termelékenységének példája RB Köslin, aminck 8,22 márka/hektár adóztatható értéke a legalacsonyabb egész Poroszországban, RB Merseburgé azonban Poroszország legmagasabb értéke volt (34,86).²³ Pomeránián belül azonban nagy viszonylagos eltéréseket találunk: RB Stralsundban a szántóföld átlagos értéke 24,28 márka volt.

A megfelelő címtárakból minden olyan 100 hektáros vagy annál nagyobb birtokot felhasználtam, amelyre megadták a birtokon belüli holdankénti lebontást. (2511 birtok Pomerániában, 1630 Szász tartományban és 957 „nyugati határmenti vármegyék” az első évben, majd 2389, 1499 és 847 az utolsó évben.) Az eredményeket az 1. táblázat foglalja össze.

Az első lényeges mozzanat, amire fel kell figyelniünk a táblázatban, az a Szász tartománybeli és pomerániai fő clusterok feltűnő hasonlósága: a három legnagyobb cluster teszi ki a birtokok 80 vagy még nagyobb százalékát mindkét tartományban, s e clusterok profilja majdnem azonos mindkét tartományban. Még a három cluster arányai között sem számottevő az eltérés: a legintenzívebben növénytermesztő clusterbe tartozik a birtokok körülbelül kétötöde, s a másik kettő közötti egyensúly mindkét helyen csaknem ugyanaz. A három legnagyobb nyugat-magyarországi cluster abban tér el porosz megfelelőitől, hogy van közöttük egy birtok-cluster, amelyet elsősorban (átlagosan 4/5) erdők alkotnak; egyébként az első és a harmadik nyugat-magyarországi cluster ugyanolyan típusú birtokokat tartalmaz, mint az első és harmadik szász, illetve pomerániai cluster. A legerdősebb cluster mindkét porosz tartományban a birtokoknak kevesebb, mint 10 %-át öleli fel; itt elsősorban földrajzi eredetű különbséggel állunk szemben (Nyugat-Magyarország nagyobb hányadát borította erdő, mint akár Szász tartomány, akár Pomeránia esetében), nem pedig a birtokosok gazdasági érdeklődésében mutatkozó különbséggel.

I. táblázat

Cluster-átlagok: Az egyes földtípusok részesedése a birtok teljes területéből. A clusterek nagysága szerint sorozva

„Szász tartomány” 1884													
Pomeránia 1884				Moson, Sopron és Vas vármegyék 1893									
Birtokok száma	Részesedés a birtok teljes területében (%)	Birtokok szám		Részesedés a birtok teljes területében (%)	Birtokok szám		Részesedés a birtok teljes területében (%)						
Abszolút	Relatív (%)	Relatív (%)	Relatív (%)	Abszolút	Relatív (%)	Abszolút	Relatív (%)						
		Stánsó*	Rét	Legelő	Erdő	Egyéb**							
674	41.3	93.0	3.3	1.7	1.0	1.0	285	29.8	76.4	7.9	8.0	5.3	2.4
402	24.7	70.9	10.9	6.0	9.7	2.5	278	29.0	6.3	3.0	5.4	79.5	5.8
238	14.6	39.6	6.6	5.0	46.4	2.4	168	17.6	43.4	7.8	6.6	39.1	3.1
1314	80.6						731	76.4					
							226	23.6					
146	9.0	6.0	2.6	1.0	88.8	1.7	87	9.1	25.5	5.1	37.6	20.3	11.4
135	8.3	45.2	19.1	19.3	12.3	4.1	63	6.6	9.9	5.3	7.0	9.2	68.5
18	1.1	18.1	5.6	67.0	5.9	3.4	43	4.5	8.0	1.6	77.3	2.8	10.3
17	1.0	6.0	83.5	1.1	8.2	1.3	33	3.4	24.5	52.4	8.9	5.4	8.7
316	19.4						394	15.7					
							2117	84.3					
							961	38.3	86.1	7.9	3.3	2.3	0.5
							762	30.3	68.1	11.6	7.3	11.5	1.5
							394	15.7	47.1	7.1	7.3	36.9	1.7
							2117	84.3					
							208	8.3	50.7	9.6	27.6	10.7	1.4
							111	4.4	17.0	6.0	3.8	72.0	1.1
							44	1.8	33.2	48.8	11.0	6.0	1.0
							31	1.2	36.5	7.4	8.7	5.1	42.2
							394	15.7					
							1086	45.5	83.9	9.0	3.1	2.7	1.3
							666	27.9	63.8	10.6	5.8	16.8	2.9
							315	13.2	41.3	7.0	4.8	43.8	3.1
							20.67	86.5					
							135	5.7	7.6	4.0	2.0	83.6	2.7
							102	4.3	44.7	11.6	31.3	10.2	2.2
							47	2.0	34.8	44.3	8.8	9.2	2.8
							38	1.6	40.9	7.1	7.4	7.7	36.8
							322	13.5					
							710	83.8					
							60	7.1	14.6	8.1	10.2	9.0	58.2
							49	5.8	5.4	3.8	74.3	10.2	6.4
							28	3.3	27.9	43.8	8.3	10.3	9.7
							137	16.2					

* Kertet és szőlőt is tartalmaz.

** Nádas, víz, „földadó alá nem eső terület”

Egyáltalán nem volt magyar megfelelője a második fő clusternek, amelyben a növénytermesztés dominál, de amelyben számottevő rész jut a rétekre, legelőkre és az erdőkre is. Amint később látni fogjuk, ennek inkább politikai, mintsem gazdasági oka volt: a porosz jobbágyfelszabadítás alkalmával a közösen használt földet a birtokos és a jobbágyok között személyenként osztották fel, míg Magyarországon az utóbbiak része a közösen használt földterületből nem személyek szerint oszlott meg, hanem közösen kapták meg azt a jobbágyok. Úgy a legelő, az erdős területek és a parlag koncentrációja a nagyobb, községek által birtokolt földterületeken gyakoribb Magyarországon.

Ha bármilyen általános érvényű kijelentést kell tennünk, az az lehet, hogy Nyugat-Magyarországon általában nagyobb hajlandóság mutatkozott egyes gazdasági tevékenységekre való specializációra az egyes birtokokon belül, mint akár Szász tartományban, akár Pomerániában, még akkor is, ha a porosz tartományokban a három legnagyobb cluster az összes birtok nagyobb részét foglalja magában (több, mint négyötödét, szemben a nyugat-magyarországi háromnegyeddél).

A következő lépést elvégezve, a cluster tagjainak keresztábrázolása (crosstabulation) a birtokok bizonyos jellemzőivel, megvizsgálhatjuk, hogy vajon egyes birtoktípusok bizonyos nagysági kategóriákba sűrűsödnek-e, illetve vajon a birtokosok bizonyos osztályai kerülnek-e egyes clusterekbe. Ezeket az adatokat a 2. és 3. táblázat mutatja. A táblázatokban – csak az öt legnagyobb clusterre – vastagon szedett számok jelzik a birtokok elsődleges koncentrációját.

A 2. táblázatban a számottevő arányú termőfölddel rendelkező birtokok a skála alsó végén csoportosulnak. 1884-ben Szász tartományban és 1893-ban „Magyarország nyugati szélén” e clusterek súlypontja határozottan az 500 hektárt meg nem haladó összterületű birtokokra esett, míg Pomerániában 1884-ben a súlypont a 200–1000 hektáros sávban volt. Ez valószínűleg Szász tartomány földjének nagyobb termékenységét és értékét tükrözi. Minden clusterben a „súlypont” körülbelül egy nagyság- kategóriával feljebb kerül, ahogy a szántóföld aránya csökken. Úgy a legintenzívebb növénytermesztést folytató birtokok általában kisebbek, s a nagyság növekedésével mind a kihasználás intenzitása, mind a termelésbeli specializálódás foka csökken.

2. táblázat

A clusterek elemei a birtok nagysága szerint

		»Szász tartomány» 1884					Pomeránia 1884					Moson, Sopron és Vas vármegyék 1893						
		Nagyság-kategória (hektárban)					Nagyság-kategória (hektárban)					Nagyság-kategória (hektárban)						
		100- 200-	200- 500	500- 1000	1000- 2000	2000- 5000	100- 200-	200- 500	500- 1000	1000- 2000	2000- 5000	>5000	100- 200-	200- 500	500- 1000	1000- 2000	2000- 5000	>5000
Cluster		365	256	49	4	0	179	517	239	25	1	0	146	105	24	9	1	0
Teljesen szántó		142	200	51	9	0	55	270	355	76	6	0	Teljesen szántó					
Főleg szántó		44	78	75	39	2	7	67	163	144	13	0	Főleg szántó					
Szántó+erdő		10	26	23	41	36	14	84	64	39	7	0	Szántó+erdő					
Főleg erdő		65	36	28	8	0	3	17	23	37	25	6	Főleg erdő					
Szántó+vegyes		9	9	0	0	0	5	16	18	5	0	0	Szántó+vegyes					
Főleg legelő		5	9	2	1	0	0	8	6	15	1	1	Főleg legelő					
Teljesen rét		640	614	228	102	38	263	979	868	341	53	7	Teljesen rét					
Összesen		640	614	228	102	38	263	979	868	341	53	7	Összesen					
		»Szász tartomány» 1907					Pomeránia 1910					Moson, Sopron és Vas vármegyék 1911						
		Nagyság-kategória (hektárban)					Nagyság-kategória (hektárban)					Nagyság-kategória (hektárban)						
		100- 200-	200- 500	500- 1000	1000- 2000	2000- 5000	100- 200-	200- 500	500- 1000	1000- 2000	2000- 5000	>5000	100- 200-	200- 500	500- 1000	1000- 2000	2000- 5000	>5000
Cluster		342	258	54	5	0	202	563	294	27	0	0	123	97	23	7	2	0
Teljesen szántó		125	192	57	9	0	45	192	320	101	6	0	Főleg szántó					
Főleg szántó		27	77	60	35	2	7	50	116	122	20	0	Főleg szántó					
Szántó+erdő		8	23	29	37	26	8	19	27	28	39	14	Szántó+erdő					
Főleg erdő		24	20	8	4	0	6	44	35	14	2	1	Főleg erdő					
Szántó+vegyes		23	21	6	2	0	5	21	13	7	1	0	Szántó+vegyes					
Főleg legelő		8	3	2	1	0	2	14	8	13	1	0	Főleg legelő					
Teljesen rét		557	594	216	93	28	275	903	813	312	71	15	Teljesen rét					
Összesen		557	594	216	93	28	275	903	813	312	71	15	Összesen					
		331	310	120	65	17	331	310	120	65	17	4	331	310	120	65	17	4

Másrésről a pomerániai erdők általában kisebbek és kevésbé szorosan helyezkednek el, mint a Szász tartománybeliek; a legkisebbek a magyar erdők voltak. Ez, amint a 3. táblázat mutatja, elsősorban annak a következménye, hogy az erdős területek birtokosai között a községeké volt a fő szerep; ez viszont a porosz és magyar jobbágyfelszabadítás folyamán a közös földek felosztásának eltéréseiből ered.²⁴

Úgy tűnik, hogy a későbbi időpontban jelentkezik valamelyes, bár nem alapvető változás mindhárom területen, de az adatok korábban is említett problémái miatt nem lehetünk biztosak abban, vajon ezek a változások kronológiai tendenciákat mutatnak-e vagy csupán statisztikai jelenségnek tekintendők.

A 3. táblázat a különböző clusterek elemeit az egyes clusterekhez tartozó birtokosok osztálybeli hovatartozása alapján mutatja be. Itt mind a három területen hasonló jelenség figyelhető meg: a szinte kizárólag szántóföldekből álló birtokok tulajdonosai leggyakrabban nem nemesek voltak; a nemesek olyan birtok-clusterekben domináltak inkább, ahol vegyesebb mezőgazdasági tevékenység folyt. A leginkább erdősített területek legfőbb birtokosai Poroszországban a nemesi származásúak és az állam, Magyarországon pedig a nemesi származásúak és a községek voltak. Ez a jelenség az itt vizsgált időszakban végig jelen volt mindhárom esetben.

A legszembevetőbb különbség a magyar régió és a porosz tartományok között a közösségi birtoklásban mutatkozik (közösségi csoportok, falvak, városok, megyék és tartományok). Magyarországon ezek tulajdonában kevés termőföld volt, tulajdonjuk inkább az erdőkre, legelőkre és „egyéb”, jelen esetben jobbra nem adóztatott földekre koncentrált. Ez ismétcsak az 1848–49-es magyar jobbágyfelszabadítás egyenes következménye: miután a parasztok általában közös tulajdonba kapták a közös használatban álló földeket, a birtokosok sorában gyakorta jelennek meg olyan megnevezések, mint „volt jobbágyok”, „volt mezőgazdasági cseléd” és hasonlók. A porosz tartományokban viszont teljesen más a közösségek földtulajdonának jellege: az ilyen tulajdon igen koncentrált volt a pomerániai RB Stralsundban és inkább termőföld tulajdonát jelentette. Ezt a jelleget Pomerániának ez a része a svéd uralom időszakából örökölte.

3. táblázat

A clusterrek elemei a birtokos honatartozása szerint

		»Szász tartomány» 1884 (Ismeretlen=5)					Pomeránia 1884 (Ismeretlen = 13)					Moson, Sopron és Vas vármegyék 1893*								
		Birtokos kategóriája					Birtokos kategóriája					Birtokos kategóriája								
Cluster	Főnemes	„Polgár”	Egyház	Állam	Közös	Egyéb	Cluster	Főnemes	„Polgár”	Egyház	Állam	Közös	Egyéb	Cluster	Főnemes	„Polgár”	Egyház	Állam	Közös	Egyéb
Teljesen számtó	151	439	5	56	0	0	Teljesen számtó	341	453	35	90	0	1	Teljesen számtó	109	156	13	0	1	6
Főleg számtó	151	183	8	51	2	1	Főleg számtó	355	333	5	42	19	17	Főleg számtó	126	24	8	0	119	1
Számtó+erdő	149	79	1	5	2	0	Számtó+erdő	246	136	2	1	4	0	Számtó+erdő	100	55	11	0	2	0
Főleg erdő	52	8	0	71	3	0	Főleg erdő	108	82	7	6	4	2	Főleg erdő	19	24	5	0	39	0
Számtó+vegyes	45	74	1	12	9	4	Számtó+vegyes	72	14	0	21	3	0	Számtó+vegyes	14	0	4	0	45	0
Főleg legelő	7	8	0	3	10	13	Főleg legelő	21	15	0	5	16	7	Főleg legelő	2	6	2	0	32	1
Teljesen rét	6	7	0	2	6	1	Teljesen rét	18	9	0	3	4	1	Teljesen rét	20	3	1	1	7	1
Összesen	561	798	15	200	32	19	Összesen	1161	1042	49	168	50	28	Összesen	390	268	44	1	245	9
»Szász tartomány» 1907 (Ismeretlen = 1)																				
		Birtokos kategóriája					Pomeránia 1910 (Ismeretlen = 2)					Moson, Sopron és Vas vármegyék 1911*								
Cluster	Főnemes	„Polgár”	Egyház	Állam	Közös	Egyéb	Cluster	Főnemes	„Polgár”	Egyház	Állam	Közös	Egyéb	Cluster	Főnemes	„Polgár”	Egyház	Állam	Közös	Egyéb
Teljesen számtó	146	435	10	40	6	22	Teljesen számtó	380	505	40	106	28	27	Teljesen számtó	93	138	9	1	0	11
Főleg számtó	137	182	6	47	5	6	Főleg számtó	334	277	2	18	14	20	Főleg számtó	89	17	6	1	70	8
Számtó+erdő	116	7	0	62	1	3	Számtó+erdő	207	94	3	4	3	4	Számtó+erdő	48	77	6	0	4	1
Főleg erdő	18	32	0	3	2	0	Főleg erdő	41	12	2	52	25	2	Főleg erdő	81	31	8	0	9	2
Számtó+vegyes	18	32	0	3	2	0	Számtó+vegyes	46	38	5	7	3	3	Számtó+vegyes	16	0	4	0	40	0
Főleg legelő	19	23	1	7	2	0	Főleg legelő	16	18	1	6	2	4	Főleg legelő	5	5	3	0	36	0
Teljesen rét	4	10	0	0	0	0	Teljesen rét	18	16	0	2	0	2	Teljesen rét	15	5	2	1	4	1
Összesen	501	762	19	162	18	36	Összesen	1042	960	53	195	75	62	Összesen	347	273	38	3	163	23

Regionális csoportosítás Poroszországban

Az osztályozás e direkt felhasználása mellett a cluster- analízis alkalmas arra is, hogy Poroszországon belül regionális csoportokat alakítsunk ki a mezőgazdasági birtokok hasonló profilja vagy profilkombinációja alapján. A helyett, hogy elfogadnánk a hagyományos, tartományok vagy Regierungsbezirkekre szerinti csoportosításokat, képesnek kell lennünk gazdaságilag valósabb jelentőséggel bíró régiók kialakítására az egyes Kreisek alapján.²⁵ Például megkülönböztethetünk erősen művelt és gyengén művelt Kreiseket aszerint, hogy milyen arányban tartoznak a birtokok a legintenzívebben művelt clusterbe (amely a legtöbb elemet tartalmazta mindkét tartományban). Ha önkényesen úgy határozzuk meg az erősen művelt fogalmát, mint ahol a Kreishez tartozó nagybirtokok 60 vagy magasabb százaléka a legintenzívebben művelt clusterben található, a gyengén művelt pedig azt jelöli, amikor 20 százalék vagy ennél kevesebb található e clusterben, a 4. táblázaton látható eredményt kapjuk.

Pomerániában öt Kreis számít erősen műveltnek, hét pedig gyengén műveltnek. Mivel 28 Kreisben található 100 hektáros vagy annál nagyobb birtok, e két szélső kategória közé 16 Kreis esik. Szász tartományban 100 hektáros vagy nagyobb birtokot 39 Kreisben találunk. Ezek közül 12 esik az erősen művelt, 10 pedig a gyengén művelt kategóriába, így a két szélső csoport között 17 található. A táblázatból látható ellentétek, különösen Szász tartomány esetében, megerősítik a korábbi állítást, mely szerint a Regierungsbezirk szerinti regionális csoportosítás nagyon eltérő egységeket von össze, s ezért elkerülendő. Valóban, a 4. táblázatban alkalmazott kritériumok alapján egy RB Köslinhez tartozó és egy RB Stettin-beli Kreis-csoport jobban hasonlít RB Merseburg egy részére, mint tartományi szomszédjára, RB Stralsundra.

4. táblázat

*A főként növénytermesztő clusterekhez tartozó
100 hektárnál nagyobb birtokok aránya a Kreisenben (1884)*

Tartomány	Regierungsbezirk	Kreis	Kreisek, ahol ez arány	
			>60% Százalék	<20% Százalék
<i>Pomeránia</i>				
	RB Stettin			
		Demmin	65	Usedom-Wollin 16
		Pyritz	66	Ückermünde 8
	RB Köslin			
				Belgard 18
				Bublitz 12
				Rummeslburg 10
				Lauenburg 11
				Bütow 14
	RB Stralsund			
		Rügen	67	
		Franzburg	64	
		Grimmen	61	
<i>„Szász tartomány”</i>				
	RB Magdeburg			
		Kalbe	70	Salzwedel 3
		Wanzleben	71	Gardelegen 0
		Oschersleben	72	Jerichow I 13
		Aschersleben	74	Jerichow II 0
		Halberstadt	72	
	RB Merseburg			
		Saalkreis	79	Liebenwerda 9
		Masfeld (See)	92	Schweinitz 18
		Querfurt	62	Wittenberg 8
		Weißenfels	71	
	RB Erfurt			
		Grafschaft Hohens	60	Heiligenstadt 0
		Weißensee	85	Ziegenrück 0
		Erfurt, Landkreis	62	Schleusingen 0

Különbségek Burgenland és Magyarország mellette fekvő régiója között

Ha Moson, Sopron és Vas vármegyék területét felosztjuk egyrészt az Ausztria részévé váló Burgenland tartományra, másrészt Moson, Sopron és Vas vármegyéknek az I. világháború után Magyarországnál maradó részére, meglepő különbségekre bukkanunk. Az 5. táblázat a hét cluster elemeit aszerint mutatja be, hogy a birtok a későbbi Burgenland területére esett-e, vagy Magyarország trianoni határain belülre.

Míg a három legnagyobb cluster 1893-ban majdnem ugyanolyan arányban (3/4) tartalmazta a 100 hektáros vagy annál nagyobb birtokokat, e clusterok viszonylagos jelentősége határozottan eltért a későbbi Burgenlandban a szomszédos magyarországi területektől. Valójában a különbségek oly nagyok, hogy világosan megmutatják, miért néznek szembe oly sok nehézséggel a Burgenland történetét kutatók, ha vizsgálataikat ki akarják terjeszteni az I. világháború előltre. A három megye keleti és nyugati felének jellege már 1893-ban is annyira eltérő volt, hogy az I. világháború előtti időszakban a Moson, Sopron és Vas vármegyék mint egységes egészek adatai alapján a Burgenlandra vonatkozó általánosítások és következtetések szinte biztosan nem helytállóak. Az 1. ábra drámaian mutatja ezt be. Egyedül a három kisebb cluster mutat hasonlóságot, s ez aligha elegendő alap az általánosításra.

Ha lehet, a különbségek még élesebbé válnak 1911-ben. Az 1911-es címtárból hiányzó (jobbára községi és állami) birtokok jellegét tekintve azonban²⁶ nem tudjuk meghatározni, hogy ez a jelenség vajon egyszerűen e birtokok számának és jellemzőinek eredménye-e. Az 1911-es gazdacímtár tartalmának kiterjesztésére irányuló kutatás lenne szükséges ahhoz, hogy megalapozott következtetéseket vonhassunk le arra vonatkozóan, mi történt a jelen vizsgálat forrásául szolgáló két címtár összeállítás között eltelt két évtizedben.

5. táblázat

A clusterok elemei a birtok elhelyezkedése szerint

1893

A három megye Trianon után Magyarországnál megmaradt területén			A későbbi Burgenlandban		
Cluster	Birtokok száma	Százalékban	Cluster	Birtokok száma	Százalékban
<i>Főleg szántó</i>	239	40.1	<i>Főleg szántó</i>	46	12.7
<i>Erdő</i>	88	14.8	<i>Erdő</i>	190	52.6
<i>Szántó+erdő</i>	132	22.1	<i>Szántó+erdő</i>	36	10.0
Összesen	459	77.0	Összesen	272	75.3
<i>Sz.+leg.+erd.</i>	57	9.6	<i>Sz.+leg.+erd.</i>	30	8.3
<i>Főleg egyéb</i>	31	5.2	<i>Főleg egyéb</i>	32	8.9
<i>Legelő</i>	26	4.4	<i>Legelő</i>	17	4.7
<i>Szántó+rét</i>	23	3.9	<i>Szántó+rét</i>	10	2.8
Összesen	137	23.0	Összesen	89	24.7

1911

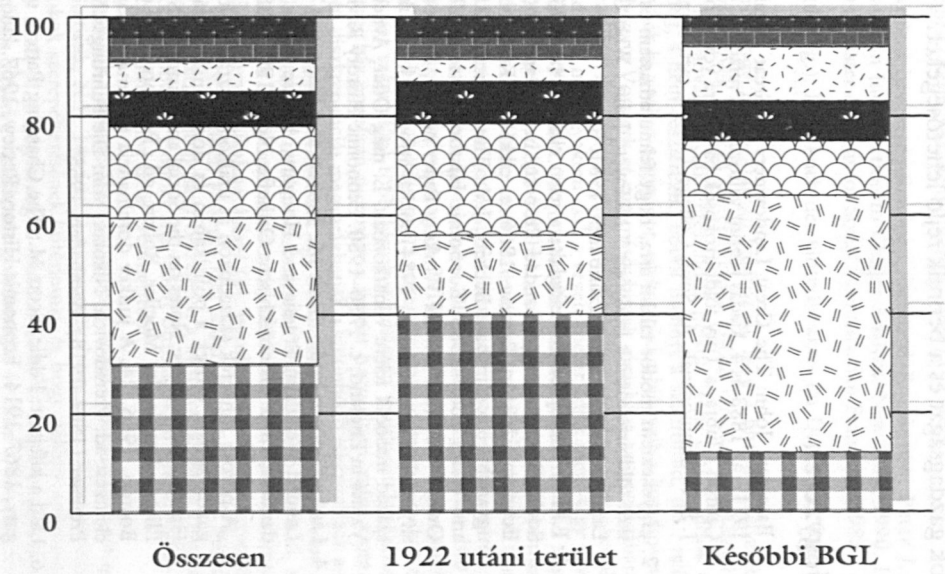
A három megye Trianon után Magyarországnál megmaradt területén			A későbbi Burgenlandban		
Cluster	Birtokok száma	Százalékban	Cluster	Birtokok száma	Százalékban
<i>Főleg szántó</i>	204	39.2	<i>Főleg szántó</i>	48	14.7
<i>Erdő</i>	49	9.4	<i>Erdő</i>	142	43.6
<i>Szántó+vegyes</i>	115	22.1	<i>Szántó+vegyes</i>	21	6.4
<i>Szántó+erdő</i>	91	17.5	<i>Szántó+erdő</i>	40	12.3
Összesen	459	88.1	Összesen	251	77.0
<i>Főleg egyéb</i>	25	4.8	<i>Főleg egyéb</i>	35	10.7
<i>Legelő</i>	20	3.8	<i>Legelő</i>	29	8.9
<i>Szántó+rét</i>	17	3.3	<i>Szántó+rét</i>	11	3.4
Összesen	62	11.9	Összesen	75	23.0

1. ábra

A birtokok számaránya 7 clusterben

Moson, Sopron és Vas megyék területén 1893-ban

Százalék

Összefoglalás

Míg a jelen tanulmány csupán a felszínét érintette annak, ami napvilágra kerülhet a cluster-analízis alkalmazásával, remélem, világosabb regionális képet rajzolt a porosz Szász tartomány és Pomeránia tartományokról, és – egy talán meglepő - képet mutatott arról, mennyire más volt a későbbi Burgenland már 1893-ban, mint azoknak a megyéknek a keleti fele, amelyekből kialakították. A Nyugat-Magyarország és a két porosz tartomány birtokszerkezetében, valamint e birtokok clustereinek fajtáiban és elemeiben mutatkozó eltérések eredetét inkább földrajzi és politikai okoknak tulajdonítottuk, mintsem különböző gazdasági erőknek. Az az egyértelműség, amellyel a két ország jobbágyfelszabadítása során a közösen használt földek felosztása eltérő módszereinek eredménye megjelenik az adatokban, szintén megerősíti a clusteralkotó folyamat pontosságát.

E rövid tanulmánnyal be kívántam mutatni a – gazdaságtörténetben – ritkán alkalmazott cluster analízis eljárást. Remélem azonban azt is, hogy ugyancsak sikerült megmutatnom a tanulmány elemzésének alapjául szolgáló adatsorok gazdagságát és a bennük rejlő lehetőségeket.

Jegyzetek

1. Bateman, John: *The Great Landowners of Great Britain and Ireland*. Leicester, 1971. (az 1883-as 4. kiadás reprint változata), Preface, v. o. Az utalás valószínűleg a Carlton Clubra, a Tory földbirtokosok bástyájára vonatkozik. (E megfigyelésért Dr. J. S. G. Simmonsnak, All Souls College, Oxford, tartozom hálával.)
2. „Igyekeztem módot találni arra, hogy felmutathassam és teljesen tönkrezúzhassam skót földbirtokosaink béklyóját.” McEwen, John : *Who Owns Scotland: A Study in Land Ownership*. 2. ed. Edinburgh, 1981. 5.
3. F.M.L. Thompson összefoglalta a jelen cikkben szereplő irodalom fő irányait *The Social Distribution of Landed Property in England since the Sixteenth Century*. *Economic History Review*, 1966. c. cikkében. Későbbi, szélesebb áttekintést ad ugyanebben a témában: Beckett, J.V.: *The pattern of Landownership in England and Wales 1660–1880*. *Economic History Review*, 1984. Peter Lindert (*Who Owned Victorian Britain? Working Paper no. 12, Economics Department, University of California (Davis), 1984*) sokkal átfogóbb kvantifikációra tett kísérletet a 19. század második felére vonatkozóan. L. még Offer, Avner: *Farm Tenure and Land Values in England, c. 1750–1950*. *Economic History Review*, 1991.
4. Lásd különösen Eddie, Scott M.: *Junkers and Magnates: The Social Distribution of Landed Wealth in Prussia and Hungary; A Case Study of Pomerania and Transdanubia, 1893*. *Österreichische Osthefte*, Nr. 1. 1994. 105–127.
5. „A porosz Junkerek századokon át uralkodó osztály voltak – egyaránt sikeresek a gazdaságban, erősek a politikában és dominánsak a társadalomban.” Schissler, Hanna: *The Junkers: Notes on the Social and Historical Significance of the Agrarian Elite in Prussia*. In: Moeller, Robert, ed.: *Peasants and Lords in Modern Germany*. Boston, 1986. 24. A junker dominancia fennmaradásáról lenyűgöző kvantitatív elemzést ad: Preradovich, Nikolaus von: *Die Führungsschichten in Oesterreich und Preussen (1804–1918)*. Wiesbaden, 1955.
6. Lásd a kifejtést: Eddie, Scott M.: *The Changing Pattern of Landownership in Hungary, 1867–1914*. *Economic History Review*, 1967. különösen 294–298. Tudomásom szerint az első tanulmány, amely kvantitatívan értékelte Magyarországon a föld-

- birtok tulajdonjogának társadalmi eloszlását, a The Social Distribution of Landed Wealth in Hungary ca. 1910 c. cikkem volt (Research in Economic History, Supplement 5: Agrarian Organization in the Century of Industrialization. Glenwood, Ill., 1989. 219–249.) Lásd még Eddie, Scott M.–Hutterer Ingrid–Székely Iván: Fél évszázad birtokviszonyai: Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935. Történelmi Szemle, 1990. 3–4. szám. 301–357.
7. L. Agrarstatistische Untersuchungen c. cikksorozatát a Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik-ban. Ezek 1888 és 1898 között rendszertelen időközökben jelentek meg és csupán ötöt érintettek abból a hét tartományból, amelyet Conrad szerepeltetni kívánt sorozatában. A legfrissebb és minden bizonnyal legátfogóbb és legprovokatívabb munka: He., Klaus: Junker und bürgerliche Gro-grundbesitzer im Kaiserreich: Landwirtschaftlicher Gro-betrieb, Gro-grundbesitz und Familienfideikommiss in Preu-en, 1867/71–1914. Stuttgart, 1990. Ilona Buchsteiner igen részletes vizsgálatot ad Pomerániáról: Soziale Struktur, ökonomische Situation und politische Rolle des Gro-grundbesitzes in Pommern. Habilitationsschrift, 1988. (Berlin, Akademie Verlag, kiadás alatt) A szakirodalom áttekintéséhez ajánlom: „Großgrundbesitz im ostelbischen Preu-en: Datenbasis und methodologische Probleme,” című írásom in Reif, Heinz (szerk.): Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik: Agrarkrise, junkerliche Interessenpolitik, Modernisierungsstrategien (Berlin, Akademie Verlag, 1994) 141–155.
 8. A témához kitűnő bevezető: Kaufman, Leonard–Rousseeuw, Peter J.: Finding Groups in Data: An Introduction to Cluster Analysis. New York, 1990. Lásd még: Lorr, Maurice: Cluster Analysis for Social Scientists. San Francisco, 1983.
 9. Ellerholz, Paul (Hg.): Handbuch des Grundbesitzes im Deutschen Reiche. Berlin, 1875ff.
 10. Annak ellenére, hogy 100 hektárban határozzák meg a birtokok felvételének alsó határát, a kézikönyvek gyakran szerepeltetnek kisebb birtokokat a későbbi felhasználó számára nyilvánvaló következetes indok nélkül. Néha csak a birtok teljes méretét adják meg, s nem részletezik, ebből mennyi a szántóföld, stb., néha a részadatok nem adják ki a teljes nagyságot, olykor pedig hiányzik a birtokos neve. Nem egységes az, hogy a Vorwerk-et egy másik birtok részeként, vagy magában egységes birtokként kezelik-e. Az eddigi legnagyobb probléma azonban a birtokosok nevének kezeléséből adódik, mert gyakran csak a vezetéknevet adják meg. Úgy Conrad: Der Gro-grundbesitz in Pommern. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, III. Folge, 10. Jahrgang. 1895. 2363 100 hektáros vagy azt meghaladó birtokot számol össze Pomerániában 1884-ben, amelyek összesen 1 448 559 hektárt tesznek ki, s ezek között 10 ismeretlen tulajdonosú földbirtok található 5460 hektáron. Számítógép használatával s az adatok igen gondos ellenőrzése után, minden 100 hektárnál kisebb birtok kiküszöbölésével magam 2511 birtokot számoltam, amelyek összterülete 1 631 393 hektár (beleértve 13 ismeretlen tulajdonosú birtokot 6371 hektáron.) Tehát hat százalékkal több birtokot találtam, majdnem 10 százalékkal nagyobb területen, bár pontosan ugyanazt a forrást használtam, mint Conrad. Míg a számok közötti diszcrepanciát magyarázhatják a különböző elképzelések azt illetően, miből áll egy birtok (pl. a Herrschaft egy birtoknak számít, vagy minden megnevezett része külön birtok?), a terület-összesítéseink eltérését nem. Conrad, aki élvezte mind a kortárs, mind a helyismeret előnyeit, 1655 birtokost számolt össze, míg én, mechanikus kritériumok alkalmazásával (pl. minden vezetéknevű egyedüli felbukkanása újabb birtokos; minden kétséges eset külön birtokos) 1790 birtokost találtam. Bár úgy gondolom, hogy saját összegeim a birtokok számára és területére vonatkozóan pontosabbak, a Conrad által adott birtokszám nyilvánvalóan közelebb van a valódi számukhoz, mint az én eredményem.
 11. Ellerholz sorozatának áttekintésében Johannes Conrad (Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, N.F. 14. 1887) megjegyzi, hogy nem világosan megfogalmazottak a birtokok szerepeltetésének kritériumai, és hogy néhány egyszerű, de rendkívül hasznos adat, pl. a végösszegek minden Kreis és Regierungsbezirk esetében hiányzanak, mégis dicséri a vállalkozás gondosságát és azt a következtetéssel zárja le munkáját, hogy „e műveket ... tiszta lelkiismerettel ajánlhatja” (496.)

12. bellusi Baross Károly: Magyarország földbirtokosai: Gazdacímtár. Budapest, 1893. Ez a forrás, amely a Földművelési Minisztérium Birtokstatisztikai Osztálya által összegyűjtött adatok alapján készült, kihagyott minden 100 és 200 hold (57,5–115,1 hektár) közötti birtokot a Moson vármegyei címtárból; ezeket utólag rekonstruálni kellett. Mivel a jelen vizsgálat alsó határa 100 hektár (173,8 hold), a rekonstruált birtokok csak 457 hektárral jelentettek többet a Moson vármegyére megadott összértéknél. A rekonstrukció részletezését l. Eddie–Hutterer–Székely 1990. Létezik egy, az 1895-ös mezőgazdasági census adatai alapján összeállított címtár is, de mivel ez működési egységekre (gazdaságokra) épül, nem pedig tulajdonjogi egységekre (vagyis birtokokra), és mivel jelentős eltérések vannak a kettő között, az 1895-ös címtárt nem használhattuk fel a jelen tanulmány adatainak forrásaként.
13. Rubinek Gyula: Magyarországi Gazdacímtár. Schematismus der Grundbesitzer Ungarns. Budapest, 1911.
14. Kolossa Tibor–Puskás Julianna: Magyarország 100 kh-on felüli birtokterületének struktúrája tulajdonos típusok és bérleti rendszer szerint 1911-ben. Agrártörténeti Szemle, 1978. 444–80.
15. Eddie: Gro-grundbesitz. 149.
16. E problémák közül a legjelentősebb Komárom/Komarno városának kettéosztása, de mivel a város határain belül nem volt számottevő mezőgazdasági tevékenység, valójában statisztikailag ez a probléma elhanyagolható.
17. Teljesebb tárgyalását l. Eddie–Hutterer–Székely 1990.
18. Vas vármegye esetében nem vettem figyelembe azon részeit, amelyeket a béke a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak juttatott.
19. FASTCLUS process a SAS statisztikai csomagból. A kísérő kézikönyv bemutatja az eljárást.
20. Eddie, Scott M.: Effects of the Dissolution of the Dual Monarchy on the Great Landlords: A Case Study of Burgenland and Western Hungary, 1893–1935. Előadás az Austria–Hungary: Historical Experience of the Multinational State, Institute for Slavic and Balkan Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, konferencián, 1993 júniusában.
21. A mai Németországban körülbelül Szász–Anhalt és Turingia egy része. Három Regierungsbezirk tartozott hozzá: Magdeburg, Merseburg és Erfurt; nem összevethető Szászországgal – a mai Sachssennel, ahova Lipcse és Drezda is tartozik – amely a porosz időkben Szászországgal volt ismert.
22. Az adóztatható érték (taxable value; Grundsteuerreinertrag) volt a föld adóztatásának alapja. A földnek azt a várható hozamát jelentette, ami egy átlagos évben, normális kezelés mellett várható volt. Ezért lényegében megegyezik a magyar kataszteri tiszta jövedelem fogalmával.
23. Evert, G: Die Abstufung des Ackerwerthes in Preussen. Zeitschrift des Preussischen Statistischen Amtes, Jahrgang 1902. I. Viertelsjahreft. 129.
24. E gondolat alaposabb kifejtését l. Eddie: Junkers and Magnates. 1994.
25. Azt, hogy még a Regierungsbezirk is túl nagy terület ilyen gazdasági csoportosítás elvégzésére, világosan megmutatta Wilfried Strenz előadása Németország közigazdasági egységeinek komputerizált történetírásáról a Hans-Heinrich Müller tiszteletére tartott konferencián (Institut für Wirtschaftsgeschichte, Berlin, 1991. március.) A projekt leírását l. Narweleit, Gerhard: Probleme bei der Nutzung von Massendaten durch die EDV für die Untersuchungen zur Entwicklung der Territorialstruktur Deutschlands von 1815 bis 1939. Hefte zur Wirtschaftsgeschichte, Heft 3. 1990. 35–61.
26. L. Kolossa–Puskás 1978.

SCOTT M. EDDIE*Cluster analysis (Klumpenanalyse) in der Untersuchung der Grundbesitzstruktur*

Beispiele aus Preußen und Ungarn im späten XIX. Jahrhundert

Studien der Grundbesitzverteilung zeigen ihre Daten typischerweise nach eindimensionalen Kriterien, wie die gesellschaftlich-wirtschaftlichen Gruppen, zu den die Besitzer gehören, oder die Größe der Besitze. Grundbesitze sind aber multidimensional, und um über die Beschreibung nach Einzelkriterien hinaus fortgehen zu können muss man eine Methodologie, die multivariable statistische Verfahren verwendet, einführen. Ein solches Verfahren ist die cluster analysis (Klumpenanalyse), die die Beobachtungen nach einem Profil mehrerer Eigenschaften gruppiert. In dieser Studie betone ich die wirtschaftliche Benutzung des Landes durch eine Besitzklassifikation der relativen Anteile der Benutzung für Ackerbau (Acker, Garten, Weingarten), Tierzucht (Weide, Wiese), Forstwirtschaft (Waldungen), und "Sonstiges" (Schilf, Wasser, Wege, Höfe, usw.). Die Nutzbarkeit des Verfahrens beweist sich (a) durch den Vergleich von Grundbesitzen in den drei westlichsten Komitaten Ungars (Wieselburg, Ödenburg, Eisenburg) in 1893 und 1911, der merkwürdige Mannigfaltigkeit innerhalb einer Region, die normalerweise als relativ einheitlich angenommen wird, zeigt; und (b) durch den Vergleich der Provinz Sachsen mit Pommern in 1884 und za. 1910, der eine merkwürdige Ähnlichkeit zwischen zwei Provinzen, die normalerweise als sehr verschieden erscheinen, zeigt. Danach zieht die Studie Folgerungen für die weitere Verwendung des Verfahrens.

SCOTT M. EDDIE*Cluster analysis in the examination of landownership structure*

Examples from Prussia and Hungary in the late 19th century

Studies of the distribution of land ownership typically present their data according to single-dimensional criteria such as the socio-economic groups to which the owners belong or the size of the properties. But landed properties are many-dimensional, and to progress beyond single-criteria descriptions we need to adopt an approach which makes use of appropriate multivariate statistical techniques. One such technique is cluster analysis, which groups observations according to a profile of several characteristics. Here I have chosen to emphasize the economic uses of land, and to classify properties according to the shares of their total land used for arable agriculture (ploughland, garden, vineyard), animal husbandry (meadow and pasture), forestry (woodland), and "other" (reedland, water, roads, farmyard, etc.). The usefulness of the technique is illustrated (a) by comparing properties in Hungary's three westernmost counties (Moson, Sopron, Vas) in

1893 and 1911, which shows striking diversity within an area often assumed to be relatively uniform; and (b) by comparing properties in the provinces of Saxony and Pomerania in Prussia in 1884 and ca. 1910, which shows remarkable similarity in two provinces usually thought to be very different. The study then draws implications for further use of the technique.

GERHARD MELINZ–SUSAN ZIMMERMANN

A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform?

*Kommunális közjótékonyág Budapestén és Bécsben (1873–1914)*¹

Az első világháború előtti évtizedek szerte Európában döntő fontosságú periódust jelentettek a szociális, illetve szociálpolitikai biztosítás modern formáinak fejlődése szempontjából. A legszembetűnőbb újítás a hagyományos szegénygondozás decentralizált rendszereivel szemben az állami társadalombiztosítási rendszerek kialakítása volt. A betegség, illetve balesetek esetére biztosítás itt közvetlenül az emberek bér munkaviszonyával kapcsolódott össze, és legalábbis bizonyos csoportok számára lassacskán enyhülni kezdett a proletár élet bizonytalansága. Ezáltal azonban semmi esetre sem csökkent a városi szinten szervezett szegény-, illetve szociális gondozás jelentősége, melynek segélyei egyéni rászorultság elvén alapultak és elsősorban az egyének munkaképtelenné válása esetén váltak fontossá. Sőt ezek a rendszerek is sokkal inkább gyorsuló modernizálási és differenciálási folyamatokon mentek keresztül, s alakultak át fokozatosan az állami szociálpolitikát kiegészítő modern szociális gondozássá.²

Ebben a korszakban mind az iparosodás, mind az állami szociálpolitika egyértelműen fejlettebb volt a monarchia osztrák felében, mint Magyarországon. Ugyanakkor azonban, ha összehasonlítjuk a Lajtától jobbra és balra elhelyezkedő fővárosok kommunális szociális gondozásának fejlettségi fokát, minden várakozással ellentétben rendkívül feltűnő a budapesti viszonyok meghökkenítő modernsége, mondhatni, csábító ragyogása. Az első világháború előtti utolsó évtizedben radikális szociális reformok vonták Európa-szerte a figyelmet a magyar fővárosra. A kontinens nyugati részében egyedülálló kommunális lakásépítési program, a munkanélküliséggel kapcsolatos politika megújítására való törekvések és a széles körű segélyezési akciók felülmúlták a bécsi fejleményeket.

Elemezve Bécs és Budapest urbanizációjának, ipari fejlődési dinamikájának, kommunális politikájának, valamint a hagyományos szociális gondozás fejlesztésének és hatékonyságának együttesét, megszűnik ez a zavar, s helyes megvilágításba kerül Budapest ragyogó modernsége és egyidejű visszamaradottsága, továbbá a bécsi szociális gondozási rendszer átszervezésére és megújítására tett tartós erőfeszítések.

A városok és lakosságuk

A 19. század végét az iparosodás, a városiasodás és a városok növekedésének sokat idézett folyamatai jellemezték. Bécs, mint városi hagyományokban gazdag Habsburg uralkodói székhely, dinasztikus hatalmi központként sokkal korábbi időkből eredő és jelentősebb metropolhelyzetben volt. A csak 1873 óta új fővárossá egyesített Pest-Buda fejlődését a birodalom két fele

közi kiegyezés gyorsította meg. A következő évtizedekben a magyar metropolisz, amely 1892 óta a „székesfőváros” címmel dicsekedhetett, robbanásszerű növekedésen ment keresztül. A lakosság létszáma az 1881-es évi 361 000-ról 1910-re 881 400-re emelkedett. Abszolút és relatív értelemben a legerőteljesebb növekedés az 1890-es években mérhető, amelyet egy átlagosan 4,6 %-os növekedési hányados jellemzett. Emellett meg kell említenünk, hogy Budapestet egy elővárosokból álló öv vette körül, melynek népessége már az 1880-as évektől kezdve észrevehetően gyorsabban növekedett, mint maga a fővárosi lakosság. 1910-ben az elővárosi gyűrű a maga kerekén 218 000 lakosával csaknem egy negyeddal növelte meg Budapest tulajdonképpeni népességét. A lakosság növekedése az egész korszakban inkább bevándorlásból, mint „természetes” gyarapodásból táplálkozott. Az 1881 és 1890 közti években a lakosság növekedéséből az odaköltözők aránya 86,7%-ot, az 1891 és 1900 közti szakaszban 70,2%-ot, 1901 és 1910 között pedig már csak 55,8%-ot tett ki.³

A lakosság növekedése Bécsben – jelentősen magasabb szintről indulva – semmiképp sem érte el a budapesti méreteket. Az átlagos lakosságnövekedés az 1890 előtti szakaszban évi 3,9%-ot tett ki, az 1890-es években 2,2%-ot, s 1900-tól kezdve 1,6%-ra esett vissza. Az 1880 és 1910 közti időszakban Bécs népessége bevándorlás, a születési arány növekedése és települések bekebelezése folytán 704 756-ról kevéssel két millió fölé emelkedett.⁴

A 19. században, továbbá 1914-ig Bécs népességét tekintve tartósan a harmadik-negyedik helyet töltötte be az európai metropoliszok közt. Budapestnek az európai nagyvárosok között elfoglalt helyét a lendületes felzárkózás határozta meg, melynek során a magyar metropolisz a lakosság létszáma szerint a 17. helyről (1870) 1900 után a 8. legnagyobb európai metropolisszá tudta kinőni magát.⁵

Az első világháborúig Budapest a gazdasági felzárkózási folyamat révén egyenesen „a” magyar iparvárossá vált.⁶ Budapest „viszonylagosan nézve ... röviddel az első világháború előtt mint iparváros modernebb vonásokat mutatott Bécsnél, nem beszélve Berlinről, amely joggal par excellence ipari nagyvárosnak számított.”⁷

A két iparváros, Bécs és Budapest közti különbségeket történelmi jellegzetességek is meghatározták – Bécs esetében történetesen kiemelkedő szerepet játszott hagyományos közigazgatási- és kormányzati központ jellege. Az osztrák főváros ipari struktúrája – a gyárak méretét tekintve – kiegyensúlyozottabb volt, míg Budapest iparát a modern iparágakban az erősen nagyüzemi szervezettségű termelési struktúra jellemezte. Csaknem teljesen hiányzott a luxuscikkgyártás, s a textilipar szerepe sem hasonlítható össze a bécsiével. Jelentékenyen kiemelkedik mindkét városban a gép- és elektromosipar szerepe, Budapesten ehhez hozzájön még a malomipar, valamint az agrár háttérrel alapuló élelmiszeripar és az élvezeticikk-gyártás. A bank- és biztosítóágazatban 1900 után Budapest szemlátomást konkurrenciát jelentett Bécs számára.⁸

A foglalkozási és társadalmi szerkezetben ezek a viszonyok úgyszólván egyenesen tükröződtek vissza. Míg Budapesten a modern ipari munkásság nagy aránya állapítható meg⁹, Bécsben jelentékenyen magasabb volt az iparo-

sok és kiskereskedők aránya. Másrészt azonban Budapesten tartósan nagyobb volt a napszámosok és cselédek aránya, mint Bécsben.¹⁰

A magyar főváros társadalmi szerkezetének feltűnő polarizálódása – ahogy azt a kortársak is érzékelték – a szegény és a bizonytalan, ideiglenes munka- és életkörülmények között élő emberek jelentős számára utalt. A mindenkori népszámlálási eredmények száraz adatainak nyelvét kiegészítve így kommentálja ezt egy 1895-ös budapesti rendőrségi jelentés: „Jól ismeretes, hogy éppen a napszámosok, cselédek azok, akik a folyton váltakozó munka és bér miatt leginkább vannak kitéve a nyomornak, kísértésnek, s veszélyére egyúttal a közbiztonságnak is. De még inkább veszélyeztetik az ismeretlen foglalkozásúak (szerencselovagok, proletárok) és a foglalkozástalanok.”¹¹ A város uralkodó körei, amennyire csak lehetett, eltusolták a budapesti agglomeráció szociális problémáit.¹²

Bécsben a környező települések beolvadása körüli viták kapcsán került újra meg újra előtérbe az egykori elővárosok számos „szociálisan gyengébb” elemének beilleszkedése okozta költségvetési következményektől való félelem.¹³ Mindent egybevetve a munkakörülmények összehasonlítása azt a szociális és gazdaságtörténeti tényt tükrözi, miszerint Budapest iparvárossá válása összehasonlíthatatlan hirtelenséggel következett be és még kevésbé kiegyensúlyozott léptekkel haladt, mint ahogy az a bécsi fejlődésre jellemző volt.

Stagnálás és reform a szegénygondozásban

Budapest ipari fejlődésének és urbanizálódásának ugrásszerű fejlődése nem szabad, hogy arra a hamis következtetésre juttasson bennünket, hogy a bizonytalan élethelyzetben lévő városlakók széles tömegeinek kialakulását és a kiélesedő társadalmi problémákat a körülményektől függetlenül egyenesen a bécsivel szembeni késve meginduló, de annál gyorsabb iparosodás átmeneti kísérőjelenségeként interpretáljuk. A két város fejlődése közti általában csökkenő eltérést szemlélve a szegénységélyezésben és a szociális gondozásban meglevő maradandó különbségek sokkal inkább arra utalnak, hogy minőségileg is különböző és nem csak időben eltolódó fejlődési folyamatokkal állunk szemben. A magyar főváros szegénységélyezése és szociális gondozási rendszere ugyanis félreismerhetetlenül egy fék nélküli gazdasági liberalizmus credo-ját mint a nagyfokú iparosodás kísérőjelenségét tükrözik. Az iparosítás Budapesten nem a lakosság széles tömegeinek erősödő gazdasági és szociálpolitikai integrációja felé való fokozatos átmenetbe torkollott, mint ahogy ez sok nyugatabbra fekvő európai metropoliszban történt. Az állami társadalombiztosítási politika az agrárjellegű Magyarországon még lassabban indult meg, mint Ausztriában.¹⁴ A kommunális intézmények itt még inkább figyelmen kívül hagyták a város szociális problémáit, mint Bécsben.

Már a legegyszerűbb indikátor – a szociális támogatásra fordított kiadások fejlődésének és azok Bécs és Budapest éves költségvetéséből való részese-
dési arányának összehasonlítása – egyértelműen megmutatja, hogy mennyivel nagyobb volt a kommunális szegénygondozás jelentősége az osztrák fővárosban. Bécs mint régi kormányzati székhely s mint a 19. század folyamán a négy legnagyobb európai város egyike már a nagyfokú iparosítás kezdetén a szegényügyi intézmények szervezettebb, sokkal jobban kiépített hálózatára

támaszkodhatott. A költségvetés ezirányú kiadásainak aránya ennek megfelelően 1892-ben 10,5%-ot, Budapesten pedig csak 4,5%-ot tett ki. Ettől kezdve még inkább eltért egymástól a két város fejlődése: Bécsben ez az arány a háború előtti három utolsó évében elérte a mindenkori 12-12,8%-ot, míg Budapesten ebben az időben 2,9-3,5%-ra esett vissza.¹⁵

Budapesten az egy főre jutó kommunális szociális kiadások is egyértelműen, épp 2/3-dal voltak alacsonyabbak, mint Bécsben, 1910-ben 3,04 korona 9,19 koronával szemben. 1890 és 1900 között az egy főre jutó szociális kiadások Budapesten a népesség óriási mértékű növekedését számításba véve még tovább csökkentek, míg Bécsben enyhe növekedés volt észlelhető. 1900 és 1910 között mindkét városban csaknem egyenlő, érezhető mértékű növekedés tapasztalható, meg kell azonban jegyeznünk, hogy Budapest szélsőségesen alacsony szintről indult. Bécsben ezzel szemben 1890 és 1910 között az egy főre jutó szociális juttatások közel megduplázódtak (95%), Budapesten pedig kevesebb, mint a felével növekedtek (43%).¹⁶

A budapesti közigazgatási intézmények nem voltak képesek arra, hogy a tartós társadalmi dezintegrálódást a támogatási hálózat kiépítésével – ha csak részben is – megkíséreljék megfékezni, de erre nem is mutattak semmi hajlandóságot: mindez visszatükröződik a szegénygondoskodás terén jelentkező reformgondolatok és reformtörekvések hiányosságaiban és sikertelenségében. A budapesti városi előljáróság szegényügyi, a szervezett szegénysegélyezés területéért felelős 9. ügyosztálya például két évtizeden keresztül követelte egy új nagy szegényház létesítését, de az első világháborúig nem jutottak tovább az előterjesztéseken, a városi tanácsban való vitákon és az intézmény költségvetési tervezetének összeállításán. Míg a magyar fővárosban a 9. tanácsi ügyosztály kivételével valamennyi illetékes szerv érdektelensége, valamint a tervezett intézménytípus egyre erősebben szükségesnek tartott differenciálása miatt megghiúsult ezen új épület megvalósítása, Bécsben 1900-ban elhatározták a nagy presztízsintézmény, a „Lainz-i Gondozóintézet” létrehozását egyelőre kerekén 2500 férőhellyel. Az új épület nemcsak az intézeti szegénygondozásban való elhelyezési lehetőségek bővítését jelentette, hanem az intézetek differenciálásának kezdődő folyamatában is jelentős szerepet játszott. Lainz attól kezdve volt az a központi intézmény, amely az ellátásra szorulókat felvette, és a különböző intézettípusokba elosztotta. Az intézetekbe való folyamatos jelentkezésre és a fenyegető óriási költségnövekedésre a bécsi városi közigazgatás természetesen mindezek ellenére a klasszikus szegénysegélyezési módszerek alkalmazásával reagált. Bizonyítékul szolgál erre a már amúgy is kemény intézeti rendszabályok további szigorítása, a lakók személyes szabadságának szűkítése és a büntetőeljárások rendkívüli mértékben megnövekvő száma.¹⁷

Béccsel szemben Budapesten az intézeteken kívüli szegénygondozásban is kifejezett szervezetlenség és stagnálás uralkodott. A reformok nemcsak költségvetési gondok miatt, illetve azért hiúsultak meg, mert a bürokrácia eljárása általánosan nem tudott lépést tartani a szociális problémák óriási mértékével. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a zavaros társadalmi viszonyok közepette több értelemben nem voltak adottak a továbbfejlesztés alapvető feltételei. Budapesten (és ugyanígy Bécsben is) például csak az részesülhetett szegénységi segélyben, aki helybeli illetőségű volt. Magyarország Ausztriával

szemben formálisan haladóbb községi illetőségről szóló szabályozásokkal rendelkezett, amelyek az 1870-es, illetve az 1880-as évekből származtak, és hozzájárultak a gyors iparosítás feltételeinek megteremtéséhez. Az elmaradott gazdasági és társadalmi viszonyok miatt azonban ez a gyakorlatban a következő évtizedekben a honosítási ügyek lebonyolításában alig felülmúlhatatlan zűrzavart, az illetőség megállapításában pedig komoly nehézségeket okozott. Úgy aztán a valóságban nem sok maradt az előnyből, miszerint Ausztriával szemben könnyebb volt a tartózkodási helyen a budapesti illetőséget megszerezni. A reformviták vagy a bürokrácia sűrűjében akadtak el, vagy pedig azzal foglalkoztak, hogyan lehetne felváltani a szegénysegélyezésben a helyi illetőségi elvet a tartózkodási hely elvével.¹⁸ E tekintetben azonban a fellegekben jártak, messze a társadalmi realitástól, hiszen Magyarországon, ahol a lakosság széles rétegei közel sem álltak tartós munkaviszonyban, a szegénysegélyezés helyi illetőség szabta korlátainak feloldása a segélyigények utópikus megnövekedését eredményezte volna. Budapesten gyakorlatilag még a letelepedési- és helyi illetőségi katasztert sem sikerült létrehozni, ami az illetőségi ügyek hatékony lebonyolításának feltétele lett volna. Hiányoztak az állampolgárok alapvető lakónyilvántartási adatai. A lakónyilvántartó hivatalok hiányában, valamint az 1880-as évek óta a bejelentkezési kötelezettség feltételeinek teljesíthetetlensége miatt ez volt a helyzet azoknál az adatoknál is, amelyek felvilágosítást adhattak volna a fővárosban való tartózkodás időtartamáról, ami viszont előfeltételét jelentette volna a budapesti illetőség megszerzésének.¹⁹

Ausztriában ezzel szemben egyszerűbb volt az illetőségről szóló jogszabályozás, amely mindenekelőtt következetesen megtagadta a bevándorló munkásoktól a helybeli illetőség megszerzését, s ezzel azt is, hogy a fővárosban rendszeres segélyre támasszanak igényt. Az előrehaladó iparosodási folyamatokkal és az életkörülmények meginduló stabilizálódásával a háttérben azonban 1896-ban létrejött a községi illetőségről rendelkező törvény első kiegészítése („Heimatrechtsnovelle”), amely 1901-ben kezdte érvényesíteni a gyakorlati hatását. Ez teremtette meg a lehetőséget arra, hogy 10 évi tartózkodással elbirtokolható lett a helybeli illetőségi jog, s ezzel együtt könnyebbé vált segélyekben részesülni is.²⁰ Magyarországgal ellentétben a törvényhozás és a reformok Ausztriában, illetve Bécsben sokkal inkább igazodtak a társadalmi valósághoz és a megvalósítás lehetőségéhez. Bár a monarchia osztrák felében szintén továbbra is folytonosan bírálták az illetőségi jog körüli visszasságokat, s hangsúlyozták a reformok szükségességét, ezzel a törvénymódosítással már megtörtént az első lépés az ipari gócpontok lakosságának jobb szociális ellátása felé, anélkül, hogy bekövetkezett volna az osztrák fővárosban a sokak által megjósolt pénzügyi összeomlás.²¹

A rendezett társadalmi és jogi viszonyokkal a háttérben Bécsben messze magasabb színvonalat ért el a kommunális szegénysegélyezési tevékenység. A szegények szorosabb értelemben vett támogatásának rendszere itt összességében többet nyújtott az egyes embereknek, mint a Lajta túloldalán fekvő testvérvárosban. Míg Bécsben 1895-ben csaknem 3 millió koronát, 1910-ben pedig 7,86 millió koronát (azaz egy főre jutóan 3,87 koronát) fordítottak ideiglenes, illetve állandó pénztámogatásokra, ez az összeg Budapesten 1895-ben 208 000, 1910-ben pedig 460 000 korona volt (azaz egy főre

0,52 korona jutott).²² „állandó havi segélyt”, amely az összes segély legnagyobb hányadát tette ki, Budapesten személyenként havi 6-10 korona összegben, a háború előtti évtizedben pedig legfeljebb 15 korona összegben volt folyósítható. Bécsben a juttatások mértéke a századforduló tájkán 6 és 16 korona között mozgott, az első világháború előtti években egyértelműen megnövekedett a 20 korona fölötti havi juttatásban részesülők száma.²³

A századforduló után Bécsben az amúgy is sokkal szélesebb körű szegénységélyezési rendszer dinamikus fejlődését egyre erősödő reformmozgalmak kísérték. Ennek az „újjászervezésnek”, illetve „szociális kiépítésnek” a keretében először is adminisztratív-intézményi racionalizálásokat, továbbá egyes csoportokat, főként a gyermek- és ifjúságvédelmet és az idősek ellátását érintő reformokat hajtottak végre. Mindez kéz a kézben járt a magán-szervezésű jótékonyági akciókkal való tudatos együttműködéssel, amely éppúgy, mint a központi szegénységélyezési nyilvántartás létrehozása arra volt hivatva, hogy a nagyobb hatékonysághoz, s ennek folytán a kommunális segélykiadási költségvetés mérsékelését elősegítse.²⁴

Mindent egybevetve tehát a századforduló óta Bécs intézeti, valamint nyilvános népjóléti rendszerében kissé óvatos, de határozott „szociálpolitizálódási” fejlődés volt tapasztalható a juttatások kiszélesítése és a rendszer hatékonyságának egyidejű fejlesztése tekintetében. Ezt egyben az ügyfelek ellenőrzésének megerősítése is kísérte. Budapesten ezzel szemben minden reformtörökvs ellenére is még sokkal inkább ragaszkodtak a jótékonyág hagyományos felfogásához. Úgy például röviddel a századforduló után, az ún. „ínséges telek” és – a szociáldemokraták által szervezett – tömeges munkanélküli tüntetések idején a fővárosi tanács végül is csak egy egyszeri segélyakcióra tudta elszánni magát. 200 000 koronát kell „a szegények között felosztani” – hangzott el jellemző módon.²⁵ 1893 után a kommunális szegénységélyezés legszélesebb hatáskörű reformját az elvileg modern szegényügyi szabályrendelet megjelenése eredményezte 1905-ben.²⁶ A „közsegélyre szorult egyén megfelelő segítőeszközök és jótanácsok nyújtásával ... a társadalomnak mielőbb kereső tagjává váljon, ahelyett, hogy a könyöradományok szétosztását a dologtalanság és a munkakerülés ... alkalmas eszközének tekintsék”. A hatóságnak nem koldusoka nevelése a feladata”, amint azt vezető politikusok hangsúlyozták.²⁷ De a „közjótékonyági intézményeink centralizálása” és a jótékonyági egyesületek ellenőrzésének megszervezése és nyilvántartása²⁸, melyet minden oldalról szorgalmaztak, s amely a kommunális népjólét minden valódi „szociálpolitizálásának” fontos feltételét képezte volna, csak röviddel az első világháború előtt kezdett lassan beindulni. Az első lépést 1912-ben tették meg egy központi szegénynyilvántartó kiépítésével, amelyben mindenekelőtt igyekeztek központilag vezetni a kerületekben rendszeresen kiadott havi segélyeket és együttműködni a magán-szervezésű jótékonyági egyesületek tevékenységével.²⁹

Ezzel egyidejűleg Budapesten már rég egy új, radikális szociálreformerekből álló, haladásorientált gárda vette kezébe a hatalmat, s a népjólét iránt fogékony közvélemény figyelme már egyre kevésbé a régi szegénységondozásra irányult, amely még mindig „nem állott egyébből, mint mulasztásból”³⁰.

A várospolitikai viszonyok megmerevedése és változása

Az osztrák metropoliszban az általános társadalmi-gazdasági struktúraváltással, amit a szegénygondozási tevékenység lassú, de folytonos kiépítése és differenciálása is kísért, együtt járt a várospolitika modernizálása és lassú, de fokozatos demokratizálódása. Az életkörülmények stabilizálódása, valamint az, hogy a munkásság és a középosztály egyre szélesebb rétegei anyagilag jobb pozícióba kerültek, visszatükröződött a politikai integráció kiterjedésében.

A monarchia ideje alatt Ausztriában a választójog törvényadta alapjai döntően kirekesztő jellegűek voltak. De állami, tartományi és kommunális szinten végrehajtották a választójog fokozatos kiterjesztését. Bár a kommunális választójog későn jött el ebben a lépcsőzetesen végbemenő folyamatban, az ún. „5-forintos-ember”³¹ kategória megteremtésével a városi kisiparos középosztály széles rétegei nyerték el a választójogot. Ez a réteg lett Lueger 1895-től kezdődő választási sikereinek egyik fontos bázisa. Kommunális szinten Bécsben összességében 5,7-ről (1891) 14-re (1900) és végül 18,1 (1912) százalékra növekedett a polgári lakosságból a választásra jogosultak aránya. Még szembetűnőbb a – kizárólag férfi – választópolgárok kiszélesedett szociális bázisa³², ha a 24 éven felüli férfi lakossággal szemléltetjük a változást: ez az érték 1891-ben 23,4, 1900-ban 53,8, végezetül 1912-ben 70 százalékot tett ki.³³

A várospolitikai változások azonban nem merültek ki csupán mennyiségi jelenségekben, mint például a választójog kiterjesztése vagy a lakosság többségének³⁴ a választott képviselőkben való egyre fokozódó politikai jelenléte. Ezen túl a Keresztényszocialista Párt és a szociáldemokrácia modern tömegpárttá válása azt a változást fémjelozte, melynek eredményeképp egyrészt erősödött a politikai fejlemények és a döntési folyamatok közötti kapcsolat, másrészt pedig a férfi lakosság többsége egyre erőteljesebben és képviselte érdekeit. A keresztényszocialista „néptribun”, Karl Lueger választási győzelme ezért több volt csupán egyszerű őrsváltásnál a bécsi városházán, hiszen Bécs városában ez átmenetet jelentett a lakosság szélesebb rétegeinek kommunálpolitikai érdekképviseletét célzó modern pártpolitika felé.

Ezzel a „rendszer-váltással” a városi népjóléti politika terén is sokkal erősebben érvényesültek a modernizálási szándékok a kommunális politikában. Lueger, az új polgármester, székfoglaló beszédében megfogalmazta a jövőendő kommunális népjóléti politika körvonalait: jobb szociális ellátást az érintetteknek a bérmunkarendszerbe való hatékonyabb beilleszkedésével egybekötve. „A szegénysegélyezésnek újjászervezésre van szüksége ... abban az értelemben, hogy az igazán szegényt is emberként kell kezelni, ... gondoskodni kell arról, hogy megakadályozzuk, hogy a szemtelen, munkaképes koldus a jótékonyági érzésekre spekulálhasson.”³⁵ A szociáldemokraták a maguk részéről 1896-ban mutatták be első várospolitikai programjukat. Az alapvető rendszerellenesség verbális hangsúlyozásától és azoktól a követelésektől eltekintve, amelyek állami beavatkozást céloztak meg, reálpolitikai szándék tekintetében itt is teljes mértékben a népjóléti politika modernizálása értelmében foglaltak állást. „A humanitárius törekvések szétforgácsolódottságán” túl kell lépni, „tisztességesen ki kell építeni a kommunális intézeteket”,

és „kétéves tartózkodás után lehetővé kell tenni a helyi illetőség megszerzését.”³⁶

A budapesti kommunálpolitikai színteret a bécsi fejleményekkel ellentétben a megmerevedés jellemezte. A kommunális választójogi rendszer a nagyon szűk értelemben vett cenzusos választójog és a „virilizmus” intézményének kombinációjával teljes mértékben odasimult a liberálkapitalista orientált-ságú nagybirtokos polgárság érdekeihez. A törvény a virilizmus 200 képviselőnek – akiket a fővárosi választópolgárok Budapest 1200 legnagyobb adófizetőjének köréből választottak meg – eleve biztosította a fővárosi közgyűlés 400 képviselői posztjának felét.³⁷ Az 1200 virilista összetételében az évtizedek során először a kereskedő rétegek, később a szabad foglalkozásúak, végül az ipar és a bankszakma vezető pozíciójú tagjai domináltak.³⁸ A főváros ezzel jelzett gazdasági szerkezetváltozása az adott választási rendszer következtében a politikai képviselő testületben, sőt ezzel együtt a nagykapitalista érdekek hangsúlyozásában is megnyilvánult. A választójog körüli növekvő társadalmi összeütközések ellenére azonban mind a virilizmus intézménye, mind pedig a cenzusos választójog adóhatárai változatlanok maradtak.³⁹ Az 1890-es évek népességnövekedési hulláma után a lakosság választóképes rétegének aránya a maga 5,58 százalékaival (1899) egyértelműen alacsonyabb volt, mint Bécsben (1900: 14 százalék), és az 1910-es 8,68 százalékkal továbbra is messze alulmaradt a bécsi viszonyokkal szemben.⁴⁰ A lakosság széles rétegeiben a rohamos ipari növekedés ellenére továbbra is marginalizált életkörülmények között éltek. Ez a fővárosban kiélezte ugyan a társadalmi feszültségeket és konfliktusokat. A szélesebb rétegeknek a gazdasági növekedés gyümölcseinek egyenletesebb elosztása folytán való erőteljesebb politikai integrálódása előtt azonban zárva maradt az út. A főváros politikai rendszere éppen ezért Béccsel ellentétben demokratizálódási folyamaton egyáltalán nem, modernizálási folyamaton pedig csak alig észlelhetően ment keresztül. Sokkal inkább megmaradt ebben a megmerevedett állapotban, s még kevésbé tudott rugalmas integrációs modellekkel reagálni a növekvő társadalmi konfliktusokra.

A politikai változás és a politikában való részvétel irányában ható nyomás ennek megfelelően egyrészt a főleg az utcán harcosan agitáló szociáldemokrácia formájában tört utat magának, másrészt pedig a századforduló táján kezdett aktívvá válni Vázsonyi Vilmos kispolgári orientált-ságú Demokrata Pártja és a „szabad polgárok köre” révén egy ellenzéki kisebbség a fővárosi közgyűlésben – az adott kommunálpolitikai rendszer merev keretei között. Bár Vázsonyi pártja fellendülését a középrétegek növekvő elégedetlenségének köszönhette⁴², mégis távol állt attól, hogy tömegpártként lépjen fel. Az 1897-es első programjában a párt erős hangon szólt a virilizmus és a cenzus ellen, bírálta a kerületek „törzsfőnökeinek” uralmát, a „klikkszellem[et]” és a fővárosi közgyűlés pillanatnyi opportunizmusok alapján „hétről-hétre” átalakuló érdekcsoportosulásait, röviden: a modern értelemben vett kommunális pártpolitika hiányát. A szociális gondozás kérdését csak annyiban érintette a program, amennyiben azt a fővárosi infrastruktúra kommunalizálása és a kommunális szociálpolitika megkövetelte. Az volt a cél, hogy a kispolgári rétegeket óvják az „elsüllyedéstől”, és „a munkásosztályt üdvös intézmények által megtartják a polgári társadalomnak”.⁴³ Mindezek ellenére az 1906-os

polgármesterválasztás végülis megadta a rajtlövést egy új kommunálpolitikai korszak számára. Bárczy István személyében egy a város irányításának modernizálására törekvő, de egyben lojális hivatalnok került a városi közigazgatás élére. A szavazatok 55 százalékával történő megválasztását annak köszönhetjük, hogy a közgyűlésben rövid időre eltolódtak az erőviszonyok a reformorientált erők javára. Nem sokkal ezután azonban újra helyreálltak a megszokott viszonyok a politikai képviselőtestületben. A rövid ideig tartó változás nem annyira a hónapok többségének alapvető érdekváltozását, mint inkább a főváros és az egész ország politikai rendszerének növekvő politikai bizonytalanságát és odvasságát tükrözte, amely az 1905–06-os tartós államkrízisben és abban nyert legnyilvánvalóbb kifejezést, hogy a liberálisokat néhány évre leváltották a kormányzatról.⁴⁴ Bárczy azonban maradt, és az új koalíciós kormány gyakorlati támogatásával irányítása alatt a radikális szociális reform tekintetében fordulat állt be a budapesti várospolitikában. Ez az új irány mindenekelőtt a közigazgatási apparátus egy kis reformer csoportja felemelkedésének volt köszönhető, míg a közgyűlésben és a tanácsban elmaradt a viszonyok gyökeres megváltoztatása, illetve a nézetek és arányok explicit és programszerű változása. A reformcsoport számára a fokozódó társadalmi feszültségek, s különösen a lakáskérdés nyújtott teret a jövőbemutató elképzelések megvalósításának.

„Mulasztás” és radikális változás a lakáspolitikában

A bécsi és budapesti lakosság többségének mindennapi életét a strukturális és konjunkturális munkanélküliségen és ennek veszélyén, a hiányzó jövedelmen kívül a metropoliszba való további folyamatos vándorlás következtében a lakáshiány, túlszűfolt lakások, kilakoltatások, és különösen a monarchia osztrák felében hangosan vitatott súlyos hajléktalanság határozta meg. A birodalom osztrák részében már a 19. század végén a lakáspolitikai vita uralta a szociálpolitikai és szociálreformerek gondolkodását. A probléma megoldását célzó gyakorlati intézkedések ugyanakkor alig akadtak.⁴⁵

Ismerten nyomorúságos volt a lakáshelyzet a Habsburg-monarchia mindkét székesfővárosában. Az okok igen sokfélék voltak. A lakásépítés a tőke értékesítésének feltételeihez igazodott, melyeket lényegében az állami adókedvezmények⁴⁶ és a tőkepiaci viszonyok⁴⁷ határoztak meg. A lakásépítés mindkét városban elmaradt a mennyiségi igényektől, nem is szólva a növekvő városi alsóbb rétegek lakásméretekre és a lakbérekre vonatkozó szükségleteiről.⁴⁸

Budapesten a századforduló után folytatott nagylakásépítés továbbra is arra kényszerítette a számban folytonosan növekvő ipari munkásság jelentős részét, hogy a város határain kívül lakjon.⁴⁹ Különösen rossz körülmények között élt Budapesten egy réteg, amely itt a népszámlálási eredmények alapján számszerűen nagyobb mértékben képviseltette magát, mint Bécsben: értjük ezalatt a napszámosokat, akik főleg a legkisebb lakóegységeket, a konyha nélküli egy szobás lakásokat népesítették be.⁵⁰ Budapesten a bérlakásokban a népsűrűség 1910-ben még nagyobb volt, mint 1890-ben, Bécsben ez az érték 1880 és 1910 között enyhe javulást mutat.⁵¹ Budapesten a századforduló után egyre fokozódott az „abszolút lakásínség”⁵², 1909-ben az üresen álló lakások aránya 0,17 százalékkal elérte mélypontját.⁵³

Míg Bécsben az 1902 és 1907 közti ideiglenes konjunktúra – ha korlátozott mértékben is – kedvezően hatott a lakáspiacra, addig Budapesten a lakberek emelése és a háztulajdonosok képviselőjeként fellépő ún. „házbérlők” gyakori felmondásai tovább forrósították a légkört.

Válaszul 1906-tól egy valódi, széles bérlőmozgalom alakult ki. Bár 40 000 ember tiltakozott a lakásokkal nyereszkedők ellen, s a mozgalom bérlősztrájkokkal és ún. „házbójkottal” fenyegetett, a fővárosi tanács közjótékonyági ügyosztálya által a lakásviszonyok javítására kidolgozott tervezet egyelőre csak a liberális lakáspolitikai megszokott keretei között mozgott.⁵⁴ Nemcsak a törvényhatósági bizottság, hanem a közigazgatási apparátus is elutasítóan állt a lakáspolitikai közvetlen városi beavatkozás irányába történő megváltoztatásával szemben. Másként fogadta azonban a polgármester s egyben a tanács elnöke, Bárczy a Szociáldemokrata Párt nála megjelenő küldöttségét. Igéretet tett arra, hogy a főváros hamarosan a tettek mezejére lép, és kommunális alapból munkáslakásokat létesít. A tanács erre vonatkozó döntéseit „a nem egységes elemekből álló” közgyűlés elé „oly módon fogja előterjeszteni, hogy azok elfogadása biztos”. Bárczy valóban sikerrel vette az új politika érvényesítésének első akadályát. Elnöksége alatt a tanács először döntött hivatalosan a saját finanszírozású kommunális lakásépítés mellett. A tanácson belül azonban még mindig tisztázatlan volt, hogy ki illetékes a lakás-kérdésben, és a politikai fordulatot már a közigazgatási apparátus szintjén megbénította az, hogy több, a kérdésben érintett ügyosztályt „részletes jelentés” benyújtására szólítottak fel.⁵⁵

De Bárczy ekkor már levonta a következtetéseket. A közigazgatási apparátuson belül maga köré csoportosított egy kis csapat reformszemléű, személyesen elkötelezett munkatársat, akiket a bürokratikus közigazgatási gépezet megkerülésével a reformtervek megvalósítására mozgósította. 1909-ben Bárczy és ez a csoport a döntő pillanatban ki tudták használni a bérlőmozgalomnak a kommunálpolitikára gyakorolt nyomását arra, hogy a szociális reform kérdéseiben széles hatáskört biztosítsanak maguknak a közigazgatáson belül. Ez év februárjában kezdődtek az addigi legerősebb nyílt bérlőtüntetések és „zavargások”. Ennek hatására a közgyűlés megbízta a tanácsot, hogy egy hónap leforgása alatt nyújtsa be tervezetét a lakáskörülmények javítására. A tartalmát illetően azonban ezzel még korántsem született döntés. Néhány nappal eme határozat meghozatala után a „lakásügyek” és ezzel együtt az összes szociális teendők a kidolgozandó lakástervezet körüli „munkálatok megszervezése” céljából a Bárczy személyes vezetése alatt álló tanács elnöki ügyosztályának feladatkörébe kerültek. Úgy azután, Bárczy szavaival élve, először akadt a közigazgatásban a szociálpolitikai teendőknek „igazi gazdája”.⁵⁶

Az elnöki ügyosztály, a reformerők bázisa, most, hogy többé nem tudott útjába állni a nehézkes közigazgatási apparátus, rögtön megkezdhetette a korszakalkotó kommunális finanszírozású lakásépítési program megtervezését. A harcosan fellépő bérlőmozgalom szelárnyékában – amelynek képviselői a reform ellenzőit a „nép ellenségei[nek]” nevezték, és azzal fenyegettek, hogy „majd a fővárosi lakosság ... egyenként számol le megrentőivel” – sikerült a Bárczy körül csoportosuló reformereknek kikényszeríteniük a városatyák áldását a jelentős mértékű reformtervezetre.⁵⁷ Ezután a startlövés után négy év alatt közel 4600 önkormányzati lakás épült Budapesten, amivel a magyar

főváros mindent felülmúlt, ami az európai kontinensen a kommunális reformpolitika e szektorában történt. A radikális lakásreform politikájára való átmenetet azonban korántsem kísérte a közgyűlési politikai programatikus fordulata. A kommunális lakásépítési program sokkal inkább tűzoltási akciónak nevezhető: nem volt más, mint a rugalmatlan, a lakosság többségének fokozatos politikai és anyagi integrálódásának ösztönzésére képtelen, s ezáltal alapjaiban már aláaknázott fővárosi hivatalos politikának a város fokozódó társadalmi feszültségeire és katasztrofális szociális viszonyaira adott pillanatnyi válasza. Ahelyett, hogy programszerű új irányt kerestek volna, a közgyűlés urai a szociális problémákkal való foglalkozást elhárították maguktól, „lefelé”, a közigazgatáshoz utalták, s hagyták, hadd nőjön az ottani reformcsoport befolyásossága és döntési lehetősége.⁵⁹ A közgyűlés inkább a múlt felé orientálódó tagjai ennek következtében elsősorban a tanácsi intézkedések és ennek a közgyűléssel szemben egyre növekvő önállósága ellen fordult. „Az elnöki ügyosztály teljes hatalommal kezeli ... azt a sok milliót, amelyet mi középítkezésekre fordítottunk ... már pedig szükségesnek tartom, már csak a mi autonómiánk biztosítása végett is, hogy ezeknek a beruházásoknak kezelés[hez], felhasználás[hoz] nekünk is legyen hozzászólásunk. ... a mi városi politikánkba nagyobb életet vigyünk a törvényhatósági bizottság részéről és felszabadítsuk ... azon nyűg alól, ... mikor szemlélni kénytelenek vagyunk, mikor a hatalom, mondjuk, 2–3 egyén között oszlik meg, akik testvériesen megosztzkodnak a maguk programjában, ki-ki annyit markol és annyit valósít meg a maga kedvenc programjából, s a program többi részével pedig hagyja a másik konzult gazdálkodni.” A „Kik azok?” felkiáltásra a szónok adós maradt a válasszal. „[S]zervezett pártok hiányában” – folytatta – a főváros érdekeit annál erősebben fenyegetik „egy-két kimagasló személyiség” hibái, minél „magasabban állnak”, s minél „tehetségesebbek”.⁶⁰

A kommunális lakásépítési program a széles körű kommunalizálási- és szociálreformpolitika egyértelmű fordulópontját jelentette. Ennek az új politikának segítségével – állította lelkesen Vázsonyi, a fordulat egyik támogatója – néhány év múlva „a kapitalizált Budapestből kommunalizált főváros lett”.⁶¹ Mindazonáltal a régi közjótékonyági intézményekre ebből a fordulatból semmi sem sugárzott át. Sőt ezzel ellentétben éppen a tanács önálló szociálpolitikai ügyosztályának létrehozásával 1911–12-ben jutott a régi közjótékonyági osztálynak igazi árnyékszerep: a szó klasszikus értelmében vett bürokratikus szegényügyi közigazgatássá vált, míg az újonnan létrehozott szociálpolitikai és közművelődési osztály szárnyai alá vette azt a kevés területet, melyek budapesti körülmények között is – legalábbis a jövőben – modernizálhatóknak tűntek, például a munkanélküli-politika és a gyermek- és ifjúságvédelmi politika jövőbemutató területeit.⁶²

De a főváros közjótékonyági ügyei egyes részterületeinek „szociálpolitizálása” ezzel még legjobb esetben is csak előrevetítődött. A radikális budapesti lakásreform és a kommunális népjóléti politika más területeinek radikális megújítására tett kísérletek végül is nem jelentettek se többet, se kevesebbet, mint csupán egy vékonyka réteget, amely eltakarta a város tartós társadalmi polarizáltságának folyamatát és az átfogó szociális ellátás hiányát.

A 20. század első évtizedének vége táján, csaknem egyidőben Budapesttel, Bécsben is komoly krízissé csúcsosodtak a lakásproblémák. 1910–11-

ben a budapesti példa által ösztönözve itt is megindultak a bérlősztrájkok és a hajléktalanok tüntetései. A konfliktus azonban nem éleződött ki olyan mértékben, mint Budapesten. Ennek oka főként abban rejlett, hogy a lakáshelyzet összességében még nem volt olyan drámai, másrészt pedig a „k.u.k. szociáldemokrácia” Bécsben egyértelműen a konfliktus csitítása céljával⁶³ vonult harcba, és lemondott a tömegek tiltakozó mozgalmainak pártpolitikai célokra történő kiaknázásáról.⁶⁴

Ugyanabban az időben, amikor Budapesten már közvetlenül kezdet előtt állt a városi finanszírozású kommunális lakásépítés, a hajléktalansággal kapcsolatos kommunális beavatkozás helyzetét a következőképp foglalta össze a keresztényszocialista Findenigg városatya, aki egyben a magánkézben levő, de a város által támogatott menhely egyesület elnökségi tagja is volt: „Ennek a kérdésnek [hajléktalanság] a megoldása egészen biztosan nem Bécs város dolga, a város megtette már kötelességét a [menhely és a] dologház létrehozásával. Itt a magán jótékonyok intézményeknek kell bekapcsolódniuk, hiszen nekik van alkalmuk megteremteni azt az anyagi fedezetet, amely a városnak nem adatott meg.”⁶⁵ Egy magisztrátusi jelentés szintén jelezte az eltulajánási gyakorlat folytatását. A hajléktalanok segítése nem csak „a nyilvános szegénygondozás törvények adta hatáskörébe tartozik”, hanem „a nagyvárosban” érinti „a titkosrendőrség teendőit is”.⁶⁶ Ez a közbiztonsági szempont a Monarchia ideje alatt nemcsak Bécsben hatott és volt jelen, hanem a lakásreform ellenére töretlenül tovább élt Budapesten is.⁶⁷

Az 1910-es és 1911-es évben a bécsi városi közigazgatás lakáspolitikai irányzatának, amely gyakorlatilag a korlátozott hajléktalan-segélyezés keretei között mozgott, többek között a „bérlőzavargások” és a hajléktalanok tüntetései jelentettek kihívást. 1911. január 13-án végül elhatározta a közgyűlés, hogy hajléktalan egyének és családok elhelyezése céljából kibővíti a városi „asylum- és dologházat”.⁶⁸ Ugyenebben az évben a felelősök eldöntötték, hogy „a különleges szükséghelyzetre való tekintettel, de [Bécs] község jogi felelősségének elismerése nélkül, hajléktalan családok számára”⁶⁹ bérbe veszi a „Drasche-kastélyt”.⁷⁰ Továbbá elhatározták kerekén 250 szükséglakás⁷¹ létesítését, s a hagyományoknak megfelelően – a lakáshelyzet kritikussá válása esetén rugalmasan alkalmazva – folytatták a bécsi helyi illetőségű lakók lakbértámogatását.

Szó sem lehetett azonban a budapestihez hasonló reálpolitikai fordulatról. Amikor a Lajtától keletre az újításokra hajló államhivatalnokok a riadt közgyűlési többség háta mögött érvényre tudták juttatni előremutató terveiket, Bécsben legfeljebb csak a választóktól erősebb függésben levő pártpolitikában volt észlelhető halvány változás. A kormányzó Keresztényszocialista Párton belül Lueger támogatásával körülbelül 1905 óta formálódott egy lakásreformer szárny. Ez képezte az alapját az 1910-11-ben a lakásproblémák tekintetében helyenként tapasztalható új politikai iránynak. Ennek kifejezésésképp mutatták be a bécsi képviselők az 1911 októberében tartott osztrák városi kongresszuson lakástámogatási javaslatukat⁷², melyekből azonban még mindig hiányzott a „kommunális költségű lakásépítés”. Ez utóbbi a gyakran „háziúrpártnak” nevezett Keresztényszocialista Párt szociális összetétele miatt elképzelhetetlen volt.⁷³

A Monarchia nyugati felében egy új állami lakáspolitikát is csak 1909-1910 óta folytattak komolyabban, s azok sem tettek csodákat.⁷⁴ Az új, ismét keresztényszocialista polgármester, Weiskirchner a tétlen évek után még az első világháború előtt – szimbolikus politikaként – „új korszakot” hirdetett a városi lakáspolitikában. Ezt a gyakorlatban azonban csak egy újabb magisztrátusi lakásügyi osztály létesítése követte.⁷⁵ Az ily nagyfokú visszahúzódnak láttán Max Winter bécsi „szociálriporter” óva intett a magyar székesfőváros-hoz hasonló állapotoktól, ahol „még a város nagyvonalú beavatkozása nem hogy megszüntetni, de enyhíteni is alig tudta a nyomorúságos lakáshelyzetet. Budapest sorsa legyen intő példa minden helység előljáróságának, akik a kor jelenségeit még mindig nem értik, vagy legalábbis nem helyesen mérik fel.”⁷⁶ Valójában azonban az osztrák fővárost kevésbé erős szociális polarizáltsága és általában fejlettebb népjóléti intézményrendszere miatt megkímélték azok a robbanások, amelyek Budapesten kiváltották a lakásépítési program tűzoltó-akcióit.

Várospolitikai tevékenység és az államba vetett remények

A világháborút közvetlenül megelőző időkben mindkét főváros újra növekvő szociális problémákkal állt szemben, ezúttal egy igen erős munkanélküliségi hullám és az ennek következtében fellépő elszegényedés formájában. A válság csúcspontján a városi vezetés 1913-ban mindkét városban a belga és német városok mintájára bevezetendő kommunális munkanélküliség-biztosítás ellen lépett fel. Mindezt az állam illetékességével indokolták, mondván, hogy egyedül ez vezethetné be a „kötelező és általános” munkanélküliség-biztosítást. Úgy vélték, hogy a nem csak lokálisan jelentkező munkahelypiaci problémák feloldására nem alkalmasak kommunálpolitikai kezdeményezések.⁷⁷ Bécsben és Budapesten is ugyanazok voltak tehát a szempontok a munkanélküli politika kialakításának kérdésében, a gyakorlatban azonban az eltérő társadalmi és politikai alapfeltételek a Monarchia két felében és két székesfővárosában szinte szimbolikus éreztették hatásait. Ausztriában még nem volt konkrétan napirenden a munkanélküli segély állami bevezetése. Ennek ellenére az országosan érvényes szociálpolitikához fűzött remények, melytől főváros eddig megoldatlan szociális gondjainak enyhítését várták, nem csupán a gondok elkendőzésére irányultak és nemcsak a kommunális szint ideológiai tehermentesítésére irányuló stratégiák voltak.⁷⁸

Magyarországon is már az első világháború előtt megkezdődött az állami szociálpolitika kiépítésére irányuló törvénytervezetek megvitatása, s ezek is csak tervek maradtak a „békeidők” végéig.⁷⁹ A birodalom keleti felében azonban nemcsak az állami szociális ellátás általános színvonala volt nyilvánvalóan alacsonyabb. A döntő különbség sokkal inkább abban rejlett, hogy a munkanélküliségi hullám tetőfokán – amit a fővárosi reformerek már régesrég a legmodernebb felfogás szerint a munkaerőpiac szervezettsége és biztosítás formájú kiegészítése okozta problémájaként vitattak – a magyar törvényhozás egy rég vitatott törvénytervezetet emelt törvényerőre, amelyben a „közveszélyes munkakerülést” kényszermunkával büntették.⁸¹ Ezzel a magyar állam válsághelyzetben újfent határozottan a munkanélküliség társadalmi rendet köz-

vetlenül veszélyeztető kísérőjelenségeinek elnyomása, s azoknak egyszerűen a bűnözés kategóriájába való besorolása mellett döntött. A törvény indoklásában azután explicit módon is utaltak arra, hogy más lapra tartozik a munkára alkalmas munkanélküliek „támogatásának nehéz problémája”. Ennek „megoldása” tudniillik „a céltudatos szociálpolitikára vár”.⁸² Magyarországot egy világ választotta el az integratív állami, munkanélküliséget kezelő politikától.

Ezen viszonyok láttán nem csodálkozhatunk túlzottan azon, hogy a budapesti közgyűlésben a Bárczy polgármester körüli nagy tudású szociálreformerek szemléletű csoport újra kihasználta lehetőségeit egy helyi kezdeményezés megvalósítására. Budapest városa a lehető legerősebben elhatárolta magát a szegénységélyezés eljárási formáitól 1913 és 1914 között több szakaszban akciót szervezett a munkanélküliek segélyezésére, amely akció leglényegesebb pontjaiban a modern társadalombiztosítási elveket utánozta.⁸³ Megfelelő kizáró kritériumok ellenére – és így „egész sivárságában feltárván a magyar szociálpolitikai intézmények hiányait” – számos munkaképtelen, nyomorék, alkalmi munkás, gyermekes asszony és özvegy jelentkezett, akik nem tudtak igazolni semmilyen korábbi munkaviszonyt.⁸⁴ Ilyen körülmények között, valamint az akció számára rendelkezésre álló pénzügyi keret csekély volta következtében⁸⁵ a budapesti munkanélküli segélyakció pedig ismét nem lehetett több, mint szociálpolitikai tűzoltás és szimbolikus kísérleti léggömb.

Bécsben ezzel szemben teljes mértékben lemondtak arról, hogy a modern kommunális szociális reform felé vezető átmenet szimbolikus jelentőségű területeire kalandozzanak. Bécs polgármestere, Weiskirchner ehelyett 1913–14 telén, a gazdasági- és munkaerőpiaci válság tetőfokán, azoknak a munkanélkülieknek, akik „valódi nyomorban élnek”, jelentékeny összegű segélypénzeket osztatott szét a szegénységélyező pénztárból. Az akciót legitimációs okokból kellő módon bemutatták a magyar nyilvánosság előtt.⁸⁶ A bécsi közgyűlés már a világháború előtti évek „drágulási válsága” idején nagyobb összegű támogatások nyújtásával jelentős kísérletet tett a túlzott méreteket öltő elszegényedés elhárítására. Elmaradt azonban a kilátásba helyezett városi munkaközvetítő iroda további kiépítése és a kommunális munkanélküli segély bevezetésének mérlegelése.⁸⁷

Míg Budapest épp a nagyfokú társadalmi széthullás jelenségei, továbbá a fejletlen és kaotikus közjótékonyági intézményrendszer, az elmaradott állami szociálpolitika következtében mint „szociálpolitikai laboratórium”⁸⁸ keltett feltűnést a világháború előtti utolsó években, Bécs lassan, de biztosan elindult a kispolgári és szakmunkás rétegek fokozottabb anyagi és politikai integrációja, valamint a fejlett ipari társadalom kommunális népjóléti politikája felé. Valóban megindult a „munkásosztály beilleszkedése a meglevő társadalmi rendszerbe”,⁸⁹ amit az osztrák szociálreformerek már az 1890-es évek óta meghirdettek.

Jegyzetek

1. A tanulmány eredetileg a Wiener Geschichtsblätter 1992. 2. számában jelent meg.
2. Vö. pld. Tennstedt, Florian: Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland. Göttingen, 1981.

3. Vörös Károly–Spira György: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Budapest, 1978. 377ff, 579ff; Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Budapest, 1925. (Statisztikai Közlemények. Kiadja Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala 53. kötet), 25., 47.
4. Feldbauer, Peter: Stadtwachstum und Wohnungsnot. Determinanten unzureichender Wohnungsversorgung in Wien 1848–1914 (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien, 9. kötet) Wien, 1977. 38ff; Seliger, Maren–Ucakar, Karl: Wien. Politische Geschichte 1740–1914. Entwicklung und Bestimmungskräfte großstädtischer Politik. Wien, 1985. 786.
5. Vörös 1978. 21.
6. Az 1000 feletti munkást foglalkoztató 10 nagyüzem közül 1898-ban 8 Budapesten volt található. A jogszerűt városhatáron kívül fekvő Újpest és Csepel települések teljes mértékben részt vettek a budapesti iparosításban. Vörös 1978. 358ff, 565ff.
7. Banik-Schweitzer, Renate: Wien–Berlin–Budapest. Zur sozialräumlichen Entwicklung der drei Hauptstädte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Rausch, W. (Hg.): Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert. Linz, 1983. 142.
8. Banik-Schweitzer, Renate: Zur Bestimmung Wiens als Industriestadt für die wirtschaftliche Entwicklung der Habsburgermonarchie. In.: Banik-Schweitzer, R.–Meissl, G.: Industriestadt Wien. Wien, 1983. 26ff.
9. Az ipari üzemekben foglalkoztatottak száma aránytalanul megnövekedett, és 1910-re 182 850 fővel az összes foglalkoztatott 37,1 százalékát tette ki. (1890: 24,2 százalék) 1910-re már 70,2 százalékuk dolgozott 20 főnél nagyobb üzemekben (1890: 62,7 százalék), illetve 41,6 százalékuk több mint 100 főt foglalkoztató üzemben. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat. 2. kötet. 2. rész. Budapest, 1893. (Az 1891-es népszámlálás adatai), II/2f, II/74f, Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat. 48. kötet. Budapest, 1913. (Az 1910-es népszámlálás adatai), I/46., I/66., II/394. ld. még Vörös 1978. 556f.
10. Az 1881-es népszámlálási adatok szerint a felnőtt lakosságban minden ötödik személy cseléd vagy napszámos volt. ld. Josef Körösy: Die Hauptstadt Budapest im Jahre 1881. Resultate der Volksbeschreibung und Volkszählung. 3. Heft, 5. (Publicationen des statistischen Bureau der Hauptstadt Budapest) A cselédek számában csak minimális csökkenést lehetett tapasztalni, 1910-ben a keresők közti arányuk még mindig 14,2 százalékot tett ki, Bécsben már csak 10,1 százalékot. ld. A Magyar Szent Korona Országainak 1910 évi népszámlálása. 2. rész. Budapest, 1913. 394. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. kötet. 2. rész)
11. Budapest Fő- és Székesvárosi Állami Rendőrség 1895-ös évi működése. 170.
12. A közgyűlés ellenzéke például bírálta a gazdagok közömbösségét, akik nagy belvárosi lakásaikban tudomást sem vettek arról, mi játszódott le a városban. Tették mindezt az „éhes farkasokra” utalva, akik a külvárosban tengődtek. ld. Fővárosi Közlöny. Budapest székesfőváros hivatalos lapja. (a továbbiakban FK). 1911. 2.586.
13. A bekebelezési kérdéshez ld. Seliger–Ucakar 1985. 390ff.
14. ld. Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Budapest, 1986. 65ff; Heller Farkas: Magyarország szociálpolitikája. Budapest, 1923. 1ff.
15. A bécsi kommunális zárszámadás adataihoz v.ö. Seliger–Ucakar 1985. 474., 825 (42. és 122. táblázat). Budapesthez ld. Budapest Székesfőváros zárszámadása és vagyontárá, különböző év. Szándékosan kimaradtak a kommunális lakásépítési program kiadásai, amelyek teljes mértékben kilógtak a hagyományos kommunális népjóléti ügyek keretei közül. ld. ehhez a „Mulasztás és radikális fordulat a lakáspolitikában” c. fejezetet. A budapesti kiadások átláthatósága és összehasonlíthatósága érdekében az 1890–1913 közötti teljes budapesti zárszámadást újra kiszámoltuk, mert a főváros zárszámadása akkoriban számos egymást részben átfedő önálló alapról állt. Ennek az újraszámításnak az eredménye: Susan Zimmermann: Prächtige Armut.

Armenfürsorge, Kinderschutz und kommunale Sozialreform in Budapest im Zeitalter der Doppelmonarchie című könyvében kerülnek publikálásra, ami 1995-ben Wien–Münchenben jelenik meg.

16. Népjóléti kiadások /fő (koronában)

	Bécs	Budapest
1890	4,17	2,12
1900	5,24	1,67
1910	9,19	3,04

Bécsre vonatkozóan az 1892-es év adatait közöljük, csak ettől az évtől kezdődően vonták be az eddig külön alapként kezelt szegénymogatási kiadásokat a bécsi kommunális költségvetésbe. Az adatbázisra vonatkozóan lásd az előző lábjegyzetet.

17. Melinz–Zimmermann: Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunale und staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie. Wien–Zürich, 1991. 27f; 158f.

18. ld. részletesen Melinz–Zimmermann 1991. 10–17.

19. ld. Josef Körösy: Die königliche Freistadt Pest im Jahre 1870. Resultate der Volkszählung und Volksbeschreibung. Pest, 1871. 18.; Budapest székesfőváros szociálpolitikai, közjótékonyági és közművelődési közigazgatásának kézikönyve. Szerkesztette Venczell Gezya–Medriczky Andor. Budapest, év nélkül (1930 vagy 1931). 41.

20. ld. részletesen Melinz–Zimmermann 1991. 108ff.

21. ld. Melinz–Zimmermann 1991. 107ff.

22. Bécsre vonatkozóan ld. Antalovsky, Eugen: Armenpolitik in der Habsburgermonarchie. Am Beispiel der Erwachsenenfürsorge im Wien der liberalen und christsozialen Ära. Phil. Diss. Univ. Wien, 1985. 43. táblázat. 323f. Budapestre vonatkozóan a Statisztikai Évkönyv megfelelő kiadásai. A lakossági adatokhoz vö: uo., saját számítások.

23. ld. Csorna Kálmán: A szegénygondozás Budapesten. Budapest, 1930. (Statisztikai Közlemények. Kiadja Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. 62. kötet. 1. sz., 124., 138.; vö: Antalovsky 1985. 43. táblázat. 323f.

24. Melinz–Zimmermann 1991. 126ff.

25. FK 1902. 1.578.

26. Szabályrendelet a szegényügyről. In: Budapest főváros szabályrendeletei. é. n. (944/1905-ös közgyűlési szám); BFL IV. 14076 1677/1898 (Utastítás a szegényügyről szóló határozat végrehajtásához [1906]).

27. Almády Géza: A szegénygondozás. In: Szociálpolitikai Szemle 2. (1912). 65.

28. Így például a közjótékonyági ügyosztály tervei. FK 1907. 246. és Bárczy polgármester 1909. FK 1909. 2054.

29. FK 1911. 37f, 61, 2.140, 3.702.

30. Így nyilatkozott a törvényhatósági bizottság egyik tagja 1902. FK 1902, 1595.

31. Mindenki, aki legalább 5 gulden közvetlen adót fizetett, 1885-től elnyerte a választójogot.

32. A Lueger polgármestersége idején (1900) életbe léptetett választási reform bevezetett egy negyedik választókúriát, melyben azonban a mandátumok elosztása a kommunálpolitikában is aktivizálódó szociáldemokrácia ellen irányult.

33. Az 1912-es érték feltehetően felülszámított. ld. ehhez és az adatokhoz Seliger–Ucakar 9185. 575; 919ff.

34. 1900-tól két, 1912-től már kilenc szociáldemokrata képviselő volt a bécsi közgyűlésben, a 158, illetve 165 mandátumból.
35. Die Gemeindeverwaltung der k.k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien.... Wien, 1897. XXVIII.
36. Megjelent az 1896. február 2-i Arbeiter-zeitung-ban.
37. Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, 1976. 141.
38. ld. Vörös Károly részletes tanulmányát: Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917. Budapest, 1979.
39. Magyarország története 1890–1918. 2. kötet. Budapest, 1983. 821ff; 848ff.
40. Vörös 1978. 430 és 625.
41. Budapest Fő- és Székesvárosi Állami Rendőrség évi működése, valamint 1903-tól a „Rendőrségi Jelentések”-en kívül még A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak; Schlett István: A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig. Budapest, 1982.
42. Vörös 1978. 652ff.
43. Vázsonyi Vilmos: Beszédék és írások. 1. kötet. Budapest, 1927. 135ff.
44. ld. Vörös 1978. 657ff; Szócs Sebestyén: Budapest székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban. Budapest, 1977. különösen 38ff; 89ff; 156ff.
45. Feldbauer, Peter–John, Michael–Lichtblau, Albert: Arbeiterwohnungsfrage, Wohnungspolitik und Mietrechtsreform in Österreich am Beispiel von Wien (1890–1916). In: Wege zur Arbeitsrechtsgeschichte. Hg. von Steindl, H. (ius-commune SH 20). Frankfurt/M., 1984. 369ff.
46. A két város egyikében sem töltötték be ezek a kedvezmények a hozzájuk fűzött reményeket. ld. Werkner, Albert: Der Kleinwohnungsbau in Budapest. Weida (Thüringen), 1913. 60ff, 40ff; Feldbauer 1984. 392ff.
47. Béccsel kapcsolatban ld. Feldbauer alapmunkáját.
48. Egyértelműen ezt igazolják: Feldbauer 1977; John, Michael: Wohnverhältnisse sozialer Unterschichten im Wien Kaiser Franz Josephs. Wien, 1984.; Lichtblau, Albert: Boykott, Krawall, Gewalt, Demonstration. Die Budapester Mieterbewegung 1906 bis 1912 und exkursive Vergleiche zu ähnlichen Vorgängen in Wien. Kiadatlan kézirat, év nélkül.
49. Az alsóbb néprétegek által lakott teljes negyedek lebontása következtében Budapesten nagy mértékű lakáslehetőség veszett el a lakosság szegényebb rétegei számára. Werkner 1913. 21.
50. 1906-ban 347 155 lélek, tehát a lakosságnak közel fele 81 627 egyszobás lakásban élt összezsúfolva. Emerich, Ferenczi: Die kommunale Wohnungspolitik in Ungarn, namentlich in Budapest. (IX. Internationaler Wohnungskongress Wien im Mai 1910, Sonderdruck), é. és h. n., 21.
51. Werkner 1913. 271.; John 1984. 138ff.
52. Az 1906-os évhez ld. Ferenczi 20.
53. Összehasonlításképp az üres lakások aránya Bécsben közel két százalék volt.
54. ld. A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak. 1906. 246ff; FK 1906/64 melléklete, 4ff.; Werkner. 76.
55. A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak. 1906. 249ff.; ld. még 1907. 79.

56. Bolgár Elek: A szociálpolitika. In: A negyvenéves Budapest. Bp. 1914. 619.; FK 1909. 646.; vö: Venczell–Medriczky 1930 v. 1931. 58.
57. A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak. 1909. 44; 48.; vö: FK 1909. 647ff.
58. Ferenczi Imre: A lakásügy állása és haladása Magyarországon az utolsó három évben. Budapest, 1913. (A Városi Szemléből való különnyomat.) 689.
59. Az építési tervek konkrét lebonyolítása alapján, lásd Erdei György: Fejezet a Bárczy-korszak történetéből. Budapest, 1991. 57ff.
60. FK 1910 93. szám melléklete. 8.
61. Vázsonyi Vilmos: Szociálpolitika. In: Szociálpolitikai Szemle. 2. 1912. 2. Az új fővárosi vezetés 1906-tól kezdve sikeresen folytatta a városi infrastruktúra kommunalizálásának széleskörű programját. ld. Vörös 1978. 662f.
62. FK 1911. 2.006ff.
63. Ezt a tézist képviseli John 1984. 189.
64. A szociáldemokrata vezetésnek a bérlősztrájkjal kapcsolatos viselkedéséhez lásd John, Michael–Lichtblau, Albert: Mieterbewegungen und Mieterselbsthilfe 1905–1944. Teil 2. 46ff. Bécs, 1986. Kiadatlan kutatási jelentés.
65. Amtsblatt der Stadt Wien. 1908. 1125. (továbbiakban Amtsblatt). A közgyűlésben képviseltetett összes párt hajléktalanokkal kapcsolatos véleményéhez vö: Amtsblatt. 1908. 1113ff.
66. Amtsblatt. 1907. 450. Egy, a rendezetlen szállásokkal kapcsolatos közgyűlési interpellációt 1903-ban maga Lueger rövid úton azzal intézett el, hogy továbbírányította a bécsi rendőrfőnökhöz. Amtsblatt. 1903. 1.805.
67. ld. többek között a „Hajléktalanok menhelye” igazgatóságának számadó jelentését az 1906-os évrre (magyar és német nyelven).
68. 1911. július 12-én a városi szenátus erre a célra 600.000 koronát engedélyezett. Gemeindeverwaltung Wien. 1911. 335.
69. Amtsblatt. 1911. 2374.
70. Itt nyújtottak szállást sokgyermekes családoknak alacsony lakbér ellenében.
71. 1912 végén ezekben a bérelt lakásokban 531 felnőtt és 1138 gyerek lakott.
72. Ekkor szóba került a városi telekpolitika, az építési előírások, valamint kis lakások építése esetén az építési- és adókedvezmények biztosításának és az örökbérleti jog bevezetésének szükségessége. ld. Franz Hoss bécsi alpolgármester követeléseinek jegyzékét. VIII. Österreichischer Städtetag in Wien. 20. Oktober 1911. 118.
73. A városatyák között a keresztényszocialista kisebbséghez tartozó háztulajdonosok aránya 1897 és 1912 között 48,8 és 60 százalék között mozgott. ld. Seliger–Ucakar 1985. 969.
74. ld. továbbá John 1984. 173f.
75. ld. Melinz–Zimmermann 1991. 141.
76. Winter, Max: Öffentliche Wohnungsfürsorge in Budapest. in: Die Gemeinde I (1913/14). 22.
77. FK 1913. 589f. Hasonlóan a bécsi magisztrátus. Blätter für das Armenwesen der Stadt Wien. 1914. 19.
78. Már 1907-ben felléptek a keresztényszocialista munkásszárny képviselői „a munkanélküliségi biztosítást” érintő parlamenti indítvánnyal. ld. 15. melléklet. Stenografische Protokolle des Abgeordnetenhauses im österreichischen Reichsrat. XVIII.

- Session. 1907. 1914 januárjában a parlament költségvetési bizottsága többséggel elfogadta a szociáldemokraták indítványát a munkanélküli segély állami támogatását illetően. A parlamentben ez a határozat a világháború kitörése előtt már nem került tárgyalásra. ld. ehhez Sociale Rundschau. 1914. I. kötet. 83, 116ff.
79. Heller. 53f.
80. ld. pl. A munkanélküliség elleni küzdelem. (A nemzetközi egyesület magyar osztályának közleményei). Budapest, 1913.
81. 21/1913-as törvénycikk.
82. Indokolás a közveszélyes munkakerülésről szóló törvényjavaslatához. Országos Képviselőház Irományai 1913, 26. kötet, Melléklet a 771. számú irományhoz, 167. Az évtizedeken át tartó kortárs vita fényében ez a törvény a hagyományos szegénypolitikai kriminalizálása csúcspontjának és a nem létező modern munkaerőpiaci politika represszív bázisa megteremtésének tekintendő. ld. Melinz–Zimmermann 1991. 42. ff.
83. Ferenczi Imre: A főváros első munkanélküliségi akciója. In: Városi Szemle 1913. 531f.
84. ld. fent.
85. ld. A tanácsi 14. (szociálpolitikai és művelődésügyi) ügyosztálynak előterjesztését a fővárosban jelenleg uralkodó munkanélküliség kárainak enyhítése tárgyában. 1913. december 8. 15.
86. ld. Amtsblatt. 1914. 744f.
87. ld. részletesebben Melinz–Zimmermann 1991. 151ff.
88. Ferenczi Imre: A főváros szociálpolitikai programja. In: Munkásügyi Szemle 1911. 4.
89. Josef Maria Baernreither egyike volt azoknak, akik ezt a gondolatmenetet megalapozták. Baernreither, J.M.: Sozialreform in Österreich. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Verwaltung und Sozialpolitik. 1892. 30ff.

SUSAN ZIMMERMANN–GERHARD MELINZ

“Organische” Entwicklung der Fürsorge oder radikale Sozialreform?

Kommunale Wohlfahrt in Budapest und Wien (1873–1904)

Der Aufsatz vergleicht die Budapester und die Wiener kommunale Wohlfahrtspolitik (Armenfürsorge und Sozialreform) im Zeitalter der Doppelmonarchie. In Wien leistete die Armentfürsorge wesentlich mehr für die soziale Integration größerer Bevölkerungsgruppen als in Budapest. Die Reformen seit den 1890er Jahren brachten neben neuen und differenzierteren Formen sozialer Kontrolle und Ausgrenzung eine stetige Ausweitung von Versorgungsleistungen. Trotz der unverkennbaren ersten Schritte in Richtung Demokratisierung der Kommunalpolitik aber änderte sich nichts an der starren Abwehrfront gegen qualitative Neuansätze wie zum Beispiel den Wohnbau in kommunaler Eigenregie. In der ungarischen Hauptstadt dagegen kam es in Einzelbereichen zu spektakulären sozialreformerischen Experimenten. Diese allerdings kamen sozusagen 'neben' dem ungebrochen großbürgerlich-liberal dominierten Gemeinderat zustande. Ein unverändert

antidemokratisches Wahlsystem schrieb dessen elitäre Zusammensetzung angebrochen fort.

In Wien war also eine verstärkte materielle wie politische Integration der Mehrheitsbevölkerung vom langsamen Fortschritt wohlfahrtspolitischer Integration begleitet, ohne daß dies essentielle Interessen bürgerlicher Schichten in Frage gestellt hätte. In Budapest standen sich dauerhaft eine wenig entwickelte staatliche Sozialpolitik, massive gesellschaftliche Des-integrationserscheinungen, und ebenso massive politische Ausgrenzung gegenüber. Die spektakulären Sozialreformaktionen in der ungarischen Hauptstadt waren Antworten einer kleinen Gruppe von Sozialreformern auf eskalierende soziale Spannungen.

SUSAN ZIMMERMANN–GERHARD MELINZ

“Organic” development of poor relief or radical social reform?

Municipal welfare policy in Budapest and Vienna (1873–1914)

The study makes a comparison between the social policy (welfare benefits and social reforms) of Budapest and Vienna during the age of Dualism. In Vienna, the welfare benefits contributed more to the social integration of larger population groups than in Budapest. Beside the new and more varied forms of social control and exclusion, the reforms since the 1890s resulted in a steady expansion of support services. But, in spite of the first unmistakable steps toward the democratization of local politics, there was no change in the stiff negative attitude toward qualitative initiatives such as estate houses in the municipalities. In the Hungarian capital, on the other hand, there were spectacular experiments with social reforms in certain areas. As a matter of fact, these came about „beside” the invariably upper middle class-liberal dominated council, the elite composition of which was perpetuated by an unaltered anti-democratic electoral system.

Thus in Vienna there was an intensified material and political integration of the majority population, accompanied by a slow progress of social integration with no consideration of the essential interests of the social layers. In Budapest, a somewhat developed social policy, massive incidents of social disintegration and large scale exclusion were opposed to one another. The spectacular social policy reforms in the Hungarian capital were answers a small group of social reformers gave to the gradually increasing social tensions.

JOHN C. SWANSON

Otto Bauer külpolitikája és a Magyar Tanácsköztársaság

Az I. világháború vége a Habsburg-monarchia felbomlását és új közép-európai államok megalakulását eredményezte. 1918. október 30-án szociáldemokrata vezetésű ideiglenes kormány alakult Német-Ausztriában.¹ Az ideiglenes nemzetgyűlés hamarosan, november 12-én köztársasággá és a Német Köztársaság alkotórészévé nyilvánította Német-Ausztriát. 1919. február 16-án tartották az első választásokat, melyeket követően a szociáldemokraták és a keresztényszociálisok alakítottak koalíciót. A szociáldemokraták foglalták el a vezető posztokat: Karl Renner kancellár, Otto Bauer külügyminiszter, Julius Deutsch pedig hadügyminiszter lett.

Magyarországon október 31-e és november 1-je között gróf Károlyi Mihály vezetésével alakult független kormány. A később a Magyar Tanácsköztársaság centrumává váló kommunista pártot november 24-én alapították. Károlyi nehézségek árán 1919 márciusáig tudott hatalmon maradni. Március 20-án Vix alezredes, a szövetségesek katonai képviselője ultimátumot nyújtott át Károlynak, amely új és kedvezőtlenebb demarkációs vonalakat határozott meg a Magyar Köztársaság számára. Károlyi lemondott, és március 21-én létrehozták a Magyar Tanácsköztársaságot.

Az alábbi cikkben először Otto Bauer Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos külügyminiszteri tevékenységének rövid historiográfiai hátterét vázolom, majd Bauer Magyarországgal szembeni politikáját értelmezem, amit végül a helyzet kronológikus leírása követ.

Otto Bauer külügyminiszteri tevékenységének kérdésével (a posztot 1918 novemberétől 1919. július 26-ig töltötte be) csekély szakirodalom foglalkozik.² Bauer Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos politikája pedig még ennél is kisebb figyelmet keltett. Gábor Sándorné könyve, *Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság*³, jelenti a kiindulópontot, de a téma historiográfiája három cikken nyugszik. A téma első és nagyon alapos tanulmányozása Alfred D. Low cikke, *The First Austrian Republic and Soviet Hungary*⁴, amely 1960–61-ben jelent meg. Low az Ausztria és a Tanácsköztársaság közötti kapcsolatokat összegezte az osztrák dokumentumok és a sajtó alapján. Szinai Miklós *Zur Geschichte der Beziehungen zwischen der Ungarischen Räterepublik und Österreich: Otto Bauers Brief an Béla Kun*⁵ című cikkében szintén megmutatta a témában való jártasságát. Szinai Low-val ellentétben sokkal inkább Bauernek a Tanácsköztársasággal kapcsolatos álláspontjára koncentrált. Szinai érvelése szerint Német-Ausztria bármelyik utat választhatta volna, csatlakozhatott volna akár a Nyugathoz, akár a forradalmi Kelethez. Bauer azonban elutasította a proletárdiktatúrát és helyette az Anschlusstra összpontosította figyelmét. Szinai állítása szerint Bauer elutasította a forradalmat, de – különösen Kun Bélának írott június 16-i levelében – kifejezte Kunnal és a Tanácsköztársasággal való szolidaritását. Szinai szerint

Bauer hitt abban, hogy Német-Ausztriának és a Tanácsköztársaságnak közös érdeke az ellenforradalommal szembeni fellépés. A harmadik hasznos tanulmány Gábor Heléné⁶, amely bemutatja a magyar és az osztrák szocialisták és kommunisták közötti hasonlóságokat és eltéréseket.

Otto Bauernek külügyminiszterként elsődleges szándéka a helyzet megszilárdítása volt Német-Ausztriában azért, hogy végrehajthassa két fő törekvését: Német-Ausztria egyesítését Németországgal (Anschluss) és a szocializmus alapjainak megteremtését.⁷ Bauer szemében, ausztromarxistaként és politikusként egyaránt, a két cél gyakran átfedte egymást. De Német-Ausztria egyik célt sem valósíthatta meg az antant ellenállásával vagy bizonytalan belső helyzettel szemben.

Bauer Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos politikáját a bolsevik rendszer világos elutasítása mellett egyszersmind a Tanácsköztársasággal és Kun Bélával való szolidaritás kifejezése is jellemezte. Ez az álláspont tükrözte Bauer óhaját, hogy jobb kapcsolatokat teremtsen az antanttal, valamint megszilárdítsa a helyzetet Német-Ausztriában—ez volt a két előfeltétele átfogóbb célkitűzéseinek, az Anschlussnak és a szocializmusnak. A bolsevizmussal szembeni nyílt kiállás megnyugtatja a bolsevikfélő antantot. A szomszéd állammal való jó viszony célja pedig a belpolitikai helyzet lecsillapítása volt, valamint egy olyan kormányzati rendszer hallgatólagos támogatása a német-osztrák határon, amely erősíti Német-Ausztria manőverezési képességét az antanttal szemben.

A magyar tanácsrendszer léte egy másik feladatot is jelentett Bauer számára: milyen ideológiai választ adjon egy bolsevik államra. Ausztromarxistaként Bauernek a bolsevikokkal azonos célja volt: a szocializmus, ugyanakkor marxizmusértelmezése szerint a bolsevizmus nem hozza létre a megfelelő szocialista rendszert Német-Ausztria számára. Bauer Magyarországgal kapcsolatos politikája a bolsevizmusra általában adott válaszának részét képezte. Ez világossá válik a Német-Ausztria és Magyarország közötti kapcsolatokról adott különböző elméleti magyarázataiban. Bauer Tanácsköztársaságot illető politikája a Német-Ausztria keleti szomszédjával való jobb kapcsolat létrehozására irányuló őszinte vágyat is tükrözte, ezt az is mutatja, hogy Szovjet-Oroszország mellett Német-Ausztria volt az egyetlen állam, amely diplomáciai kapcsolatra lépett a Tanácsköztársasággal.

A Tanácsköztársaság 1919. március 21-én történt kikiáltását megelőzően tájékoztatták Bauert, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja és módszerei problémát jelentenek az új német-osztrák állam számára. Cnobloch báró, Német-Ausztria budapesti képviselője 1919. januárjában azt írta, hogy a bolsevizmus erősödésének és visszaszorításának kérdése áll a magyarországi politika, sajtó és a mindennapos viták előterében.⁸

Kun Béla közvetlenül a Magyar Tanácsköztársaság március 21-i létrehozását követően megpróbálta az európai proletariátust Magyarország példájának követésére bírni. Március 22-én Kun kiáltványt bocsátott ki, amelyben a világproletariátushoz fordult, kérve, „ne váljanak a magyar proletárforradalom hóhéraivá.” Érvelése szerint az egész magyar proletariátus „együttesen akarja megvívni az imperializmus ellen való küzdelmét az orosz szovjet-köztársasággal és a világ mindazon proletárjaival, akik fölismerték, hogy a nemzetközi imperializmus erőit legyőzni és a szocializmust megerős-

síteni nincs más út, mint a munkásság, katonaság és parasztság együttes forradalmi cselekvése.”⁹

Az Osztrák Munkástanácsok Legfelső Végrehajtó Bizottsága március 22-én rokonszenvvel, de nyílt elutasítással válaszolt a magyar kiáltványra.¹⁰ A Magyar Tanácsköztársaság azonnal kiáltványt intézett magához az osztrák munkásosztályhoz, amely szintén „udvarias, de hűvös fogadtatásra” talált.¹¹ A német-osztrák tanácsok részéről történt világos elutasítások után a felhívások propagandaprogrammá váltak. Bauer szerint, amikor Kun felismerte, hogy a német-osztrák szociáldemokraták nem kívánnak a kommunistákhoz csatlakozni, ahogy azt a magyar szociáldemokraták tették, Német-Ausztria elleni kampányba kezdett.¹²

Bauer Német-Ausztria budapesti képviselője, Cnobloch báró útján jól tájékozott volt a magyarországi helyzetről. Cnobloch áprilisban rámutatott, a magyar kormány legfőbb erőfeszítései arra irányulnak, hogy elvigye a kommunizmust szomszédaihoz, mindenekelőtt Német-Ausztriába. Azt írta, hogy a külföldi propaganda a magyar külpolitika egyetlen tevékenysége, és ez jelképezi a „rendszer logikus szükségleteit, mivel békés gazdasági és politikai kapcsolatok nem állhatnak fenn hosszú távon különböző államszerkezetek között...”¹³

Bauer nehéz helyzettel nézett szembe. Baráti viszonyt kívánt létrehozni a Magyar Tanácsköztársasággal, de nem akarta felrúgni az antant érdekeit a nyugati élelmiszer-szállítmányok elvesztésétől tartva. A jó viszonyba vetett reményét nehezítették a német-osztrái bolsevik forradalom befolyásolásra történő magyar próbálkozások. Bauer egyrészt az antant és a bolsevizmus közé szorult, másrészt egy olyan mozgalommal – a bolsevik mozgalommal – állt szemben, amely része volt a munkásmozgalom egészének, ugyanakkor nem jelenthetett megoldást Német-Ausztria számára. Röviddel a külügyminiszteri posztról való lemondása után kijelentette, hogy „a Magyarországhoz való viszony nem volt a legkönnyebb problémám.”¹⁴

Bauer első próbálkozása a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos politika meghatározására egy 1919. március 28-i sürgönybeszélgetés volt. Bauer megkérte Cnobloch bárót, keresse fel a külügyi népbiztost, Kun Bélát, és magyarázza meg neki, hogy Német-Ausztria a legjobb és legbarátibb szándékokkal viseltetik Magyarország iránt, és ezek a szándékok az aktuális helyzethez igazodnak. Bauer szerint Német-Ausztria tartózkodik a magyar belpolitikába való beavatkozástól, és cserében arra kérte Magyarországot, hogy az is tartózkodjék Német-Ausztria közvéleményének és belpolitikájának befolyásolásától. „A proletárdiktatúra létrehozását illetően Német-Ausztriában a magyarországitól teljesen eltérő feltételek állnak fenn.”¹⁵

Röviddel a magyarországi forradalom után Bauer nyilvánosságra hozta a német-osztrái szovjet diktatúra lehetőségére adott válaszát és értékelését. A *Räterediktatur oder Demokratie?* című írás az *Arbeiter-Zeitung*, az osztrák szociáldemokraták lapjának sorozataként látott először napvilágot. A broszúra azzal a vitát kiváltó kérdéssel kezdődik, amellyel minden ország munkásai szembekerültek: „demokráciát vagy szovjet diktatúrát?” Bauer szerint most, hogy a demokrácia megvalósult, a munkásosztály egy része kétségbe vonta a demokrácia hatékonyságát. Ezt érthetőnek tartotta, mivel el kellett gondolkodniuk, hogy lehetséges-e túllépni a burzsoá társadalmi renden, miközben

burzsoá párttal kormányoznak szövetségben. A munkásosztály előtt felmerült a kérdés, vajon a „demokrácia régi eszméjét” helyettesíteni kell-e „a szovjet diktatúra új, orosz eszméjével.”¹⁶

Bauer, felismerve a munkásosztály demokráciával kapcsolatos kételyeinek jogosságát, megpróbált rámutatni, hogy bár a szocializmus volt a közös cél, a bolsevik út nem jelenthet Német-Ausztria számára is megoldást.

„A proletariátusnak mindenhol meg kell hódítania a hatalmat a kapitalizmus legyőzéséhez, de ugyanazon célt, melyet az egyik országban szovjet diktatúra formájában kell megvalósítani, más országokban demokratikus köztársaságként lehet és kell életre hívni vagy talán egy teljesen eltérő politikai formában.”¹⁷

Bauer további érvelése szerint egy szovjet diktatúra létrehozása Német-Ausztriában szövetséget jelentene Oroszországgal és hadüzenet küldését az antantnak, s ezzel az antantsapatok invázióját és éhínséget. A cikksorozat mindazonáltal szolidaritásának kifejezésével zárta. „Nem utasítjuk el a szovjet diktatúrát minden országra vagy minden időre nézve. Csak azt hisszük, hogy a szovjet diktatúra a mi országunkban, most, a jelenlegi hatalmi viszonyok mellett, jelenlegi gazdasági szükségleteink mellett nem a hatalomhoz vezető utat, sokkal inkább a katasztrófába vivő utat jelentené.”¹⁸

Április folyamán Német-Ausztria szociáldemokrata kormánya veszélybe került. Április 4-én Cnobloch telefonált, hogy tudomására jutott, a német-osztrák haderő, a *Volkswehr* egy része tizennégy napon belül készen állhat egy osztrák kormány elleni puccskíséret végrehajtására.¹⁹ Cnobloch április 6-án is telefonált, hogy megbízható forrásból tudomást szerzett egy tervről, amelynek célja visszacsempészni Német-Ausztriába 1600 fegyveres német-osztrákot, akik nemrégén indultak Bécsből Budapestre a Vörös Hadseregben szolgálni.²⁰

Április közepén Német-Ausztria belső békéje veszélybe került. Cnobloch báró április 13-án telefonált Bécsbe, mondván, Kun közvetlen környezetéből megtudta, április 16-ára kommunista puccsot terveznek Ausztriában. Egy másik – Bécsben az előzőt tíz perccel követően érkezett – telefonüzenetben Cnobloch értesítette a külügyminisztériumot, hogy a magyar honvédelmi minisztérium éppen benyújtotta tizenhárom köztisztviselő útlevelét, akik Bécsbe utazáshoz kívántak vízumot kapni. A benyújtottak között szerepelt Kun Béla, Pogány József, Böhm Vilmos és Weltner Jakab útlevele.²² Mintegy 6 órával később újabb hívás érkezett Cnoblochtól, aki két lehetséges indokot tudott arra, hogy miért érkezett ennyi kérés a magyar kormány Bécsbe utazni kívánó vezető embereitől. Az egyik lehetőség, amelyet Cnobloch személyesen hajlott elfogadni, az, hogy kommunista puccsot készítenek elő Német-Ausztriában, és a magyar párt vezetői részt kívánnak benne venni. A másik – kevésbé valószínű indok – szerint ezek az emberek az április 15-i választások eredményétől tartva menekültek.²³

Cnobloch figyelmeztetései megalapozottak voltak. Április 17-én tüntetés zajlott le az osztrák parlament előtt, amelynek során a parlament épületét megostromolták és felgyújtották. Bauer szerint „a kommunisták néhány száz éhes, tudatlan és kétségbeesett munkanélkülit és munkaképtelen embert rávettek a parlament megtámadására.”²⁴ A kirobbanó harcban hat embert megöltek és ötvenhatot súlyosan megsebesítettek. Schober rendőrfőnök

szerint „öt rendőrt és egy angol asszonyt öltek meg kommunista elemek.”²⁵ Azt követően azonban, hogy Julius Deutsch kivezényelte a Volkwehrt, a tüntetőket néhány óra alatt szétszórta és a lázadást elfojtották.

Az Ausztria és Magyarország közötti viszony továbbra is feszült maradt. Miután Magyarország a magyar ellenforradalom támogatásával vádolta Német-Ausztriát, Bauer 1919. április 23-án táviratot küldött Kun Bélának a budapesti német-osztrák követségen keresztül. A német-osztrák kormány nem tűrte, hogy bárki beleavatkozzon Magyarország belügyeibe, így Német-Ausztria ugyanezt várja el cserében.²⁶ Április 26-án Bauer újabb táviratot küldött Kunnak. Ismét azzal érvelt, hogy Német-Ausztria nem tűri meg a jelenlegi magyar kormányzat elleni ellenforradalmi machinációkat Német-Ausztriában. „A német-osztrák kormánynak mindig az volt és most is az a kívánsága, hogy a Magyarország és Német-Ausztria közötti baráti kapcsolatot fenntartsa és erősítse.” Bauer azt is felvetette, hogy a vádak, miszerint Német-Ausztria a magyarországi ellenforradalmi mozgalmat támogatja, és a budapesti német-osztrák követség segíti értéktárgyak kicsempészését Magyarországról, döntőbíróóság elé vigyék.²⁷ Kun éles hangú levélben válaszolt Bauernek április 26-án a bécsi magyar követség közvetítésével. Ebben elfogadta Bauer ajánlatát, de azzal érvelt, hogy tőkés hatalmat nem ismerhetnek el döntőbíróóságként, csak a III. Internacionálé fórumát fogadják el.²⁸

Cnobloch április 28-án tájékoztatta Bauert, hogy a magyar válasz formája és tartalma a kapcsolatok megszakítására irányuló provokáció. Égy vélte, további budapesti tevékenysége teljesen lehetetlenné vált.²⁹ Bauer rögtön táviratozott Cnoblochnak, jelezve, hogy távozása az adott pillanatban nem lenne tanácsos, mivel azt a látszatot keltené, hogy Német-Ausztria enged a magyar vádak nyomásának.³⁰

Május elején Cnobloch tájékoztatta Bauert, hogy a birtokában van egy május 1-jei kommunista puccs terveit részletező 1919. április 16-i keltezésű dokumentum. Az irat a „19. sz. parancs” címet viseli, és az önmagát a magyar külügyi titkárság helyettes vezetőjének nevező Felix Silberman írta alá. A dokumentum így szól:

„Ezennel elrendelem szerdáról csütörtökre, május 1-jére történően a *Volkwehr* teljes állománya és a *Stadtschutz* [városi rendőrség] irányítás alá vonását. Hajnali 1 és 5 óra között plakátokat kell kihelyezni mind a 21 kerületben, beleértve Kagrant és Jedlersee-t is, és az 1., 2., 3., 4., 5. sz. parancsokkal összhangban kell eljárni. A Landesgericht [tartományi bíróság] és a *Bezirksgericht* [kerületi bíróság] azonnal forradalmi törvényszékké alakítandók át.”³¹ Ennek a dokumentumnak a hátoldalán azonban megtalálható a kommunista párt központjától (Bécs, I. ker., Stubenring 2) származó április 30-i „20. sz. Parancs” is: „Ezen utasítás értelmében minden folyamatban lévő tevékenység későbbi értesítésig elhalasztásra kerül.”³² Ez az információ azt sejteti, hogy a magyar külügyminisztérium és az Osztrák Kommunista Párt között együttműködés folyt.

Számos történész számára Bettelheim Ernő személye szolgáltatja a magyar és német-osztrák kommunisták közötti kapcsolat bizonyítékát. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom többsége egyetért abban, hogy Kun Béla küldte Bettelheimet Ausztriába.³³ Alfred Low szerint „1919 májusában Kun Béla egy bizonyos Dr. Bettelheimet küldte a Magyar Tanácsköztársaság képviselőjeként

Bécsbe.”³⁴ A legmeggyőzőbbnek azonban Szinai Miklós véleménye tűnik, aki tagadja ezt a feltételezést, mivel kutatásai során nem talált bizonyítékot ennek igazolására.³⁵

Az ideológiaiakon kívül gyakorlati okok is szóltak amellett, hogy Bauer és Német-Ausztria támogassa a Magyar Tanácsköztársaságot. 1919 márciusának végén Bauer Haupt bárótól, a svájci német-osztrák képviselőtől táviratot kapott, amely a magyarországi tanácsrendszer hallgatólagos támogatása mellett szóló indokokat tartalmazta. Haupt szerint a magyarországi események miatt fokozódott az antant nyugtalansága, és ez javította Német-Ausztria diplomáciai helyzetét: az antant kész volt engedményeket tenni, amennyiben a mozgalom nem terjed át Ausztriára.³⁶ Májusban Bauer is számba vette a fennálló magyar kormány támogatása mellett szóló indokokat. Május 27-én Bauer azt írta Cnoblochnak, hogy a német-osztrák kormánynak nem áll érdekében a tanácskormány korai bukása. „1) Esélyeink a nyugatmagyarországi kérdésben sokkal kedvezőbbek Szovjet-Magyarországgal szemben, mint egy ténylegesen antant-orientációjú kormány által irányított Magyarország esetén. 2) A szovjetkormány bukása megkönnyítené az antant számára, hogy egy Dunai Föderációba kényszerítsen bennünket, és ezáltal nemcsak időlegesen lehetetlenné tenné az Anschlusst, de a későbbiekben is megnehezítené ...3) A magyarországi szovjetkormány megbuktatása senkit sem segítene hatalomra, csak egy német-ausztriai ellenforradalmi mozgalmat, és felidézne a polgárháború veszélyét. ...A magyarországi szovjet diktatúra többé nem jelent veszélyt a német-osztrák kormány létére. ...A kommunista ár apad.”³⁷ Bauer a St. Germain-i német-osztrák delegációnak is írt május 27-én, jelezve, hogy – Thomas Cunninghame, bécsi brit képviselő szerint – az antant nem kíván béketárgyalásokat folytatni a magyar tanácskormánnyal.³⁸

Bauer – azon álláspontja ellenére, hogy a magyarországi szovjet diktatúra nem veszélyezteti a fennálló német-osztrák kormány létét –, továbbra is puccskísérletek terveiről kapott információkat. 1919. június 8-án Bauer magánlevelet küldött Karl Rennernek St. Germain-be, tájékoztatva őt a közép-európai helyzetről. Bauer szerint a kommunista mozgalom erősödött és kommunisták államcsínyre készültek, egy Bécsújhely elleni magyar támadás esetleges támogatása mellett. Bauer arról is tájékoztatta Rennert, hogy Cunninghame megkérdezte, mit készülnek tenni, amennyiben Német-Ausztria számára elkerülhetetlenné válik a szovjet diktatúra. Cunninghame javasolta, hogy a szociáldemokraták is vegyenek benne részt, máskülönben egy a budapestihez hasonló örültekháza jön létre. „Azt mondtam [ti. Bauer], hogy erre nem vagyok hajlandó, mert összeegyeztethetetlen meggyőződésesem.”³⁹

Bauer a Magyar Tanácsköztársaságra, valamint általában a bolsevizmusra adott válaszában talán legjobb példája Kun Bélához írott 1919. június 16-i válaszlevele.⁴⁰ Bauer ebben azt írta, szívesen megismerkedne Kunnal, hogy egy történelmileg döntő pillanatban tanácskozhasson vele. Ám Bauer szerint a találkozó nem maradhatna titokban, és végül az antant a Berlin és Bécs, Budapest és Moszkva közötti állítólagos konspiráció bizonyítékaként használná fel. Úgy Bauer sajnálattal elutasította Kun javaslatát kettejük találkozására vonatkozóan, de megígérte barátja, Robert Dannenberg elküldését Kunhoz.

Bauer levelét Német-Ausztria belső helyzetének vázolásával folytatta, megmagyarázva, hogy miért nem lehetséges Német-Ausztria jelenlegi időszakában a proletárdiktatúra.

“1) Német-Ausztria nem állam, hanem tartományok nagyon laza halma...; társadalmilag teljesen különböznek Bécstől, gyűlölik Bécsset, és nap mint nap eljátszanak a gondolattal, hogy elszakadnak attól a fővárostól, amelyben a munkásosztály ereje rejlik, és amely megfosztja őket élelmüktől. A munkások ereje a tartományokban, ahol kevés város van, semmiképpen nem elegendő ezen centrifugális tendenciák legyőzésére. Annál is kevésbé, mivel még a munkásosztály is hajlik az élelmiszer-főlöleg Bécsbe szállításának megakadályozására és a partikuláris tendenciák hatása alá kerülésre. ...Ezért a szovjet diktatúra kikiáltása minden valószínűség szerint a túlnyomóan paraszti lakosságú, ezért klerikális-agrár jellegű tartományok Bécstől való azonnali elszakadásához vezetne... a proletárkormány hatalma Bécsre, a bécsújhelyi és felső-stájerországi ipari körzetekre korlátozódna, így ennek a területnek az ellátása szó szerint lehetetlenné válna, és az éhség súlya alatt a diktatúra pillanatok alatt összeomlana.

2) Bécs és az ipari körzetek élelmezése az antanttól jövő importtól függ. Az antant azonban ezt egyszerűen leállítaná, mivel a bolsevik Német-Ausztriát túlzott kockázatnak tartaná. Az élelmiszer-behozatal pusztá leállítására szörnyű éhínséghez vezetne. Ezzel egyidejűleg a lengyel szén importja is megszűnne, a gáz- és elektromos műveket és minden gyárat be kellene azonnal zárni. Néhány nap múlva a lakások és konyhák is szén nélkül maradnának. Az éhhaláltól szó szerint fenyegetett tömegek fellázadnának a diktatúra ellen.

3) Az antanttal szembeni katonai helyzetünk teljesen eltér Magyarországtól. Az antant nem nyugodhatna bele, hogy Bécsen keresztül el van vágva Csehszlovákiától és Lengyelországtól, mivel így teljes hatalmi struktúrája összeomlana. Az antant szemszögéből Bécs összehasonlíthatatlanul fontosabb poszt mint Budapest. Továbbá, az antant sokkal könnyebben verné le Ausztriát, mint Magyarországot. Nem hagyna nekünk időt Vörös Hadsereg szervezésére, hanem előbb elfoglalna bennünket... Katonailag ez nagyon könnyű lenne.”⁴¹

Annak ellenére, hogy Bauer az adott fázisban teljesen elutasította a szovjet diktatúrát Német-Ausztriában, tudatni akarta Kunnal, hogy a szolidaritás nevében támogatja. Bauer közölte vele, hogy „Német-Ausztria kötelessége a proletariátus erejének és erőforrásainak megőrzése, amíg az események további sora nem teszi egy határozott vállalkozás esélyeit kedvezőbbé.” Bauer tájékoztatta Kunt, hogy a magyarországi ellenforradalom győzelme a legnagyobb veszélyt jelentené Német-Ausztriára, míg az ellenforradalom győzelme Német-Ausztriában ezt magát tenné az antant Magyarország elleni támadásának bázisává. „A két ország sorsa közötti kapcsolat az érdekek messzemenő szolidaritását hozza létre köztünk, minden nézet- és a taktikai különbség ellenére, melyek véleményem szerint a gazdasági és katonai helyzet eltéréseiből erednek.”

A levél lényege azoknak a „tényeknek” a bemutatása, amelyek miatt Német-Ausztria nem fogadhatja el a proletárdiktatúra megteremtését. A levél elején azonban Bauer megemlíti, hogy a proletárdiktatúra a jelenlegi

szakaszban nem lehetséges, és hasonló ideológiai megjegyzéssel zárja a levelet. „Égy gondolom, hogy a világforradalom első vagy második szakaszában vagyunk; a világforradalmat sokkal kevésbé lineárisnak, jobban elhúzódónak, bonyolultabbnak, összetettebbnek [és] komplexebbnek tartom az idő és hely függvényében, mint ahogy azt legtöbb közeli barátja teszi, és ebben rejlik taktikai véleménykülönbségünk gyökere.”⁴²

Júniusban a Német-Ausztria elleni magyar támadással párosuló bolsevik puccs lehetősége is nagyon valószínűnek látszott. Bauer a külügyminisztériumon keresztül június 20-i keltezésű jelentést kapott, amelyben Seiller főhadnagy beszámolt arról, hogy – budapesti parancsokat követve – a magyar követségen cselekvési tervet dolgoztak ki egy ülés alkalmával a közeljövőre. A Magyar Tanácsköztársaság úgy határozott, hogy időlegesen felfüggeszti Pozsony elleni hadműveleti tervét, és helyette egy Bécsen belüli és kívüli együttes akció révén végrehajtandó bolsevik államcsínykísérletről született döntés. Seiller azt is jelentette, hogy a következő néhány napon belül felvidéki magyar csapatokat vonnak össze a német-osztrák határon, és június 24-e és 26-a között hasonló lépést tesznek Feldbach (Stájerország), Bécsújhely és Bruck an der Mur, majd végül Bécs ellen. A katonai támadással egyidőben új kommunista puccskísérletre kerül sor Bécsben. Seiller szerint Cunninghame úgy vélte, hogy az információkat rendkívül komolyan kell venni.⁴³

Bauer június végi Magyarországgal kapcsolatos álláspontjába bepillantást engednek a belgrádi német-osztrák követnek küldött 1919. június 21-i utasításai is. „Átmenetileg, amíg kaotikus viszonyok uralkodnak Magyarországon, és ez az ország nem válhat külpolitikánk aktív előőrsévé, Magyarország felelőssége a Szerbiával való konfliktusban mindig újra hangsúlyozható és szembeállítható az ausztriai német körök álláspontjával.”⁴⁴ Ez azonban időleges politika volt csak, mivel Bauer felismerte, hogy ha egy működőképes rendszer szilárdul meg Magyarországon, új álláspontot kell majd kialakítania.

Talán a Magyar Tanácsköztársaságon belüli reménytelen helyzetet felismerve, a Komintern július 21-ére világméretű általános sztrájkra szólított fel. Német-Ausztria Kommunista Pártja az „El a kezekkel Oroszországtól és Magyarországtól!” jelszóval a július 21-i, hétfői általános sztrájkhoz való csatlakozás mellett döntött. A német-osztrák nagygyűlés 20-ára történő előrehozására való kísérletek ellenére az 1919. július 21-ei volt Bécs történetének leghevesebb tömeggyűlése.⁴⁵ A nagygyűlés szónoklatai változatos véleményeket fejtettek ki: a kommunisták az Oroszországgal és Magyarországgal való szolidaritásról beszéltek; a szociáldemokraták a győztes hatalmakat támadták; Otto Bauer pedig a St. Germain-i békefeltételek ellen tiltakozott.⁴⁶ Szintén július 21-én foglalta el új bécsi követi posztját Böhm Vilmos.⁴⁷

A Bauer által július 21-én tapasztalt ellentmondásokat – Magyarország német-osztrák munkásokhoz fordulása, illetve Böhm kinevezése egy új orientáció lehetséges jeleként – tovább növelte egy, a budapesti német-osztrák követségtől érkező 1919. július 21-i keltezésű távirat. „Bizonyos személyek azt állítják, hogy Kun elveszettnek tartja játszmáját, és a külső fegyveres erő általi bukást kedvezőbbnek tartaná, mint a rendszer működőképtelenségét demonstráló belpolitikai összeomlást.”⁴⁸

Amikor Bauer július végén távozott a külügyminisztériumból, a Magyar Tanácsköztársaság jövője még bizonytalan volt; tárgyalásokba kezdtek

Kun békés felváltásáról egy szociáldemokrata kormánnyal. Az antant egy része a bolsevikok erőszakos megbuktatását követelte, miközben a magyar kommunisták Európa többi részének a szolidaritását kérték. Karl Rennerhez küldött 1919. július 26-i utasításaiban Bauer megpróbált középponton maradni. Arra utasította Rennert, kerüljön minden szükségtelen konfliktus Magyarországgal, ne hozzon létre kapcsolatot a szegei kormánnyal; ha szükséges, legyen felkészülve az antant és Magyarország közötti közvetítésre, és óvatos hangnemben folytassa a gazdasági vitákat Magyarországgal.⁴⁹

Kun Béla még július végén is kitartott a német-ausztriai tanácsköztársaság létrehozása és a Magyar Tanácsköztársaság tartós sikere mellett. Böhm Vilmos szerint Kun július 31-én kijelentette, „hogy a légkör Budapesten és a csapatok között sohasem volt olyan lelkes, mint éppen most. Kiváló a helyzetünk a fronton... a győzelem egyáltalán nem kétséges.”⁵⁰ Az állítás ellenére augusztus 1-jén a pártvezetés és a kormány közös ülésén egyhangúlag elfogadták a javaslatot, hogy a hatalmat egy új kormánynak adják át.

Körülbelül egy évvel a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása és nyolc hónappal annak bukása után Bauer ismét kísérletet tett arra, hogy a bolsevizmussal elméleti kiegyezésre jusson. A *Bolschewismus oder Sozialdemokratie* című brosúrában az 1919 márciusában a *Rätediktatur oder Demokratie?*-ban tett megállapításokhoz hasonlókra jutott; az emberek két utat láttak a szocializmus elérésére, a demokráciát vagy a bolsevizmust; és bár különbség volt Német-Ausztria és Orszországnak között, Oroszországnak megérdemelte szolidaritásunkat. Érvelése szerint a demokráciába vetett hitet szétzúzták. „A demokráciáról, amelynek nevében az antant a Hohenzollernek és Habsburgok katonai monarchiája elleni háborúját vívta, a versailles-i és St. Germain-i megalázó szerződések lerántották az álarcot.”⁵¹ Oroszországnak példája új utat mutatott a proletáriátusnak céljához; a nyugat- és közép-európai munkásosztály kettészakadt a szovjet diktatúra és a demokrácia, a szociáldemokraták és a kommunisták között.

Bauer szerint a kérdés – a bolsevizmus-e a proletárforradalom egyedüli útja? – csak a szoban forgó ország speciális feltételeinek vizsgálatával válaszolható meg. Fenntartotta véleményét, hogy Oroszországnak despotikus szocializmusa a kultúra oroszországi hiányának terméke. Az iparosodott nyugaton a proletáriátus uralma a tömegek, a nép túlnyomó többségének uralmává fog válni, és a többség uralmának törvényes formája a demokrácia.⁵² Bauer szerint Németországnak az orosz bolsevizmus és az angol ipari demokrácia között állt, Németországnak és Német-Ausztriának olyan szocializmust kellett létrehoznia, „melynek bázisa a szabadság utáni vágy, forrása a tömegek függetlensége, és célja minden dolgozó ember autonómiája.”⁵³ Bauer fenntartotta, hogy bár Oroszországnak és Németországnak közös a célja, harci módszereiknek el kell térniük.

Bauer Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos politikája a bolsevik kormányzati rendszer elvetése, valamint a szolidaritás kifejezése volt. Ezt a politikát Bauer fő céljainak, az Anschlusznak és a szocializmusnak a fényében kell szemlélnünk. Szilárd belpolitikai helyzetre volt szükség mindkét célkitűzés megvalósításához. Mivel a Tanácsköztársaság gyakran okozott kaotikus helyzetet Német-Ausztria számára, a helyzetet lecsendesítő politikára volt szükség Magyarországgal szemben. Bauer azonban azt is felismerte, hogy egy

bolsevik szomszéd erősítheti Német-Ausztria antanttal szembeni helyzetét. A Tanácsköztársasággal kapcsolatos politikája tehát, mint bemutattuk, mind gyakorlati, mind ideológiai okokban gyökereztek.

Jegyzetek

1. A Német-Ausztria és Ausztria neveket felcserélhetően használom. A Német-Ausztria nevet választotta az új köztársaság nemzetállami megjelölésként és a soknemzetiségű Habsburg-birodalomtól való megkülönböztetésre, de a békekonzferencián a nevet Ausztriára változtatták.
2. Lásd Kerekes Lajos: Zur Aussenpolitik Otto Bauers 1918/1919: Die Alternative zwischen Anschlusspolitik und Donaukonföderation. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1974. vol. 22.; uő: Von St. Germain bis Genf: Österreich und seine Nachbarn. Bp. 1979., különösen az első fejezet; Garamvölgyi Judit: Otto Bauer zwischen Innen- und Aussenpolitik. In: Politik und Gesellschaft. Hrsg. Ackerl, Isabella-Hummelberger, Walter-Mommsen, Hans. Wien, 1981. [továbbiakban: Garamvölgyi]; Haas, Hanns: Otto Bauer als Aussenpolitiker. In: Otto Bauer (1881-1938): Theorie und Praxis. Hrsg. Fröschel, Erich-Zoitl, Helge. Wien, 1985. [továbbiakban: Haas]; John C. Swanson: Otto Bauer as Foreign Minister. M.A. Thesis. University of Minnesota, 1991.
3. Gábor Sándorné: Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság. Bp., 1969.
4. Low, Alfred D.: The First Austrian Republic and Soviet Hungary. Journal of East European Affairs, 1960-1961. vol. 20. [továbbiakban: Low]
5. Szinai, Miklós: Zur Geschichte der Beziehungen zwischen der Ungarischen Räterepublik und Österreich: Otto Bauers Brief an Béla Kun. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1972. vol. XVII.
6. Gábor, Helén: The Hungarian Revolutions and Austria. In: Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbour States, 1918-1919. Ed. Peter Pastor. Boulder Social Science Monographs, 1988.
7. Hanns Haas hasonlón érvel. Szerinte Bauer külpolitikája két célt követett: a polgári demokratikus rendszer megszilárdításához szükséges áruk megszerzését és az Anschluss végrehajtását vagy legalábbis előkészítését. Haas, 139.
8. Österreichisches Staatsarchiv (Archiv der Republik), Neues Politisches Archiv (NPA), K. 794. 416-417, 1919. január 14.
9. A kiáltvány a Népszava 1919. március 23-i számában jelent meg.
10. A válasz megjelent: Arbeiter-Zeitung, 1919. március 23. Szintén idézi Hautman, Hans: Geschichte die Rätebewegung in Österreich 1918-1924. Wien-Zürich, 1985. 306.
11. Low, 179.
12. Bauer, Otto: The Austrian Revolution. New York, 1925, reprint 1970. 103. [továbbiakban: Bauer 1925]
13. NPA, K. 789. 34-37, 1919. április 4.
14. Bauer, Otto: Acht Monate auswärtiger Politik. In: Otto Bauer Werkausgabe. 2. kötet. 196. [továbbiakban: OBW II.]
15. NPA Präsidium, K. 234. 346, 1919. március 28.
16. Bauer, Otto: Räterediktatur oder Demokratie? Wien, 1919. [továbbiakban: Bauer 1919] In: OBW II. 135.
17. Bauer 1919. In: OBW II. 138.

18. Bauer 1919. In: OBW II. 151.
19. NPA Präs. K. 234. 293, 1919. április 4.
20. NPA, K. 789. 30, 1919. április 6.
21. NPA Präs. K. 234. 297, 1919. április 13.
22. NPA Präs. K. 234. 298, 1919. április 13.
23. NPA Präs. K. 234. 299, 1919. április 13.
24. Bauer 1925. 105.
25. NPA Präs. K. 3. 520-531, 1919. június 9.
26. NPA, K. 788. 25-28, 1919. április 23.
27. NPA, K. 788. 42-43, 1919. április 26.
28. NPA, K. 788. 37-39, 1919. április 26.
29. NPA, K. 788. 51, 1919. április 28.
30. NPA, K. 788. 49, keltezés nélkül.
31. NPA, K. 789. 68-71, 1919. május 3.
32. NPA, K. 789. 68-71, 1919. május 3.
33. Lásd Szinai: Otto Bauer and Béla Kun. In: Otto Bauer (1881-1938): Theorie und Praxis. Wien, 1985. 22. 2. sz. jegyzet. [továbbiakban: Szinai 1985]
34. Low, 187.
35. Szinai 1985. 13. Lásd még Böhm, Wilhelm: Im Kreuzfeuer zweier Revolutionen. München, 1924. 499. [továbbiakban: Böhm]
36. NPA Präs. K. 234. 346, 1919. március 28.
37. NPA Präs. K. 234. 350 és 354, 1919. május 27.
38. NPA Präs. K. 233. 367-368, 1919. május 27.
39. NPA Präs. K. 233. 587-593, 1919. június 8.
40. NPA Präs. K. 234. 393-408, 1919. június 16. Lásd még a levelet: OBW IX. 1056-1061.
41. Egy antant megszállás lehetősége nem annyira távoli. „A [bécsi] svájci követséget teljesen elárastották a látogatók és frott kérvények, nemcsak élelmiszert követelve, hanem Bécs antant csapatok általi megszállását is.” Lásd Garamvölgyi 32, különösen a 38. sz. jegyzet. Garamvölgyi információja Bourcart's bécsi svájci képviselő politikai jelentéseiből származik.
42. Az idézett levelet közli OBW IX. 1061.
43. NPA, K. 789. 1255, 1919. június 20.
44. NPA, K. 283. 121-126, 1919. június 21.
45. Hautmann, Hans: Die Solidaritätsaktion der österreichischen Arbeiter für Sowjetrussland und Räteungarn vom 21 Juli 1919: Eine Episode aus der Geschichte der Arbeiterrates. In: Politik und Gesellschaft. Hrsg. Ackerl, Isabella-Hummelberger, Walter-Mommsen, Hans. Wien, 1981. 61. [továbbiakban: Hautmann 1981]
46. Hautmann 1981, 62.
47. Böhm, 498.
48. NPA, K. 794. 550, 1919. július 21.

49. NPA Präs. K. 233. 449-450, 1919. július 26.
50. Böhm, 507.
51. Bauer, Otto: Bolschewismus oder Sozialdemokratie? Wien, 1920. In: OBW II. 226. [továbbiakban: Bauer 1920]
52. Bauer 1920. 301.
53. Bauer 1920. 356.

JOHN C. SWANSON

Die Außenpolitik Otto Bauers der Ungarischen Räterepublik gegenüber

Zur Zeit der Ungarischen Räterepublik, 21. März 1919 bis 1. August 1919, wurde die Außenpolitik der neuen Republik Deutsch-Österreich hauptsächlich von Otto Bauer geleitet. Diese Studie, die auf österreichischen Archivquellen basiert, untersucht den Standpunkt Otto Bauers der Ungarischen Räterepublik gegenüber. Sie beginnt mit einer kurzen Zusammenfassung von Otto Bauers historiographischer Bewertung als Außenminister und seiner Politik Räteungarn gegenüber. Danach folgt eine Untersuchung der Ungarn-Politik Bauers und eine chronologische Beschreibung der Situation.

Als Außenminister war Otto Bauers erstes Ziel die Stabilisierung der Lage in Deutsch-Österreich, um seine zwei Hauptziele durchzuführen: Deutsch-Österreichs Anschluß an Deutschland und die Erschaffung der Basis für den Sozialismus. Für Bauer, der Austra-Marxist und Politiker, hatten diese Zielsetzungen viele Gemeinsamkeiten. Um diese Ideen durchzuführen, durfte sich Deutsch-Österreich keiner Opposition von der Entente oder eben einer unsicheren Lage im eigenen Lande gegenübersehen.

Der erste Versuch Bauers, seine Politik Räteungarn gegenüber zu definieren, war ein Telegramm an den deutsch-österreichischen Vertreter in Budapest vom 28. März 1919. Bauer ersuchte den Vertreter, Baron Cnobloch, Béla Kun, den Volkskommissar für auswärtige Angelegenheiten zu besuchen und ihm zu erklären, daß Deutsch-Österreich die besten und freundschaftlichsten Absichten Ungarn gegenüber habe und daß diese Absichten auch für Räteungarn gelten würden.

Es gab andere, unterschiedliche Versuche der Kommunikation zwischen Bauer und Kun sowie Zeichen der Absicht Ungarns, die Erschaffung einer Räterepublik in Deutsch-Österreich zu beeinflussen. Das beste Beispiel für die Reaktion Bauers Räteungarn gegenüber, und dem Bolschewismus im allgemeinen, ist sein Brief an Béla Kun vom 16. Juni 1919. Dieser Brief ist eine fundierte Beschreibung der inneren Lage in Deutsch-Österreich, um zu demonstrieren, warum die Diktatur des Proletariats für die gegenwärtige historische Phase in Deutsch-Österreich unmöglich war. Bauers Brief zeigte aber auch Solidarität mit Kun.

Bauers stillschweigende Unterstützung Räteungarns war ein ehrlicher

Versuch, mit dem Land gute Beziehungen aufzunehmen. Außer Sowjetrußland war Deutsch-Österreich der einzige Staat, der diplomatische Kontakte mit der ungarischen Räteregierung aufnahm. Dies zeigte auch Bauers Plan, die Position Deutsch-Österreichs der Entente gegenüber zu stärken. Bauer verstand, daß Deutsch-Österreichs Chancen bezüglich der westungarischen Frage günstiger wären, wenn Ungarn bolschewistisch bliebe. Es war ihm klar, daß es ohne einen sowjetischen Nachbarn für die Entente leichter wäre, Deutsch-Österreich in eine Donau-Föderation zu zwingen. Er glaubte, daß dadurch eine gegenrevolutionäre Bewegung in Deutsch-Österreich an die Macht kommen könnte.

Die Politik Bauers Räteungarn gegenüber war eine klare Ablehnung des bolschewistischen Systems, aber sie war auch ein Zeichen von Solidarität mit Räteungarn und Béla Kun. Diese Position widerspiegelte sowohl den Wunsch Bauers nach besseren Beziehungen mit der Entente als auch die Situation in Deutsch-Österreich zu stabilisieren: zwei Vorbedingungen für seine Politik von Anschluß und Sozialismus.

JOHN C. SWANSON

Otto Bauer's Foreign Policy Regarding the Hungarian Soviet Republic

During the time of the Soviet Republic in Hungary, 21 March 1919 to 1 August 1919, the foreign policy of the new German-Austrian Republic was led mostly by Otto Bauer. This study, which is based on Austrian documents, examines Otto Bauer's position regarding the neighbouring Soviet Republic. It begins with a short historiographical background of the subject Otto Bauer as Foreign Minister and his policy regarding Soviet Hungary. This is followed by an examination of Bauer's policy vis-a-vis Hungary and a chronological description of the situation.

As Foreign Minister Otto Bauer's first objective was to stabilize the situation in German-Austria in order to carry out his two main goals: uniting German-Austria with Germany (Anschluss) and building the foundation for socialism. For Bauer, the Austro-Marxist as well as the politician, these two goals often overlapped. In order to carry out these two goals German-Austria could not be faced with opposition from the Entente or an unstable situation at home.

Bauer's first attempt to define a policy regarding the Hungarian Soviet Republic was a telegram conversation with the German-Austrian representative in Budapest from 28 March 1919. Bauer asked the representative, Baron Cnobloch, to visit the Peoples Commissar for Foreign Affairs, Béla Kun, and to explain to him that German-Austria had the best and friendliest intentions regarding Hungary, and to that these intentions also applied the Soviet Republic.

There were other various attempts at communication between Bauer

and Kun as well as signs of Soviet Hungary's desire to influence the creation of a Soviet Republic in German-Austria. The best example of Bauer's reaction to Soviet Hungary, and to Bolshevism in general, is Bauer's letter to Béla Kun from 16 June 1919. This letter is a thorough description of the domestic situation in German-Austria in order to demonstrate why the dictatorship of the proletariat was impossible for the current historical phase of German-Austria. Yet, Bauer's letter also expressed solidarity with Kun.

Bauer's tacit support of Soviet Hungary was an honest attempt to establish good relations. Besides Soviet Russia, German-Austria was the only state that established diplomatic relations with the Hungarian Soviet regime. Yet, this also represented Bauer's plan to strengthen German-Austria's jockeying power vis-a-vis the Entente. Bauer understood that German-Austria's chances in the question of Western Hungary would be more favorable if Hungary remained Bolshevik. He realized that the absence of a Soviet neighbour could make it easier for the Entente to force German-Austria into a Danubian Federation. He believed that it would also bring to power a counter-revolutionary movement in German-Austria.

Bauer's policy regarding the Hungarian Soviet Republic was a clear rejection of the Bolshevik system, but it was also a show of solidarity with Soviet Hungary and Béla Kun. This position reflected Bauer's desire to create better relations with the Entente as well as to stabilize the situation in German-Austria – two prerequisites for his larger policies of Anschluss and socialism.

„A gazdaságtörténészek véleménye ugyanolyan fontos a jelenlegi helyzet megértéséhez, mint a közgazdászoké”

Actas-beszélgetés David F. Good-dal

David F. Good 1972-ben szerzett Ph.D. fokozatot a University of Pennsylvania-n gazdaságtörténetből. 1971 és 1974 között a Stockton State College, 1974 és 1989 között pedig a Temple University oktatójaként dolgozott. Közben Bécsben több alkalommal az Institut für Wirtschaftswissenschaften vendégprofesszora volt. 1990 óta a University of Minnesota, Minneapolis professzora és az ugyanott működő Center for Austrian Studies igazgatója. David F. Good eddigi munkássága mindenekelőtt a Habsburg Birodalom 19. századi gazdaságtörténetéhez kapcsolódik, érdeklődési körébe a gazdasági növekedés, ennek regionális különbségei, a pénzügyi integráció s a bank- és pénzügytörténet egyéb vonatkozásai tartoznak. Sokat idézett munkája, a *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914* is ebben a tárgykörben íródott (University of California Press, 1984; németül: Böhlau, 1986). Az utóbbi években azonban – amint ez interjúnkból is kiderül – bővítette kutatási körét, mind földrajzi, mind pedig tematikai értelemben. Több szakmai folyóirat (pl. *The Journal of Economic History*) szerkesztőbizottságának tagja, s a nagy hagyományokkal rendelkező, Minneapolisban kiadott *Austrian History Yearbook* szerkesztője.

AETAS: Először arra szeretném kérni, hogy mondja el, milyen fontosabb állomásai voltak eddigi pályafutásának! Milyen hatások érték, s miért éppen a Habsburg Birodalom gazdaságtörténetét választotta kutatási területéül?

A lehetséges legnyilvánvalóbb hatást kizárhatjuk, nevezetesen azt, hogy erős családi kapcsolatok fűznének Közép- vagy Kelet-Európához, s ez az erős intellektuális érdeklődés ösztökélne arra, hogy „visszanyúljak gyökereimhez”. Tudomásom szerint nem rendelkezem olyan ősökkel, akik ebből a régióból jöttek volna, s távoli rokonaim sem élnek ott. Anyai ágon őseim Svájcban érkeztek Amerikába az 1790-es években, apai oldalon pedig Skóciából a 19. század közepén.

Könnyű utólag racionalizálni a döntéseket, de az igazat megvallva az én esetemben sok minden jelentős részben a véletlenen múlt, mondhatjuk azt is, hogy „történelmi véletlenen.” Amennyire visszaemlékszem, Közép- és Kelet-Európa iránti érdeklődésemet furcsa módon az keltette fel, hogy az amerikai Közép-Nyugat egy igencsak konzervatív, republikánus részén nevelkedtem a hidegháború csúcspontján. Azt hiszem, lenyűgözött az, miként lehetne megérteni az „ellenséget”. A Wesleyan Universityn európai történelemre specializálódtam tanulmányaim első éveiben, s olyan olvasmányaim is voltak a

Habsburg Birodalomról, melyek nem tartoztak a feltétlenül szükségesek közé a kurzusaimhoz. Ezután 1964-ben beiratkoztam a Hope College (Michigan) nyári programjára Bécsben, ami két szerelemhez vezetett – az egyik jövőbeli feleségem, Rosemary volt, a másik pedig Ausztria.

Miután befejeztem a Wesleyan-t, beiratkoztam a University of Chicago MBA programjába, de hamarosan úgy döntöttem, hogy tudományos pályára lépek, s nem üzletire. Döntésem szorosan kötődött a korszakhoz; a vietnami háború korai szakaszában voltunk, amikor még egy business school-ban is erősek voltak az establishment-ellenes érzések. Felvettek a University of Pennsylvania alkalmazott közgazdaságtani Ph.D. programjába, de aztán, egészen véletlenül, észrevettem, hogy a Penn indított egy interdiszciplináris gazdaságtörténeti Ph.D. programot is. Fogalmam sem volt, hogy mi az a gazdaságtörténet, de úgy tűnt, hogy ez a program lehetővé teszi számomra, hogy párosítsam történelem iránti szeretetemet újonnan megszerzett statisztikai és közgazdasági ismereteimmel. Martin Wolfe, aki később disszertációm megírásakor a mentorom lett, azt javasolta, hogy olvassak néhány gazdaságtörténeti munkát, hogy lássam, biztosan ehhez van-e kedvem. Az első könyv, ami kezembe akadt, tényleg a véletlen műveként, Alexander Gerschenkron könyve, az *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból) volt. Lenyűgözött ez a mű, s egyben arról is meggyőződtem, hogy gazdaságtörténettel kell foglalkoznom, sőt az egész európai történelemről való későbbi gondolkodásomra is nagy hatásúnak bizonyult. A Penn-en felkeltette az érdeklődésemet a gazdasági növekedés kérdésköre. Simon Kuznets az 1950-es években ott tanított, de a Penn még akkor is egyik központja volt a növekedésről folytatott kutatásoknak, amikor én odaérkeztem az 1960-as évek végén. A disszertációírási idejének eljövételkor visszatértem korábbi érdeklődési területemhez, Közép- és Kelet-Európához. Azt is észrevettem, hogy összevetve az Egyesült Államokkal vagy Nyugat-Európával, a régió nem volt igazán jól kutatott terület a gazdaságtörténészek által. Úgy döntöttem tehát, hogy ki kell tölteni ezt a rést. Kiderült, hogy ez nehézségekbe ütközik, mivel a Penn-en nem volt szakértője a közép- és kelet-európai történelemnek. Martin Wolfe értékes tanácsokat adott, de ő francia gazdaságtörténettel foglalkozott, így a közép-európai problémáknál többé-kevésbé magamra voltam utalva.

Milyen kutatásokat végezett és végez jelenleg, s melyek jövőbeli tervei?

Korai kutatásaimat erősen befolyásolta Gerschenkron munkássága. Olyan kérdésekkel foglalkoztam, mint a császári Ausztria iparosodásának időzítése (timing), a bankok jelentősége az ország iparosodásában stb., de azután a Habsburg területek egyenlőtlen fejlődésének problematikájára összpontosult érdeklődésem. A gerschenkroni elméleti keret (framework) mindenekelőtt az államokra összpontosít, s igen keveset mond a nemzetállamokon belüli regionális egyenlőtlenségekről. Ez egy igazi probléma, s különösen az a Habsburg Birodalmon belül, ahol a regionális egyenlőtlenségek alapvetően determinálták a fejlődés útját. Mostanáig munkáim a kliometria (cliometrics) szellemében születtek, jöllehet nem

tartom magam kliometrikus történetírónak. Ph.D. fokozatomat gazdaságtörténetből szereztem, de első 17 évemet a Temple University közgazdaságtani intézetében töltöttem, így közönségem nagyban hatott rám: ez közgazdászokból és olyan gazdaságtörténészekből állt, akik közgazdasági tanulmányokat folytattak.

Az 1980-as évek közepén kutatást kezdtem, aminek célja az volt, hogy megbecsülje a 19. századvégi Habsburg Birodalom régióinak jövedelmi szintjeit. Közben a Szovjet Birodalom összeomlott, s munkámat egyre inkább új megvilágításban láttam. Úgy gondoltam, hogy becsléseim értékesek lehetnek a közép- és kelet-európai hosszútávú gazdasági növekedés mérése szempontjából, így most regionális adataimat az utódállamok 1914 előtti területére vonatkozó becslésekké dolgozom át, beleértve olyan új államokat, mint a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Szlovénia és Horvátország. Ezek az adatok segítenek majd abban, hogy a kommunista időszakot a régió Európán belüli hosszútávú gazdasági elmaradottságának nagyobb perspektívájába helyezzük. Végeredményben szeretném megírni Közép- és Kelet-Európa általános gazdaságtörténetét, ami kiterjesztené a Habsburg periódussal foglalkozó munkámat a két világháború közötti időszakra, s amennyiben időm engedi, az 1945 utáni periódusra is. Ennek során kevésbé használnék kliometrikus módszereket; igen érdekel mind a régió Nyugat-Európával szembeni gazdasági hátránya, mind pedig a régió belüli gazdasági egyenlőtlenség.

Az hiszem, ez a tágabb horizont kutatói érésem valamiféle jele, de egyszersmind a minnesotai egyetem történeti intézetében 1990 óta eltöltött időszakra is a terméke. Történészek és graduate történész-hallgatók között dolgozva a korábinál sokkal érzékenyebbé váltam arra a problémára, hogy a gazdaságtörténet miként viszonyul a társadalomtörténethez és a politikátörténethez. Graduate-szintű szemináriumaimon például olyan hallgatókat tanítok, akik ahhoz hasonlóak, amilyen én voltam közel harminc évvel ezelőtt – abban az értelemben, hogy alig tudják, mi is az a gazdaságtörténet. Így én gazdaságtörténetet tanítok nekik, de ők is jócskán tanítanak engem arra, hogy milyen fontos a nem-gazdasági nézőpontok beépítése a gazdaságtörténetbe. A nagy változások Közép- és Kelet-Európában, valamint Minnesotába jövetelem arra ösztökélte gondolkodásomat, hogy szélesebb összefüggésekben folytassam kutatásaimat és így is tanítsak.

Ön éppen most érkezett vissza Budapestről. Úgy tűnik, hogy az utóbbi időben egyre szorosabb kapcsolatba kerül Magyarországgal, mind személyesen, mind pedig szakmai téren.

Igen, valóban, szakmai és személyes értelemben egyaránt. A Central European Universityn töltöttem két hetet, ahol Habsburg gazdaságtörténetről tartottam előadásokat Hanák Péter professzor meghívására. Jelentős időt fordítottunk annak tervezésére, hogyan építhetünk ki formálisabb intézményes kapcsolatokat a CEU és a University of Minnesota között. Szintén meglátogattam kollégáinkat a Budapesti Közgazdasági Egyetemen és az Eötvös Tudományegyetemen, így azt hiszem, hogy a Magyarországgal kialakított kapcsolataim mélyülni fognak. Ez munkám és

különösen jelenlegi, Közép- és Kelet-Európa 1919 utáni időszakára vonatkozó érdeklődésem logikus kiterjesztését jelenti.

Érdeklődésének alakulása, az, hogy a kevésbé a szűk értelemben vett gazdaságtörténet felé orientálódik, kapcsolatban áll-e a gazdaságtörténet helyzetének az Egyesült Államokban bekövetkezett változásával? Milyen tendenciákat lát a jelenkori amerikai gazdaságtörténetírásban?

Folyóiratuk olvasóinak többsége bizonyára tudja, hogy a kliometrikus forradalom az 1950-es években kezdődött az Egyesült Államokban, s még mindig folyik. Én ennek korai szakaszában végeztem tanulmányaimat, így azok nagyban tükrözték a kvantitatív módszerek és a történelmi kérdésekre alkalmazott gazdaságtudományi prioritásait. Ettől kezdve a gazdaságtörténetet elsősorban közgazdászok művelték. Ez, úgy gondolom, az 1970-es évek elejéig tartott, amikor a szűk megközelítést mind a szakterületen belülről, mind pedig kívülről igen erősen bírálni kezdték. Ennek eredményeként a gazdaságtörténészek nekiláttak annak, hogy vizsgálják az intézményeket és a gazdasági növekedés intézményi alapjait. Más szavakkal: kezdték komolyan venni, amit a közgazdászok mindaddig a történészekre és más társadalomtudósokra hagytak.

Ez az eltolódás abba az irányba, hogy megpróbáljuk megérteni, miként keletkeznek az intézmények, és hogyan befolyásolják a gazdasági tevékenységet, most egybeesik a nagy változásokkal Közép- és Kelet-Európában, a Szovjet Birodalom összeomlásával és a hidegháború végével. Véleményem szerint olyan szituációban vagyunk, amikor a gazdaságtörténészek véleménye ugyanolyan fontos a jelenlegi helyzet megértéséhez, mint a közgazdászoké, mert utóbbiak, legalábbis az Egyesült Államokban, még mindig nehezen tudják elfogadni azt a gondolatot, hogy az intézményekkel is foglalkozniuk kell. Ugyanakkor a jelenlegi átalakulás potenciálisan magában foglalja az intézmények jelentős átalakulását is, a tervgazdaságról a piacgazdaságra való átmenetet. Én szkeptikus vagyok a nyugati közgazdászok arra vonatkozó kezdeti elképzeléseivel szemben, hogy miként lehet átalakítani a kelet-európai országok gazdaságpolitikáját, mert ők érzéketlenek azokkal az intézményekkel szemben, melyekkel dolgozunk. Ezek az országok olyan történelemmel rendelkeznek, melyek vagy lehetővé teszik egy teljesen kifejlett (full-blown) piacgazdaság és demokratikus intézmények kialakulását, vagy nem. Ezért gondolom tehát, hogy a gazdaságtörténészek, mivel ők a gazdasági tevékenységet övező intézményi környezet nagy változásaival foglalkoznak, értékes tudással rendelkeznek.

Nem gondolja, hogy az amerikai gazdaságtörténetírásban az 1970-es évek elejétől megindult változások kapcsolatban állnak azzal a ténnyel, hogy a gazdaságtörténet nem tudott a fejlődő országok gazdasági átalakulása számára hasznos „receptekkel” szolgálni, noha ezt elvárták tőle, s kezdetben maga is ezt ígérte? Ha ez igaz, hogyan kínálhat megoldásokat Kelet-Európa számára?

Igaza van abban, hogy a gazdaságtörténet kezdeti fellendülése a harmadik világgal foglalkozó döntéshozók támogatásában gyökerezett. A közgazdászok azt gondolták, hogy a gazdaságtörténet vizsgálata hasznos tanácsokat nyújthat. De a közgazdászok és gazdaságtörténészek áldozatul

estek annak, hogy alábecsülték a feladat nehézségét. A kijózanodás azonban éppenhogy segített abban, hogy a gazdaságtörténet fokozottan törődjön az intézményi változásokkal, hogy felismerjük azon feladatok nagyságát, melyekkel a harmadik világ szembenéz. Ebben az értelemben Kelet- Európa helyzete eltérő. Bárki, aki gazdaságtörténettel foglalkozott, felismeri, hogy a korábbi keleti blokk gazdaságainak regenerálása óriási feladat, mivel – mint erre már utaltam – a meglévő intézményekben bekövetkező óriási változásokat feltételez. Nem gondolom azt, hogy a gazdaságtörténészek megoldásokat tudnának ajánlani, de azt igen, hogy az intézmény-építés folyamatában értékes tanácsokkal tudnak szolgálni.

Talán térjünk vissza a „Habsburg history”-nak az utóbbi évtizedekben az Egyesült Államokban végbement fejlődésére ...

Az Egyesült Államokban a 60-as évek közepéig a diplomáciatörténet, vagy általánosabban, a politikatörténet volt a terület erőssége. Ezzel ellentétben a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet és a cultural history viszonylag gyenge volt. Az 1960-as években Carl Schorske munkája újjáélesztette a cultural history iránti érdeklődést. Az 1970-es években az új gazdaságtörténet technikai kezdtek elterjedni a Habsburg tartományok kutatásában is. Újabbban pedig az új társadalomtörténet által befolyásolt kutatások tűnnek ki. Természetesen az európai történelemmel foglalkozó munkák túlnyomó része még manapság is a nagy hármas, Franciaország, Németország és Anglia történelmét, s nem Közép- és Kelet-Európa történelmét választja témául. De létezik s növekszik ez a kutatási irány is, s megjelent, megjelenőben van a kutatók új generációja. Az utóbbi néhány évben például fontos művek születtek a Habsburg-tartományok nacionalizmusáról társadalomtudományi szempontból. Így azt hiszem, a hidegháború vége csak fokozhatja a Habsburg-történelem iránti érdeklődés megélénkülését, s egyre több diák fog Közép- és Kelet-Európával kapcsolatos témát választani disszertációja tárgyául.

Ez a Habsburg témák iránti megnövekedett érdeklődés megnyilvánul-e máris a gyakorlatban, például a disszertációk, publikációk számának növekedésében?

Úgy vélem, erről még túl korai beszélni. De azt mondhatom, hogy itt a University of Minnesotán az utóbbi években nagymértékben nőtt azoknak a posztgraduális képzésre jelentkezőknek a száma, akik Közép- és Kelet-Európa történetével akarnak foglalkozni. Ennek részbeni oka lehet a Center for Austrian Studies egyre nagyobb ismertsége is. A nagy akadályt természetesen a nyelvtudás hiánya jelenti. Németül viszonylag könnyű megtanulni, de elvárás, hogy a németen kívül más kelet-európai nyelveket is tanuljanak a diákok, melyek oktatása nem igazán elterjedt az amerikai egyetemeken. Ez végsősoron megakadályozhatja Közép- és Kelet-Európa történetének nagyobb arányú művelését.

Milyen intézményeken keresztül művelik a Habsburg-történelmet az Egyesült Államokban?

Az intézmények alapjai 1957-ig nyúlnak vissza, amikor az American Historical Association keretében számos Németországgal és a Habsburg Birodalommal foglalkozó történész megalakította a The Conference Group for Central European History (CGCEH) elnevezésű csoportot. Ennek részeként R. John Rath más prominens történészekkel, mint Hans Kohn és Robert Kann, megalakította a „The Committee to Promote the Study of the Habsburg Monarchy”-t. A Habsburg történelem egyesült államok-beli támogatására egy Ausztriában párhuzamosan működő bizottsággal dolgoztak együtt, ami olyan jelentős történészeket foglalt magában, mint Friedrich Engel-Janosi, Hugo Hantsch és Fritz Fellner. 1960-ban R. John Rath megalapította az Austrian History Newsletter-t, mint az 1965-ben létrehozott Austrian History Yearbook (AHY) elődjét. Az AHY a szakterület legfontosabb angol nyelvű folyóirataként működött, s 1982 óta a Center for Austrian Studies adja ki. Az évek során a CGCEH fokozatosan Németország irányába tolodott el a Habsburg tartományok felől, s így az utóbbi a korábbinál gyengébben volt reprezentálva. Nemrég a Habsburg-történészek a CGCEH keretén belül újjászervezték magukat mint Society for Austrian and Habsburg History (SAHH). A SAHH rendelkezik egy végrehajtó-bizottsággal, ami évente ülésezik. Tagsága nagy részét az Austrian History Yearbook előfizetői teszik ki. A SAHH titkára rendszeres rovattal rendelkezik az Austrian Studies Newsletterben, amit szintén a Center for Austrian Studies ad ki. A SAHH sok tagja szintén részt vesz a HABSBERG nevű e-mail hálózatban, amit a korai modern osztrák történettel foglalkozó Charles Ingaro (Purdue University) koordinál. [Az e-mail cím rendelkezésre áll az AETAS szerkesztőségében. – A szerk.]

Az Ausztriával és a Habsburg-történelemmel foglalkozó történészek más szakmai szervezetekben is aktívak, ilyenek például a German Studies Association és az American Association for the Advancement of Slavic Studies. Ezek éves gyűlésein rendszerint számos szekció foglalkozik Habsburg-Közép-Európa történelmével. Jelenleg a Habsburg történészek nem rendelkeznek olyan formális, intézményesített képvisellel ezekben a szervezetekben, mint a CGCEH-ben, de a jövőben változhat a helyzet.

Kérem, térjünk át a Center for Austrian Studies (CAS) működésére! Mióta létezik ez az intézmény, s melyek főbb tevékenységi területei?

A Centert 1977-ben alapították a University of Minnesotán az osztrák nép egy millió dolláros ajándékaként Amerika bicentenáriuma alkalmából. Ausztria ilyen módon fejezte ki köszönetét Amerikának a Marshall-terv segélyéért és Amerika szerepéért az 1955-ös Osztrák Államszerződés létrejöttében. A University of Minnesota-t két másik riválissal, a Stanford Universityvel és a Yale Universityvel szemben választották ki fogadó intézményül. A döntésnek több oka volt. Mindenekelőtt az, hogy itt már jelentős erői voltak Közép- és Kelet-Európa kutatásának. Másodsorban néhányan úgy érveltek, hogy a központnak egy nagy kutató egyetemre való telepítése az Egyesült Államok közepén nagyobb népszerűséget adhatna neki, mint ha valamelyik partvidékre kerül. Végül, ebben az időben a szocialista Bruno Kreisky volt Ausztria kancellárja. Az alelnök, s korábbi minnesotai szenátor Walter Mondale meggyőzte Kreiskyt, hogy egy szocialista kormány a pénzt

inkább egy kiváló állami egyetemnek, s nem egy magán elit-egyetemnek kell adja. Azzal is érvelt, hogy az egyetem jól megtestesíti annak a Minnesota államnak az értékeit, amelyik hosszú progresszív (balközép) politikai hagyományokkal rendelkezik.

A Center feladata az, hogy támogassa Ausztria történelmének kutatását, de ezt a missziót sohasem értelmezte szűken, a Szovjet Birodalom összeomlása pedig méginkább szükségessé teszi, hogy Ausztriát tágabb földrajzi környezetében vizsgáljuk. Ezenkívül a történelem ugyan a tevékenység magját képezi, de a társadalomtudományok egyéb területeit is törekszünk bevonni. Mint a Habsburg Birodalom 19. századi gazdaságtörténetével foglalkozó történész magam is támogatom a központ feladatkörének ezen szélesebb értelmezését. Véleményem szerint ez egyrészt azt jelenti, hogy Ausztriát, e kis államot más, elsősorban pedig a környező kis államok kontextusában kell felfognunk, másrészt pedig Ausztriát a Habsburg birodalmi örökség tulajdonosaként kell szemlélnünk, ami megintcsak az Austrian Studies határainak tágítását kívánja mind földrajzi, mind pedig tematikai értelemben. Azt hiszem, ez a magyarok számára is elfogadható lehet, hiszen Magyarország is egy kis állam, birodalmi múlttal. Az osztrákok egyébként tökéletesen egyetértenek a Center feladatainak ezen szélesebb felfogásával. Ebben egyrészt az EC-hez való csatlakozásuk vágya tükröződik, másrészt pedig az a törekvésük, hogy a hidegháború alatt szétesett kapcsolatokat szorosabbra fűzzék korábbi szomszédaikkal.

A Center mindenekelőtt az Ausztria által tett adományból él. Ezt kiegészíti a University of Minnesota, ami helyiségek biztosításán kívül a programok és a működési költségek fedezéséhez is hozzájárul némileg. Speciális rendezvények finanszírozásához, mint például konferenciák, pótlólagos forrásokat kell keresnünk, beleértve az osztrák kormányt is. De itt meg kell említenem, hogy a Center for Austrian Studies a University of Minnesota része, s nincs formális kapcsolatban az osztrák kormánnyal.

Viszonylag kevés munkatárssal dolgozunk. Én mint igazgató működöm, s van egy titkárunk, aki egy sor dolgot tart kézben, beleértve a pénzügyi feladatokat is. Szintén foglalkoztatunk néhány posztgraduate egyetemistát, akik egyedi feladatokon dolgoznak, mint például a Yearbook vagy a Newsletter kiadása, konferenciák szervezése. A Center számos egyetemi intézet Közép- és Kelet-Európa iránt érdeklődő oktatóinak és diákjainak igényeit szolgálja, mint például történelem, politikatudomány, német stb. Emellett számos tevékenységet szponzorálunk. Publikációs programunk, aminek legfontosabb része természetesen az Austrian History Yearbook, folyamatosan gyarapodik. Az általunk rendezett konferenciákon elhangzott előadások átdolgozott változatai számára egyetemi vagy kereskedelmi kiadókat keresünk. Évente háromszor megjelentetjük az Austrian Studies Newsletter-t, s ingyenesen több mint 1500 kutatónak küldjük meg. A Newsletter tükrözi a központ interdiszciplinaritását is. Az elmúlt két évben 16 tanulmányt közzeltünk sorozatunkban, ami a Working Paper Series in Austrian Studies nevet viseli.

Minden év őszén egy nagy nemzetközi szimpoziумot rendezünk. Jelenleg éppen „A hidegháború vége és az európai kisállamok” témakörben rendezett évi konferencia-sorozat közepén vagyunk. A szintén minden évben

megtartott Kann Memorial Lecture során egy neves történész ad elő Robert A. Kann emlékére, akinek családja könyvtárát a University of Minnesotának adományozta a neves kutató halála után. A Center egy szemináriumsorozatot is szponzorál, ami tíz-tizenkét alkalommal kerül megrendezésre egy évben. Partnermegállapodásunk van a grazi Karl-Franzens Universitát-tel és az Univeritát Salzburg-gal, ami diák- és oktató-cseréket foglal magában, s reméljük, hogy a bécsi egyetemmel is hasonló kapcsolatot tudunk kialakítani. Mint mondtam, Hanák Péterrel megvitattuk a CEU-Budapest és Minnesota közötti szorosabb kapcsolatok kiépítésének lehetőségét. Örülök, hogy Diana Mishkova, aki mind a szófiai egyetemen, mind pedig a CEU-n tanít, ezen az őszön nálunk ad elő. Cserében kollégám, Richard Rudolph a CEU-n fog tanítani 1994 tavaszán.

Mint említette, a Center egyik fő tevékenységi területe az Austrian History Yearbook kiadása, aminek ön az executive editor-ja ...

Amióta R. John Rath idehozta 1982-ben, a Yearbook a központ publikációs tevékenységének magját képezi. Amikor átvettem a Center igazgatóságát, úgy döntöttem, hogy decentralizáljuk a szerkesztést, hogy maradjon időm a Center vezetésére. Mint executive editor a szerkesztés és az előállítás általános vezetését végzem. Solomon Wank dönti el, hogy mely kéziratokat jelentetjük meg, miután két külső szakértő elolvasta őket. Jim Miller éppen most vette át Gary Cohen-től a recenzió rovatot, s Miriam Levy mint a bibliográfiai források és adatbázisok szakértője működik.

Célunk az, hogy a Yearbook kollégáink izgalmas s a legújabb eredményeket tükröző írásait közölje. Arra is törekszünk, hogy kiterjesszük a recenzió rovat funkcióit, ami egyre fontosabb a közép- és kelet-európai régióban végbemenő változások fényében. Többnyire angolul és németül megjelent könyveket recenzálunk, de szeretnénk ugyanezt tenni a magyarul és a Habsburg tartományok szláv nyelvein megjelent könyvekkel is. Ez azt jelenti, hogy javítani kell kapcsolatainkat a térség Ausztrián kívüli területein élő kutatókkal, hogy a Yearbook az ő igényeiket is szolgálhassa. Ez hosszabb időt igényel, de természetesen a Kelet nyitása sokkal könnyebbé teszi a feladatot. Azt hiszem, kollégáink ránk fognak találni, s publikálni akarnak majd a Yearbook-ban, hogy ezzel is jobban ismertté váljanak a nemzetközi tudóstársadalomban.

A Yearbook nemrég változtatta meg szerkesztési elveit. A korábbiakhoz képest nagyobb előnyben részesíti a tisztán osztrák témákat, különösen a könyvismertetések esetében.

A recenziók esetében ez új irányt képvisel a szerkesztésben, de a Yearbook kezdettől sok írást publikált nem-osztrák témákról is, s fenn-tartottuk ezt a gyakorlatot azután is, hogy én lettem az executive editor. Az utóbbi három évben, körülbelül a tanulmányok felének tematikája az egész Monarchiát átfogta. A fennmaradó rész szintén mintegy fele a szűkebb értelemben vett német-Ausztria vagy az 1919 utáni Ausztria, másik fele pedig a birodalom ezen kívüli részével foglalkozott.

R. John Rath eredeti elképzelése az volt, hogy a Yearbook kelet és nyugat közötti híd legyen, aminek megvalósítása a hidegháború alatt nem volt

könnyű. Most, hogy ennek vége, sokkal könnyebben építhetjük a hidakat. Így a gyakorlat nem teljesen új, de most nagyobb lendülettel kell folytatnunk.

Az utóbbi három évben egyébként három tanulmányt közöltünk Magyarországról. Az egyiket George Barany írta az arisztokráciáról, a két másikban pedig Mary Gluck az intellectual history kérdésfeltevéseit követte. Szeretnénk még több magyar témával foglalkozó cikket megjelentetni. Ez akkor volna lehetséges, ha magyarországi kollégáink több kéziratot küldenének. Elismerem persze, hogy ezt nem könnyíti meg, hogy ezeknek német vagy angol nyelven kell íródniuk, s csak angolul közlünk írásokat. De ha a magyar kollégák el akarják juttatni eredményeiket a nemzetközi közönséghez, akkor valószínűleg írnak e két nyelv valamelyikén, s így nem teljesíthetetlen a feltételünk.

Köszönöm a beszélgetést.

Minneapolis, 1993. június

Az interjút készítette és fordította: Tomka Béla

DAVID F. GOOD

Gazdasági átalakulás Közép- és Kelet-Európában

Történelmi kitekintés

Bevezetés

Az egykori keleti tömbben 1989-ben lejátszódott drámai események a „köztes területek” („the lands between”) országait alapvetően új útra indították. A valószínű jövőről folyó viták szembeállítják azokat, akik a régió gyors „nyugatiasodását” részesítik előnyben azokkal, akik szerint kedvezőbb lenne egy sokkal fokozatosabb változás, s akiknek fenntartásaik vannak egy teljesen kifejlődött piacgazdasági rendszerrel szemben. A jelen tanulmányban a vita gazdasági oldalára kívánok összpontosítani.

Az, hogy az egykori keleti tömb országai számára hasznos a „nyugati” orientáció, magától értetődő. Legnyersebb formájában azonban ez a nézet néhány alapvetően téves elgondolást is tükröz a régióról, és figyelmen kívül hagy egy alapvető tételt – azt, hogy egyetlen forradalom sem hagy maga után üres lapot, amelyre a jövő írható lenne. A forradalmi események tipikusan két ellentétes erőt foglalnak magukban: egyrészt a régit elsöpörve új lehetőséget teremtenek az új rend felépítésére, másrészt azonban a múltból továbbható folyamatokat magukkal hordozva leszűkítik ezen új rend végleges alakját. Közép-Európa hatékony átalakulási stratégiájának egyaránt figyelemmel kell lennie a keleti tömb összeomlásában rejlő folyamatosságra és törésre.

A megoldás kulcsa az, hogy Közép- és Kelet-Európa jelenlegi átalakulását hosszútávú átalakulási folyamatának fényében vizsgáljuk, amelynek során dinasztikus irányítás alatt álló agrártársadalmak sorából az európai államrendszer iparosodott országai alakulnak itt ki. Az elmúlt két évszázad során a nyugat-európai országok a modern gazdasági növekedést vegyes kapitalista gazdasági rendszerekkel és a világ gazdaságba való magasszintű integrációval valósították meg. Ezzel ellentétben Oroszország, majd később a Szovjetunió késleltetett gazdasági fejlődésen ment keresztül, nemlétező kapitalista intézményekkel és csak gyenge nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal. Közép-Európa országai „köztes területet” alkotnak mind földrajzi helyzetüket, mind hosszútávú gazdasági fejlődési folyamataikat tekintve. Ausztria (és az 1939 előtti Csehszlovákia is) sokkal inkább a nyugat-európai ösvényen haladt, Bulgária és Románia szorosabban kötődött az orosz, majd a szovjet mintához, míg Magyarország, Jugoszlávia és Lengyelország valahol e két út között található. Tanulmányom a „köztes terület” gazdaságtörténetére építve azonosítja a múlt néhány olyan örökségét, amely a jelenlegi helyzetet alakítja, és amely egy kiegyensúlyozottabb és realiztikusabb jövőkép kulcsát jelentheti.

A gazdasági elmaradottság dimenziói és időzítése

A kutatók jól ismerik a nemzetközi jövedelemszintek összehasonlításának veszélyeit, különösen a teljesen különböző gazdasági rendszerű és a fejlődés különböző szintjein álló országok összehasonlítása esetén. Ám még akkor is, ha a rendelkezésre álló adatok nagy hibalehetőséget rejtenek, azt mutatják, hogy a volt keleti tömb gazdaságai rendkívül lemaradtak Európán belül. Az 1989-es adatok szerint ezek az országok a 23 európai ország rangsorának alsó felében találhatók. A volt keleti tömb országai közül a legmagasabb jövedelemszinttel rendelkező Csehország csupán a 13., míg a legalacsonyabb jövedelemszintű Románia a 20. e sorban.¹

Az európai gazdaságtörténet csak alapfokú ismerete is arra utal azonban, hogy Közép- és Kelet-Európa gazdasági elmaradottságának eredete messze a múltba nyúlik vissza. Az okokat legalábbis az újkor kezdetéig vezetnünk vissza, amikor a protoindusztrializáció csírái megjelentek Nyugat-Európa vidéki területein, Kelet-Európában pedig elterjedt a „második jobbság”.² Milyen mértékben következménye a jelenlegi lemaradás a kommunista korszaknak szemben ezzel a hosszú nyugat-kelet egyenlőtlenességgel az európai kontinensen? Segíthet a válaszban, ha a hosszútávú fejlődést négy időszakban vizsgáljuk meg: az 1870 előtti időszakban, az első világháborút megelőző négy évtized folyamán, a századunk két világháborúját elválasztó négy évtized alatt és az 1945 utáni időszakban.

A Habsburg Birodalom, amely a mai Közép- és Kelet Európa nagy részét magában foglalta, középpontban állt azon a gazdasági lejtőn, amely az újkor elején egyre meredekebbé vált. Kelet és nyugat felé is kötődött, viszonylagosan lemaradva Franciaországtól, de Oroszországhoz képest fejlettebben. Ráadásul az elterpeszkedő Habsburg Birodalom maga is határozott nyugat-keleti különbségeket mutatott.³ Nem tudjuk, hogy milyen gyorsan fejlődtek Közép- és Kelet-Európa gazdaságai a Habsburg uralom alatt az 1870 előtti évtizedekben, de az 1. táblázat tanúsága szerint nem tudtak lépést tartani Nyugat-Európa és az Egyesült Államok gazdaságával. 1870-re már a Habsburg Birodalom mint egész egy főre eső GDP-értéke az Egyesült Államokénak egyharmada felett volt valamivel, míg az Egyesült Királyság-belinek egyharmada alatt maradt némileg – ez a szakadék minden bizonnyal nem volt ilyen hatalmas száz évvel korábban. Ezen felül a birodalmon belüli regionális egyenlőtlenességek a nagyobb európai gazdasági lejtő képét tükrözték: a birodalom nyugati területein a jövedelemszintek kétszer-háromszor magasabbak voltak, mint a keletiek.⁴

Az 1. táblázat azt is mutatja, hogy az Egyesült Államok gazdasági vezető erővé válása 1870 és az első világháború között egybeesett azzal, hogy a viszonylagos szint leromlott szinte minden európai országban, a Habsburg uralom alatt álló területeket is beleértve. Egy alaposabb vizsgálat azonban megerősíti azt a korábbi munkát, amely megkérdőjelezi a régióknak a Habsburg uralom utolsó évtizedei alatt mutatott gazdasági teljesítményének pesszimista értékelését.⁵ Bár az Egyesült Államokkal szembeni lemaradása fokozódott, a Habsburg Birodalom gazdasága gyorsabban növekedett a 19. század végén, mint a legtöbb európai gazdaság, Németországot is beleértve. Ráadásul megkezdődött a birodalmon belüli regionális jövedelmi egyenlőtlen-

ségek kiegyenlítődése az első világháborút megelőző évtizedekben.⁶ A hatást az 1. táblázat mutatja. 1870 és 1910 között fokozódott Közép- és Kelet-Európa nagy részének lemaradása az Egyesült Államokkal szemben, de a szakadék kevésbé tágult Közép- és Kelet-Európa esetében, mint másutt. Röviden tehát azt mondhatjuk, hogy a 19. század végén a régió elkezdett felzárkózni Nyugat-Európa fejlettebb országaihoz.

Az instabilitás és stagnálás általános jellemzői mellett az 1910–1950 közötti időszakban tovább nőtt a legtöbb európai gazdaság – beleértve a Habsburg Birodalom utódállamai is – hátránya az Egyesült Államokkal szemben. Akadtak kivételek: keleten a Szovjetunió, nyugaton Finnország, Norvégia, Svédország és Svájc gyorsabban fejlődött, mint az Egyesült Államok. De 1910 és 1950 között tágult a szakadék a legtöbb európai gazdaság és az Egyesült Államok között. Európán belül Közép- és Kelet-Európa államainak teljesítménye nem tűnik sem jobbnak, sem rosszabbnak az európai átlagnál. Mindenesetre az 1870-es, 1910-es és 1950-es adatok világosan mutatják azt, ami még az európai gazdaságtörténet felületes olvasatából is nyilvánvaló – hogy a kommunista rezsimok az 1945 utáni Közép- és Kelet-Európában a viszonylagos gazdasági elmaradottság nehéz örökségét vették át, s a régióban a jövedelemszintek átlagosan az egyesült államok-beli egy főre eső GDP egynegyedét-egyharmadát érték el.

Első pillantásra az 1. táblázat azt mutatja, hogy a volt keleti tömb gazdaságai meglehetősen jó teljesítményt nyújtottak a hidegháború alatt. Mivel a jövedelmek gyorsabban nőttek Közép- és Kelet-Európában, mint az Egyesült Államokban, fejlődött a régió viszonylagos pozíciója is a világ leggazdagabb gazdaságával szemben. Ez az eredmény azonban elhalványodik, amint figyelembe vesszük azt, hogy a II. világháború után minden európai gazdaság gyorsabban fejlődött az amerikaiénál. Az 1. táblázat adatainak alaposabb vizsgálata azt mutatja, hogy a felzárkózás üteme sokkal gyorsabb volt a nyugat-európai országokban, mint a keleti tömb gazdaságaiban. Habár a keleti tömbben szintén „gazdasági csoda” ment végbe, szélesebb európai kontextusban vizsgálva gyengébb teljesítményt nyújtottak, különösen ha tekintetbe vesszük 1950-es alacsony kiindulópontjukat.

A legjobb bizonyítékot talán Ausztria, az egyetlen keleti tömbön kívüli közép-európai ország szolgáltatja arra a feltevésre, hogy a kommunizmus maga is hozzáadott ahhoz az elmaradáshoz, amelyet örökölt a múlttól. Ausztria a régióban az egyik legrosszabb teljesítményt nyújtotta a két világháború között, de oly mértékig vált részesévé az 1945 utáni nyugat-európai gazdasági csodának, hogy jóval megelőzte keleti szomszédait.⁷

Ezek a hosszútávú adatok jobb távlatot adnak a kommunizmus tanulmányozásához. Közép- és Kelet-Európa majd kétszáz év modern gazdasági fejlődése után ugyanannyira le volt maradva az Egyesült Államoktól 1987-ben, mint 100 évvel korábban. A volt keleti tömbbéli rezsimok bűne nem az, hogy ezek okozták volna a lemaradást, hanem az, hogy hátráltatták a múltból örökölt viszonylagos lemaradás leküzdését.

Az adatok arra is utalnak, hogy a jelenlegi feladat jóval elrettentőbb, mint ami Nyugat-Európa előtt állt az első, illetve a második világháború után. A harmadik világ országainak többségével összehasonlítva a volt keleti tömb gazdaságaiban magasabb szintű az emberi tőke és a modern technológia.

Mégis, a fejlesztés feladata mindkét esetben hasonló – az intézményi alapok megteremtése a hosszútávú gazdasági fejlődéshez.

Nemzetközi gazdasági viszonyok

A Szovjetunió külső birodalmának összeomlása véget vetett Európa két különálló, jobbára független gazdasági tömbre való mesterséges felosztásának is.⁸ A rugalmatlan kétoldalú kereskedelmi egyezmények, a külföldi befektetés alacsony aránya és a nemzetközi migráció komoly korlátozása a keleti tömb számára gyenge gazdasági integrációt hozott. A magasszintű multilaterális kereskedelem, nagyarányú külföldi befektetés és a nemzetközi migráció szempontjából viszonylag nyitott határok ugyanakkor a Nyugat számára szoros gazdasági integrációt eredményeztek. Közép-Európa gazdaságai, mint „köztes terület” átfedést jelentettek a két tömb között. A legtöbbjük a Szovjetunióval munkamegosztásban működött, amely kedvező kereskedelmi egyezményekre épült; a világpiaci árnál olcsóbban importáltak alapanyagokat és energiát, és a késztermékeket a világpiaci árnál magasabbért exportálták. Ezzel szemben Ausztria szorosan hozzákapcsolódott Nyugat-Európa gazdaságaihoz, különösen a Német Szövetségi Köztársasághoz.

Nyilvánvaló, hogy a volt keleti tömbnek az Európai Közösséggel való integráció felé kell mozdulnia, s ezt felismerte Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország, amelyek gyorsan kérték s meg is kapták a társult ország státusát. A nyugathoz fűződő szorosabb szálak rövid távon nehézségekhez vezetnek, ám a hosszútávú haszon az lesz, hogy a nemzetközi verseny aláássa az energiapazarló, környezetszennyező ipar megerősített pozícióját, és helyet teremt a régió komparatív előnyeire építő gazdaság számára. Az 1945 után Nyugat-Európába erősen és sikeresen integrálódott Ausztria ismét jó bizonyíték arra, hogy a szoros gazdasági kötődés kiépítése Nyugat-Európával a legfontosabb prioritások között kell, hogy szerepeljen új Közép- és Kelet-Európai szomszédai számára.

De a kép így sem teljes. A Szovjetunió által rájuk kényszerített kereskedelmi és beruházási minták (patterns) megszűnte után a közép- és kelet-európai országok új kapcsolatokat fognak keresni. Természetesen nehéz most megrajzolni a jövőbeli folyamatok részleteit, de valószínű, hogy kialakulnak majd a régió belüli intenzívebb gazdasági kapcsolatok, még akkor is, ha nő a régió gazdasági kötődése az Európai Közösséghez. A régió belüli különbségek a források és a technológiák tekintetében nagyobb arányú tőke- és munkaerő-áramláshoz, valamint fokozott áruforgalomhoz vezetnek Közép-Európa határain belül. Ráadásul az intézményes együttműködést a közös problémákkal való szembesülés, például a Duna szennyeződése, ki fogja kényszeríteni.

Európa II. világháború előtti gazdaságtörténete ezen a téren is megerősíti, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok nem engedik meg, hogy az egyes közép- és kelet-európai országok egyszerűen egymás hátán, bakugrással bejussanak az Európai Közösségbe. Ehelyett inkább azt valószínűsíti ez a korszak, hogy egy komplexebb, kontinensméretű specializáció és munkamegosztás részesei lesznek. A 19. században a gazdasági erők (a vasút) és a politikai erők (szabadkereskedelmi mozgalom és a vámuniók létrejötte a

német államok között, a Habsburg Birodalmon belül és az egységesített Itáliában) radikálisan csökkentették a javak, a tőke és az emberek szabad európai áramlásának mind természeti, mind jogi akadályait.⁹ A források és a kereskedelem előre kiszámíthatóan áramlott a korábbi századokban kialakult nyugatkeleti lejtő mentén. A tőke keletre áramlott Északnyugat-Európa fejlettebb területeiről – Franciaországból, Angliából, Németalföldről és Rajna-Wesztfáliából. Az emberek Közép- és Kelet-Európa agrárterületeiről nyugatra vándoroltak (sokan végül az Újvilágba). A nyugat-európai ipar termékeit Kelet-Európa mezőgazdasági termékeire cserélték. Ugyanakkor a források eloszlása és a modern technológia egyenetlen elterjedése megakadályozta, hogy ezen vonalak mentén teljes regionális specializáció alakuljon ki. A nyugati magasabb jövedelmű gazdaságok is exportáltak mezőgazdasági termékeket, ugyanakkor az alacsonyabb bérek vagy specializált technológiai eljárások révén a keleti alacsonyabb jövedelmű gazdaságok is exportáltak ipari termékeket.

A mai Közép- és Kelet-Európa nagy része a Habsburg gazdasági egység keretében részese volt e növekvő 19. századi nemzetközi munkamegosztásnak. Ahogyan a birodalom regionális egyenetlenségei az európai egyenlőtlenséget tükrözték, ugyanúgy ismétlődött interregionális kapcsolataiban Európa általános gazdasági kapcsolatainak jellege.¹⁰ Az 1848-as forradalmak után a vasút kiépítése csökkentette a szállítási költségeket, és a birodalom formálisan vámunióvá vált. A birodalmon belüli nyugat-keleti lejtő mentén Bécs a keletre irányuló tőke és a nyugatra áramló munkaerő szűrőjeként működött.¹¹ A nyugati területek ipari termékei a keleti régiók mezőgazdasági termékeire cserélődtek. De itt is egyre növekvő arányban szerepeltek néhány keleti terület exportjában a feldolgozott élelmiszerek, félkész- és késztermékek gyártói. Magyarország például saját ipari szerepét a malomiparban találta meg.¹²

A birodalom régiói gazdaságilag eléggé függtek egymástól, amint azt belső kereskedelmükhöz képest alacsony szintű külkereskedelmük is mutatja. Ez különösen igaz volt Magyarországra és Galícia keleti területeire, amelyek nagymértékben támaszkodtak a birodalmi piacra, szemben az alpesi vagy cseh területekkel, amelyek viszonylag jobban integrálódtak a nyugat-európai piacokba.¹³ Az egyensúlyt tekintve az áruk, a pénztőke és a munkaerő áramlása csökkentette az árak, kamatok és bérek különbségeit, ami azt mutatja, hogy a birodalom gazdasági egysége kezdett valósággá válni.¹⁴ A növekvő gazdasági integráció és a mégis növekvő regionális jövedelemkülönbségek kettőssége mégsem teszi egyedivé a Habsburg Birodalmat, hanem inkább ez a tipikus a modern gazdasági fejlődés korai szakaszában levő gazdaságok számára.¹⁵

1919-ben a korábbi Habsburg területek népeinek politikai kapcsolataiban éles törést jelez a Habsburg Birodalom feldarabolása utódállamokká. Ez azonban nem vezetett automatikusan új gazdasági kapcsolatokhoz. Ami korábban az áruk és források belső (interregionális) forgalma volt, az most külső (nemzetközi) forgalommá vált. E forgalom erősségét mutatja, hogy annak ellenére is fennmaradt, hogy az utódállamok kormányai tudatosan igyekeztek azt megszüntetni.¹⁶ Az utódállamok kormányai a nemzeti ipar felépítése érdekében protekcionista gazdaságpolitikát folytattak, és arra

törekedtek, hogy a korábban Bécs felügyelete alá tartozó cégeket államosítsák (nosztrifikáció). A 2. táblázat kereskedelmi adatai azonban azt mutatják, hogy a protekcionizmus ugyan az általános kereskedelmi volumen csökkenéséhez vezetett, de nem okozott hirtelen változást a nemzetközi forgalomban. Ausztria és a többi utódállam részesedése egymás kereskedelméből még mindig jelentős arányt tett ki a két világháború között. A bankokra vonatkozó adatok is azt jelzik, hogy Bécs pénzügyi ellenőrzése a korábbi Habsburg országok fölött inkább csak jogi formában változott, mint a valóságban.¹⁷

Lehet, hogy nem valósul meg a visszatérés az együttműködésnek arra a szintjére Közép- és Kelet-Európában, ami a Habsburg Birodalom alatt működött. A két világháború közötti évek azonban – amikor a kooperációs szálak kiépítésének feltételei sokkal rosszabbak voltak, mint manapság – arra utalnak, hogy az 1945 utáni időszak kivétel volt a régió hosszútávú nemzetközi gazdasági kapcsolatait tekintve. A jövőben a volt keleti tömb országai közötti gazdasági interakció és a közöttük és Ausztria közötti együttműködés is erősödni fog, még akkor is, ha a régió Nyugat-Európához közeledik.

Az állam és a gazdasági intézmények

Közép-Európa jelenlegi gazdasági átstrukturálódása a nemzetközi gazdaságpolitikai diskurzus alapvető változása közepette zajlik. Az 1970-es évek végétől a fejlett, kapitalista gazdaságokban sok támadás érte a kormányhivatalokat mint a gazdasági bajok fő okozóit. A kormányzati beavatkozás mértékének csökkentését irányzó dereguláció és adócsökkentés lett a gazdaságpolitika kulcsszava. Már jóval 1989 előtt széles körben elismerték a szocialista világ központi tervezésének káros hatásait. A döntéshozást decentralizáló gazdasági reformok még a legridegebb tervgazdaságokban is közhelyekké váltak.¹⁸ A kommunizmus összeomlása a tervgazdaság teljes hitelvesztését hozta a volt keleti tömbben. Mind kívülről, mind belülről a „piacok megteremtése” és a „privatizáció” iker-mantrája hatotta át az átalakulás irányelveinek kialakítását.

Bőséges bizonyítékok állnak rendelkezésre annak a nézetnek az alátámasztására, hogy a szovjet típusú gazdasági tervezés túlduzzasztott és elnyomó állami szektorával kiszívta a keleti tömb gazdaságainak életerejét. A növekvő szakadékot ezek és nyugat-európai párjaik között már említettük. Ausztria, a központi tervezés rugalmatlan igáját elkerülő egyetlen közép-európai állam gazdasági fejlődésének gyors üteme erős érv a tétel bizonyításához. Ráadásul Magyarország korai kísérletezése a privatizált mezőgazdasággal és decentralizált döntéshozatallal („gulyáskommunizmus”) azt mutatja, hogy a kelet-európai államok közül azoknak a teljesítménye volt a legjobb, amelyek a legmesszebb merészkedtek a gazdasági reformok útján.

Mégis elveszett valami a szabad piaci retorika hullámaiban. A nyugat-európai gazdasági csoda az állami beavatkozás és a piaci erő hierarchikus koordinációinak nagy dózisaira alapult.¹⁹ A francia indikatív tervezés és a svéd jóléti állam tipizálják a gazdasági fejlődés „vegyes” kapitalista keretét Nyugat-Európában a 2. világháború utáni időszakban. Itt ismét érdemes egy pillantást vetni Ausztriára, amely valóban Nyugat és Kelet közötti ország volt, nem csak földrajzi értelemben, hanem gazdasági rendszere természetét tekintve is.²⁰

Ausztria kiterjedt jóléti államot hozott létre, szívből elfogadta a keynesi forradalmat, sőt saját „osztrák-keynesi” stabilizációs politikát dolgozott ki, és rendkívül erős neo-korporatív intézményi berendezkedést valósított meg, a „szociális partnerséget”, hogy ellenőrzése alatt tartsa a béreket és az árakat. Fontosabb azonban az, hogy ipari termelésének több, mint 25 százalékát állami vállalatok adták. Hogyan értelmezhetők ezek az adatok Ausztria gazdasági csodájának intézményi háttere alapján? Viszonylag nagy állami szektorának volt-e tulajdonítható Ausztria sikere, mint a vegyes kapitalista Nyugat-Európa legszocialistább államának, vagy viszonylag kis állami szektorának, mint a szocialista Közép-Európa legkapitalistább államának?

Tulajdonképpen mindkét értelmezésnek vannak előnyei, ami azt jelzi, hogy a jelen feltételek között nehéz elképzelni olyan hatékony, fejlődést hozó gazdaságpolitikát Közép-Európában, amely nem ad lényeges szerepet az államnak. A volt szocialista gazdaságok előtt álló fejlődés feladata hatalmas. Az infrastruktúra fejlesztése, a termelés és kereskedelem új intézményeinek megteremtése, az átalakulás társadalmi feszültségének kezelése nem oldható meg egyedül magángazdasági úton. Ezek a feladatok aktív állami szektort kívánnak meg, amely jóval kisebb és jóval kevésbé elnyomó, mint a tipikus tervgazdálkodásban, ám jóval nagyobb és hajlamosabb a közbeavatkozásra, mint amit a „sokkterápiát” javasló nyugati szakértők ajánlanak.

A meglehetősen méretű állami szektor Kelet-Európában nem csak a felzárkózás logikájából következik. Gyökerei visszanyúlnak a régió prekomunista múltjába is. A merkantilista korszakban (1500–1750) a centralizált államok, különösen Nyugat-Európában, a gazdasági élet főszereplőivé váltak. Az államépítő merkantilista doktrína elismerte a politikai és gazdasági hatalom szoros kölcsönös függését. A centralizált bürokratikus államok méretükben és befolyásukban úgy növekedtek, ahogy bekebelezték a földrajzilag szétszórt politikai és gazdasági hatalmi egységeket, amelyek Európát a középkorban jellemezték. Ahogy a központi kormányok hatalomra kezdtek szert tenni a költségvetési ügyek és az alkotmányozási politika fölött, ugyanez történt potenciálisan (jó és rossz értelemben is) a gazdasági ügyekben.

A Habsburg Birodalomban a gazdagság és hatalom ikerkívánsága a 18. században került a középpontba.²¹ Mária Terézia és II. József alapvető gazdasági reformokat támogatott, különösen a mezőgazdaságban, amint a monarchia nagyhatalmi státusának fenntartásához szükséges kiadások kezdtek meghaladni a kormány bevételeit. A 19. században Nagy-Britannia és Észak-Európa modern gazdasági fejlődése destabilizálta az európai nagyhatalmi politikát. 1848 forradalmait túlélve a Habsburg korona ismét alapvető reformokat vezetett be a mezőgazdaságban, pénzügyekben, kereskedelemben és a szállításban, hogy így dúcolja alá nagyhatalmi státusát.²² A gazdasági életbe való állami beavatkozás hagyománya az 1867-es kiegyezés után is folytatódott, még akkor is, amikor a gazdaságpolitika néhány fontos területén a hatalom külön bécsi és budapesti kormányok között oszlott meg. A kutatók helyesen kérdőjelezik meg azt a nézetet, hogy a kormánypolitika alapvető támogatást adott a gazdasági fejlődésnek a Habsburg Birodalomban, és hogy ezt „piaci erők” hiányában tette.²³ Az azonban tagadhatatlannak tűnik, hogy a gazdasági fejlődést érintő döntéshozatal a birodalomban éppúgy jött „felülről”, mint „alulról”. Adam Smith „láthatatlan keze” egyre láthatóbbá válik,

ahogy kelet felé haladunk a 19. századi Európában. Habár Alexander Gerschenkron nézetét az összehasonlító európai iparosodottságról darabjaira szedték, Közép- és Kelet-Európáról mint a források elosztása és a jövedelemelosztás hierarchikus módjainak színteréről alkotott képe sok értéket hordoz.²⁴

A birodalom összeomlása az I. világháborúban és szétbomlása utódállamokká a párizsi békeszerződésekkel nem szüntette meg az állami beavatkozás hagyományát a korábbi Habsburg területeken: az csupán új formában jelentkezett. Ami korábban a birodalom periferáján volt regionális hatalmi központ, az most az utódállam központi hatalmává vált. A két világháború közötti Közép- és Kelet-Európában az állam valódi részvétele a gazdasági életben jóval túlnőtte azokat a szűkre szabott kereteket, amelyeket az uralkodó liberális ortodoxia előírt számára.²⁵ Az új utódállamok közhivatalnokainak foglalkozniuk kellett a háború utáni demobilizáció problémáival, valamint a hiperinfláció pusztító következményeivel is. Általánosabban megfogalmazva újra kellett alakítaniuk a termelés, kereskedelem és politikaformálás létező intézményeit, valamint újakat kellett létrehozniuk a korábban Bécsben székelő funkciók ellátására. A nagy gazdasági válság még nagyobb volumenű állami beavatkozáshoz vezetett a külkereskedelem kontrollja, az alapvető termékek árának támogatása és bilaterális kereskedelmi egyezmények kötése érdekében.

Az állam mint aktív szereplő jelentőségét a két világháború közötti Közép- és Kelet-Európában Ausztria példájával illusztráljuk, ahol az állam viszonylag passzív volt.²⁶ Mind a belső feszültség (az uralkodó elitek körében sokan kételkedtek abban, hogy az 1919 utáni Ausztria életképes [lebensfähig] volt), mind a külső nyomás (a Népszövetségi kölcsönök liberális gazdaságpolitikához kötése) immobilizálta az osztrák államot mint hatékony gazdasági szereplőt. Talán ennek következményeként Ausztria sokkal hevesebb hiperinflációtól szenvedett az 1920-as években, majd pedig mélyebb válságtól az 1930-as években, és általában véve lassabb volt a fejlődési üteme, mint a többi utódállamnak.

Ezzel szemben a II. világháború utáni Ausztria érdekes ellentétet mutat, vagyis annak modelljét, „ami lehetett volna”, ha szomszédai nem váltak volna a Szovjetunió külső birodalmává. Ezek az országok, melyek osztoztak Ausztriával a közös történelmen és problémákon, gyorsabb gazdasági növekedésnek is indulhattak volna egy erősen vegyes kapitalista gazdasági rendszer esetén, jelentékeny állami tulajdonnal, valamint neokorporatív intézményekkel.²⁷

Összefoglalás

1989 eseményei Közép-Európa gazdasági életének immár negyedik nagy megrázkódtatását jelentették az utóbbi száz év során. Az első a 19. század végén jelentkezett, amikor a modern gazdasági fejlődés egyenetlen elterjedése a Habsburg Birodalomban megfosztotta gyökereitől a hagyományos agrártársadalmakat. Az I. világháború és a Habsburg-monarchia felbomlása volt a második sokk, amely megszakította a Habsburg-uralom alatt álló területek gazdasági egységét. A II. világháború és a hidegháború jelentette a

harmadik és talán legpusztítóbb megrázkódtatást azzal, hogy a „köztes terület” szívéen keresztül osztotta ketté Európát. Minden esetben az átmeneti periódusokat fájdalomossá és nehezzé tette a gazdaság merevsége, a társadalmi feszültségek és a politikai instabilitás. Minden európainak érdeke, hogy a jelenlegi, negyedik átmenet másképp alakuljon.

A hatékony átmenet politikájának Közép- és Kelet-Európában figyelembe kell vennie a keleti tömb összeomlásából származó folytonosságokat és töréseket egyaránt. Különösen figyelnie kell a három legfontosabb örökségre, amelyek még a kommunizmus előtti időből származnak – a viszonylagos gazdasági elmaradottságra, a régióon belüli nemzetközi kötelékekre és az államnak a gazdasági életben való szerepvállalására. Ezek az örökségek arra utalnak, hogy szükség van olyan stratégiákra, amelyek 1) elősegítik a világ-gazdaságba való beintegrálódást, de felismerik a magán a régióon belüli együttműködés lehetőségét is, és 2) lebontják a központi tervezést, míg határozottan felhasznájják az állam hatalmának eszközeit a hosszútávú gazdasági növekedés biztosítására és következményeinek kezelésére. Amilyen mértékben elhanyagolják a stratégiák kidolgozói ezeket a múltbéli örökségeket, annnyival növelik egy újabb nehézségekkel terhes átmenet lehetőségét a régióon az utolsó száz év során bekövetkezett negyedik megrázkódtatásában.

1. táblázat

Felzárkózás és lemaradás Európában
Egy főre eső GDP mutatók (1870–1987)
(jelenlegi, 1989 előtti határok)
(US=100)

Ország	1870	1910	1950	1987
Egyesült Államok	100,0	100,0	100,0	100,0
Északnyugat Európa				
Egyesült Királyság	113,4	80,6	62,0	69,3
Belgium	87,5	65,7	46,4	64,8
Hollandia	88,9	62,9	52,9	67,5
Franciaország	65,4	49,2	45,2	70,6
Németország	54,1	49,3	37,3	73,4
Svájc	73,6	58,7	68,3	76,4
Észak-Európa				
Dánia	65,4	63,0	58,0	74,1
Finnország	39,8	32,9	38,9	70,2
Norvégia	51,2	39,9	51,1	87,3
Svédország	54,5	48,4	57,7	77,6
Mediterráneum				
Olaszország	52,1	40,3	31,3	66,7
Portugália	40,0	22,2	20,2	42,6
Spanyolország	48,5	41,4	25,0	47,3

Közép- és Kelet-Európa				
Habsburg Birodalom	36,5	34,2	–	–
*Ausztria	58,7	50,5	31,6	64,4
*Csehszlovákia	45,7	42,0	38,6	46,0
*Magyarország	29,7	33,4	33,7	44,3
*Lengyelország	23,9	21,5	27,2	30,1
*Jugoszlávia	25,1	19,1	14,4	30,2
*Románia	22,2	23,5	13,3	28,8
Bulgária	–	20,5	16,3	32,9
Oroszország (Szovjetunió)	38,6	26,2	33,7	44,0

Jegyzetek és források

1870 és 1910:

* A Habsburg Birodalom utódállamainak és területeinek mutatói.

1870 és 1910: Az utódállamok esetében a mutatókat Good, David: Estimating Pre-1914 Incomes in the Post-1919 Successor States of the Habsburg Empire: Supplementary Notes and Tables. Center for Austrian Studies Working Paper Series, 93–8. 1993. Supplement, 3. táblázata alapján számítottuk ki. Románia és Lengyelország esetében 1870-re és 1910-re valamint Jugoszlávia esetében 1870-re az adatok a jelenlegi államok egykori Habsburg területeire vonatkoznak. A többi állam esetében az adatokat Maddison, Angus: Measuring European Growth: The Core and the Periphery. In: Growth and Stagnation in the Mediterranean World in the 19th and 20th Centuries. Leuven, 1990. c. munkájának 1^a táblázata, 83.o. alapján számítottuk.

1950 és 1987: Minden állam esetében (és Jugoszláviára 1910-re) a mutatókat Maddison 1990. 1^a táblázat, 83.o. alapján számítottuk. Részletesen lásd: Good 1993. Table A-1.

2. táblázat

A közép-európai kereskedelem 1919 után

Részesezés Ausztria teljes külkereskedelméből

	1924		1937		1989	
	export	import	export	import	export	import
Németország	0,131	0,149	0,148	0,161	0,358	0,439
Utódállamok	0,478	0,509	0,326	0,395	0,071	0,052
Egyéb	0,391	0,342	0,526	0,444	0,571	0,509
Összesen	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Részeseadás Csehszlovákia teljes külkereskedelméből

	1924–26		1935–37	
	export	import	export	import
Németország	0,207	0,294	0,146	0,166
Ausztria	0,181	0,075	0,088	0,044
Más utódállamok	0,191	0,183	0,144	0,136
Egyéb	0,421	0,448	0,622	0,654
Összesen	1,000	1,000	1,000	1,000

Részeseadás Magyarország teljes külkereskedelméből

	1924–26		1935–37	
	export	import	export	import
Németország	0,103	0,148	0,236	0,250
Ausztria	0,356	0,218	0,177	0,178
Más utódállamok	0,370	0,413	0,118	0,237
Egyéb	0,171	0,221	0,469	0,335
Összesen	1,000	1,000	1,000	1,000

Források:

Ausztria: Stankovsky, Jan: Neue Dimensionen für den Ost-West-Handel. WIFO-Monatsberichte. 5. 373.

Csehszlovákia: Drabek, Z.: Foreign Trade Performance and Policy. In: Kaser, M. C. – Radice, E. A., Eds.: The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. I. Oxford, 1985. 490., 497., 511., 518. alapján számított adatok.

Magyarország: Drabek 491., 498., 512., 519. alapján számított adatok.

Jegyzetek

1. The Economist, 1990. július 7. 15. UN, OECD, IMF és CIA adatok alapján.
2. Nyugat-Európa protoindustrializációjáról áttekintést ad: Kriedte, Peter–Medick, Hans–Schlumbohm, Jürgen: Industrialization before Industrialization. Cambridge and New York, 1981.; Kelet-Európáról lásd a Millward, Robert: The Early Stages of European Industrialization: Economic Organization under Serfdom Explorations in Economic History, 21. 1984. c. tanulmányában tárgyalta és az ott idézett műveket.
3. Lásd: Good, David: The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914. Berkeley, 1984. c. könyvem, különösen a 2. és az 5. fejezetet.
4. Lásd: Good, David: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870–1910, Journal of Economic History, 54 (1994). 2. táblázat, valamint a szövegben hozzájuk tartozó kifejtés.

5. Mind a pesszimista, mind a revizionista álláspont áttekintésére lásd: Good 1984. 1–10.
6. Ezek az eredmények megerősítik korábban már közölt következtetéseimet (Good 1984. 148–156.) a birodalom regionális diszparitásainak útjairól, amelyeket sokkal kevésbé szisztematikus bizonyítékokra alapoztam. Szemben állnak azonban John Lampe-vel (Lampe, John: *Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520–1914*. In: Chirot, Daniel, ed.: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley, 1989. 193.)
7. Havlík, Peter: *A Comparison of Purchasing Power Parity and Consumption Levels in Austria and Czechoslovakia*. *Journal of Comparative Economics*, 9. 1985. 178–190. megerősíti Kelet-Európa Ausztria mögötti elmaradásának általános jellegét a II. világháború utáni időszakban az osztrák és csehszlovák háztartásonkénti jövedelemvásárlóerő paritás becslésével. Csehszlovákiában 1964 és 1980 között az egy főre jutó háztartásonkénti jövedelem az osztrák szint 77 százalékáról 50 százalékra esett vissza. (4. táblázat és 187. o.)
8. Kelet-Európáról lásd: Holzman, Franklin D.: *The Economics of Soviet Bloc Trade and Finance*. Boulder, Co. 1987.; és Marer, Paul: *The Economics and Trade of Eastern Europe*. In: Griffith, William E., ed.: *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain?* Boulder, Co., 1989.; Nyugat-Európáról lásd: Van der Wee, Herman: *Prosperity and Upheaval: The World Economy 1945–1980*. Berkeley, 1986.
9. Nyugat-Európáról lásd: Pollard, Sidney: *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1760–1970*. Oxford, 1981; az európai perifériáról lásd: Berend Iván–Ránki György: *The European Periphery & Industrialization, 1780–1914*. London, 1982.; Franciaország különleges szerepéről lásd: Cameron, Rondo: *France and the Economic Development of Europe, 1800–1914*. Chicago, 1965.
10. Részletesen lásd: Good 1984. 4. fejezet.
11. A bécsi nagybankok szerepéről a tőkepiacon lásd: März, Eduard: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien, 1968.; és Rudolph, Richard: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. Cambridge, 1976.
12. Magyarország gazdasági növekedésének áttekintését lásd: Berend Iván–Ránki György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York, 1974.; és Komlos, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria–Hungary in the Nineteenth-Century*. Princeton, 1983. 4. fejezet.
13. Eddie, Scott: *The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882–1913*. *Journal of Economic History*, 37. 1977. 329–358.; és Eddie, Scott: *Austria in the Dual Monarchy: Her Trade Within and Without the Customs Union*. *East Central Europe*, 7. pt. 2. 1980. 225–247. adatai alapján.
14. Részletesen lásd: Good 1984. 4. fejezet; Mesch, Michael: *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit-Gewerkschaften und Lohnentwicklung in Österreich 1890–1914*. Wien, 1984.
15. Részletesen lásd: Good, David, ed.: *Regional Inequalities in Developing Economies: Past and Present 1991*. (kétirat), amely külön tanulmányokat tartalmaz a 19. századi Németországról, Egyesült Államokról, és Olaszországról, valamint a 20. századi Indiáról, Kínáról és Thaiföldről.
16. Lásd März, Eduard: *Austrian Banking and Financial Policy: Creditanstalt at a Turning Point, 1913–1923*. New York, 1984.; Stiefel, Dieter: *Die Grosse Krise in einem kleinen Land: Österreichische Finanz- und Wirtschaftspolitik, 1929–1938*. Wien, 1988. 4. fejezet; Ránki, Gy.–Tomaszewski, J.: *The Role of the State in Industry, Banking, and Trade*. In: Kaser, M. C.–Radice, E. A., eds.: *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Vol. II. Oxford, 1986.

17. Lásd: Matis, Herbert: Disintegration and multi-national enterprises in Central Europe during the post-war Years (1918–1923). In: Teichova, Alice–Cottrell, P.L., eds.: *International Business and Central Europe, 1918–1939*. New York, 1983.
18. A részletes kifejtést lásd: Johnson, Paul M.: *Redesigning the Communist Economy: The Politics of Economic Reform in Eastern Europe*. Boulder, Co., 1989.; és Campbell, Robert W.: *The Socialist Economies in Transition*. Bloomington, 1991.
19. Lásd: Shonfield, Andrew: *Modern Capitalism*. London and New York, 1965.; Van der Wee 1986. 7. és 8. fejezet; és Chaloupek, Günther–Teufelsbauer, Werner: *Gesamtwirtschaftliche Planung in Westeuropa: Theoretische Entwicklungen und praktische Erfahrungen seit 1970*. Frankfurt/Main, 1987.
20. A 2. világháború utáni gazdasági fejlődés áttekintését lásd: Kramer, Helmut–Butschek, Felix: *Vom Nachzügler zum Vorbild. Österreichs Wirtschaft 1945 bis 1985*. Stuttgart, 1985. Politikai szempontból lásd: Heinrich, Hans-Georg–Close, Alfred–Ploier, Eduard, hrsg.: *Politische Kultur in Österreich*. Linz, 1989.; Gazdaságpolitika és gazdasági intézmények szempontjából lásd: Abele, Hanns–Nowotny, Ewald–Schleicher, Stefan–Winckler, Georg, eds.: *Handbuch der österreichischen Wirtschaftspolitik*. Wien, 1989. Az osztrák vegyes kapitalizmust komparatív nézőpontból lásd: Freeman, John R.: *Democracy and Markets: The Politics of Mixed Economies*. Ithaca, 1989.; Katzenstein, Peter: *Corporatism and Change: Austria, Switzerland, and the Politics of Industry*. Ithaca, 1984.
21. Matis, Herbert, ed.: *Von der Glückseligkeit des Staates: Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. Berlin, 1981. számos adalékot tartalmaz a Mária Terézia és II. József alatti gazdaságpolitikához. Komlos, John: *Stature, Nutrition, and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: The ‘Austrian’ Model of the Industrial Revolution*. Princeton, 1990. a kérdés kliometrikus megközelítését kínálja.
22. Részletesen 1848 jelentőségéről a Habsburg gazdaságtörténetben lásd: März 1968. és Matis, Herbert: *Österreichs Wirtschaft: Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I*. Berlin, 1972.
23. Lásd a kifejtést és elemzést: Eddie, Scott: *Economic Policy and Economic Development in Austria–Hungary, 1867–1913*. In: *The Cambridge Economic History of Europe*. vol. 8. Cambridge, 1989.; Huertas, Thomas: *Economic Growth and Economic Policy in a Multinational Setting*. New York, 1977.; Komlos 1983.; Rudolph, Richard: *The Pattern of Austrian Industrial Growth from the Eighteenth to the Early Twentieth Century*. *Austrian History Yearbook*, 11. 1975. 3–25.; Rudolph, Richard: *Social Structure and the Beginning of Austrian Economic Growth*. *East Central Europe*, 7. 1980. pt. 2. 207–224.
24. Geschenkon, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, 1962. kínálja megközelítésének legtisztább megfogalmazását. A 19. századi Ausztriára alkalmazza megközelítését: Gerschenkron, Alexander: *An Economic Spurt that Failed*. Princeton, 1977.; Rudolph, Richard: *Austria, 1800–1914*. In: Cameron, Rondo, ed.: *Banking and Economic Development*. New York, 1972. Geschenkon bank-hipotézisét az osztrák eseményeken vizsgálja. Geschenkon általános kritikáját Ausztria–Magyarország esetében lásd: Good, David: *Austria–Hungary*. In: Sylla, Richard–Toniolo, Gianni: *Patterns of European Industrialization: The Nineteenth Century*. London, 1991.
25. Ránki–Tomaszewski 1986. áttekinti a főbb folyamatokat.
26. Lásd: Stiefel 1988. 2. és 3. fejezet.
27. Ausztria neo-korporatív és vegyes kapitalista rendszerének a volt keleti tömb újjáalakításához „modellként” való felhasználásának általánosabb problémájához lásd: Butschek, Felix: *‘Austrifizierung’ der Oststaaten auch in Wirtschaftspolitik?* *Europäische Rundschau*, 18. 1990. 11–24.; Matis, Herbert: *Österreichs Wirtschaftsgeschichte – ein Modell für Osteuropa? Österreich in Geschichte und Literatur*, 35. 1991. 119–131.

David F. Good bibliográfiája

The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914, (Berkeley: University of California Press, 1984). [Német fordításban: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914*. Wien: Böhlau, 1986.]

(With Richard Rudolph), *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union* (New York: St. Martin's Press, 1992)

Economic Transformations in East and Central Europe: Legacies from the Past and Policies for the Future, (London: Routledge, 1994).

"*The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870–1910.*" *Journal of Economic History* 54 (1994), 869–891.

"*Uneven Development in the Nineteenth Century: A Comparison of the Habsburg Empire and the United States,*" *Journal of Economic History* 46 (1986), 137–151.

"*Modern Economic Growth in the Habsburg Monarchy,*" *East Central Europe* 3 (1981), 248–268.

"*Financial Integration in Late Nineteenth-Century Austria,*" *Journal of Economic History* 37 (1977), 890–910.

"*National Bias in the Austrian Capital Market Before World War I,*" *Explorations in Economic History* 14 (1977), 141–166.

"*Stagnation and 'Take-Off' in Austria: 1873–1913,*" *Economic History Review*, 2nd Ser., 27 (1974), 72–87.

"*The Cost of Living in Austria, 1874–1913,*" *Journal of European Economic History* 5 (1976), 391–400.

"*Backwardness and the Role of Banking in Nineteenth-Century European Industrialization,*" *Journal of Economic History* 33 (1973), 845–850.

"*Ökonomische Ungleichheit im Vielvölkerstaat. Zur Rolle der Metropole Wien*" in: Jürgen Nautz–Richard Vahrenkamp, eds. *Die Wiener Jahrhundertwende* (Vienna: Böhlau, 1993).

"*The Economic Development of Austria-Hungary*" in: Richard Sylla and Gianni Toniolo, eds., *Patterns of European Industrialization in the Nineteenth Century* (London: Routledge, 1991), 218–247.

"*Economic Union and Uneven Development in the Habsburg Monarchy,*" in: John Komlos, ed. *Essays in Habsburg Economic History* (Boulder, CO: East European Monographs, 1983).

"*Economic Integration and Regional Development in Austria-Hungary, 1867–1913*" in: P. Bairoch and M. Levy-Leboyer eds., *Disparities in*

Economic Development Since the Industrial Revolution (London: MacMillan, 1981).

“*Issues in the Study of Habsburg Economic Development*,” East Central Europe 6, Pt. 1 (1979), 47–62.

“*Workshop Summary: Measuring the Integration of Markets in Labor, Capital and Products*,” Journal of Economic History 43 (1983), 298–301.

“*Discrimination in the Austrian Capital Market?: A Reply*,” Explorations in Economic History 17 (1980), 428–433.

“*The Great Depression and Austrian Growth After 1873: A Reply*,” Economic History Review, 2nd Ser., 31 (1978), 290–294.

Könyvismertetések különböző folyóiratokban.

HALMOS KÁROLY

Magyarországi polgárosodás

Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban

Mindenekelőtt meg kell magyaráznom a dolgozat címét, jóllehet az nagyon is egyértelműnek látszik. Az írásnak nem célja, hogy az újkori magyar társadalomfejlődést mint magyarországi polgárosodást értelmezze. Ugyanakkor nem tehettem kérdőjelet sem a cím két szava után, mivel azt sem kívánom igazolni, hogy a körüljárandó társadalomtörténeti problémakör nem értelmezhető magyarországi polgárosodásként. A dolgozat igazi címe valójában valami ilyesmi lehetne: „áttekintése annak, hogy minek nevezhetnők a 18-tól a 20. századik terjedő társadalmi átalakulást, ha fejlődésnek tekintjük: magyarnak?, magyarországinak?, polgári átalakulásnak?, polgárosodásnak?, polgárosulásnak?, polgáriasodásnak?, a polgárság kialakulásának?, vagy talán nem is helyes, ha fejlődésként tekintünk rá?”. Egy ilyen cím természetesen nagyon komikus és tudálékos, annak ellenére, hogy a föltehető kérdések nagyon is helyénvalóak és nézetem szerint fontosak, ha történetírásunk szembeülni akar az általa előadott történetek burkolt előföltevéseivel.

Bevezetés

A polgárság és a polgárosodás mint probléma

Az irodalmi tallózás sajátos műfaj. A szemlélő saját szavainak csak a töltelék szerepe jut, a lényegét mások mondják ki, mégha a válogatás a szemlélő előjoga is. A tallózás minősít, azáltal, hogy választ a publikációk özönéből, másrészt jó esetben az áttekintés során kirajzolja a tudományos párbeszéd főbb jellemzőit.¹

Ez a beszámoló az első igényt csak részben elégíti ki. A szemléhez csatlakozik egy közel 350 tételes bibliográfia (avagy a tallózás csatlakozik ahhoz), de ez nem segít az egyes tételek súlyának fölmérésében, sőt a minősítést mint követelményt ez a vázlatos körkép nem is kívánja kielégíteni. A második követelményt viszont – úgy látszik – túlteljesíti. Ez azonban nem a szerzőn múlik: mint a témakör egyik tartós figyelője, szomorúan állapítom meg ugyanis, hogy a témáról a hazai történeti irodalomban kirajzolódó diskurzus fikció. A valóságban süketek párbeszéde zajlik: a legismertebb (de legalábbis a történetírás körein túl is ható) álláspontok határozottan kijelentő, magabiztos narrációk, melyek kölcsönösen reflektálnak egymásra. A narrációk összehasonlítására hajlamosabb álláspontok egyben kétkedőbbek is, elterjedtségük szerint pedig marginálisak.

Kezdjük az áttekintést azzal, hogy szögezzük le: a magyarországi történeti irodalom polgársággal-polgárosodással kapcsolatos szóhasználata zavaros. Ahhoz, hogy ezt megvilágítsam, egy – az értelmiségi nyilvánosságnak szánt – közleményhez fordulok.

1. idézet*

„Hogy a polgár, a polgárság léte vagy nemléte minden (»polgári«) demokrácia alapkérdése, ebben, nyilván, valahány eszmei-politikai irányzat minden szimpátiázása egyetért.”²

Az idézett mondat egy irodalmi folyóirat által kezdeményezett vita részeként történészek, irodalomtörténészek és egyéb értelmiségi foglalkozásúak részvételével megrendezett vitaest írásbeli összefoglalójának bevezetőjéből származik. Magam nehezen tudtam volna ilyen frappánsan megfogalmazni azt, hogy mi mindent szeretnék kétségessé tenni e szemle során.

Látjuk, a mondat megfogalmazója szükségesnek érezte a „polgárság”-gal pontosítani a „polgár” szó által előhívott jelentésmezőt, s azt az oksági állítást öntötte formába, hogy „ha »a polgár, a polgárság« nem jön létre, akkor a (»polgári«) demokrácia sem alakulhat ki”. Könnyű volna bizonyítani azt is, hogy az írás címében szereplő „polgárosodás” ‘a kialakult polgárság képező formált társadalom kialakulása’ értelemben szerepel. Nos, ami az idézetben történeti tényként jelenik meg, az valójában csak a nyelv csele: a szavak fogalmak létezését, a fogalmak létének ténye tartalmasságuk tényét, a szavak képződésének etimológiai folyamatai pedig társadalmi átalakulások történelmi folyamatait hitetik el.

A fentiek alapján élesen fogalmazódik a kérdés: valóban polgárokból áll-e a polgárság, kell polgárság a polgári társadalomhoz, s polgárosodást jelent-e az, ha létrejön a jelenkori demokrácia?

Lássunk egy másik példát a tudományos igényű népszerűsítő irodalomból:

2. idézet

„Magyarország legnagyobb és legdinamikusabban fejlődő, modern városának radikális ifúsága a feltörekvő polgárság vezető ereje, szándékainak megfogalmazója volt. Vagyis lehetett ugyan látszólag egy maroknyi értelmiségiből álló csoport, de ténylegesen egy önálló polgári osztály megszemélyesítője volt ... mégha ebben a nézetükben (t.i. a sajtószabadságról vallottban – H.K.) a polgárság vagy a liberális nemesség éppenséggel nem osztozott is.”³

Melyik polgárságról van szó? A dinamikus városéról? A modern városnak a polgársága is feltörekvő? Netán azért önálló polgári osztály, mert nem osztja vezető ereje nézeteit? A nemes is polgári, ha liberális? (Az érv mintája mellesleg megegyezik a [liberális nemesség volt a polgári érdekek képviselője] okfejtésével.)

Fontos-e a terminológia? Végtére is újabb és újabb mentőföltételekkel és szófacsarásokkal a legellentmondóbb tények is kezelhetők egy és ugyanazon fogalmi rendszer keretében. Ha másért nem, gondolkodásökonómiai szempontból fontosak: a nem megfelelő fogalmi rendszer csak szuboptimális következtetéseket szülhet.⁴

* Mivel az írás célja bizonyos szóhasználatok ismertetése, igyekeztem a fontos részeket idézet formájában szövegembe szőni. Ezzel együtt – a tömörítés miatt – az idézet kis- és nagybetűi eltérhetnek az eredetitől.

Még ha túltesszük is magunkat a terminológiai problémákon, a következő idézet megmutatja, hogy a tartalmi kérdések továbbra is előttünk tornyosulnak:

3. idézet

„Magyarország a német kultúrterülethez tartozik; ezt el kell ismernünk, még akkor is, ha sokan szívesebben tartoznának a francia kultúrkörhöz, esetleg az angolhoz, újabban pedig az amerikaihoz. Akárhogy kapálózunk, mi kulturálishan Németországhoz tartozunk. A nyelvünk és a zenénk az, ami nem német. Tehát van egy kitaposott út, amelyik a nagyvilág felé Németországon keresztül vezet.”⁵

A művészettörténész magánvéleménye elfogadható vagy elvethető, de tudnunk kell, hogy bármi legyen is a válasz, súlyos következményei vannak. Ha elfogadjuk nézetét, akkor a címben kitűzött témakör áttekintését, mint nem-létezőt, akár be is fejezhetjük. Ha nem fogadjuk el, és azt valljuk, hogy létezik valamiféle magyar glóbusz, akkor viszont a kérdés az, hogy a polgár/osodás⁶ fogalomkörének van-e értelme e glóbuszon. Van glóbusz vagy nincs glóbusz – ez, véleményem szerint, hit, pontosabban: a módszeres vizsgálatot megelőző előfeltevés kérdése, melyben az állásfoglalás meghaladja a mindenkori tudomány illetékességi körét, ugyanakkor az állásfoglalás mint tett nem mentesít attól a bölcsészi kötelezettségtől, hogy tudni kell megérteni a más álláspontra helyezkedőket.

Ennyi negatívum felsorolása, az értelmiségi beszédmód ily pocskondiázása talán választ sejtet arra a kérdésre is, vajon eredetinek tekinthető-e a polgár/osodás iránti magyar érdeklődés. E kérdésre azonban – szemben a várokozással – határozottan igennel kell válaszolnunk. Az osztrák polgárosodás-kutatások egyik fő szervezője, Ernst Bruckmüller bécsi professzor, a Bürgertum in der Habsburg-Monarchie c. sorozat első tanulmánykötetében kötelességének érezte megjegyezni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia területén a polgárosodás-kutatások legelőször Budapesten indultak meg, az első tanulmánykötetet is itt állították össze.⁷ A Bécsben kiadott Bürgertum-Newsletter szerkesztői⁸ szintén a magyar polgár/osodással kapcsolatos irodalom tematikus sokszínűségét ajánlják olvasóik figyelmébe.

A bibliográfia bemutatása

Mielőtt a részletekbe bonyolódnánk, előre kell bocsátanom a következőket: egyrészt a bibliográfiai anyag nem csak tudományos igényű írásokat tartalmaz, de szerzőik általában a tudományos közösség tagjai, akikről tehát föltehető, hogy tudományos ismereteiket publicisztikai vagy ismeretterjesztő írásaikban is kamatoztatják. Másrészt a bibliográfia nem nyúlik vissza 1988 elé, ami miatt fontos írások kimaradtak az áttekintésből, így például a különböző virilis-kutatások anyagát nem használtam föl. Igyekeztem azonban olyan kérdéseket föltenni, amelyek megválaszolását e hiányosságok remélhetőleg kevésbé befolyásolják.

Vizsgáljuk meg, milyen irányú és milyen mély a témánk iránti érdeklődés. Ebben az áttekintésben a bibliográfiához csatolt mutatók lesznek segít-

ségemre.⁹ Nézzük meg tehát, ezek szerint ki a polgár és mi a polgárosodás (a többi szót nem ismétlem el), mikor és hol ment végbe, kik voltak alanyai és tárgyai!

1. Melyik történeti kor a polgár/osodás kora? A mutatóban szereplő hatvan szövegszerű (vagyis nem évszámokkal jelölt) kormeghatározás négy megjelölés köré összpontosul. Tizenegy dolgozat adta meg címében a reformkort, hét a dualizmus korát, másik tizenhárom a századfordulót s végül tíz a két világháború közötti időszakot.

Jellegzetesen politikatörténeti alapú korszakolás ez (az egyetlen kivétel a „századforduló”). A politikatörténeti korszakolás közérthető, de – értelemszerűen – a politikatörténeten kívül tartalmatlan. A történeti köztudatra jellemző, hogy nincs kidolgozott és elterjedt alternatívája (a tartalmilag kifejezőbb korszak-megjelölések nem számítanak közkeletűnek). Talán úgy is fogalmazhatunk, hogy a történetírás tehetetlenségi ereje formálja az elbeszélő vázat. A neoabszolútizmus kora például aránytalanul kevésbé szerepel. Ez a forrásanyag eltérő jellegét figyelembe véve is arra utal, hogy a köztörténeti tagolás az elmondandó történet szempontjából nem közömbös tényező: a „polgár/osodás” mint „magyar polgár/osodás”, de legalábbis a magyar alkotmány összefüggésében értelmeződik.

A címükben a kor- vagy időszak-megjelölést tartalmazó dolgozatok összességét tekintve (a halmozódásokat nem kiküszöbölve ilyen a tételek közel egyharmada), közöttük a reformkorral illetve 19. század első felével foglalkozók viszonylagos többségben vannak a többiekkel szemben. A reformkor túlsúlya abból adódik, hogy a „polgár/osodás” értelmezésének és a történeti anyag megfeleltetésének kapcsán igen jelentős szerepet játszik a lehetőségek, az elképzelések és életminták számbavétele.

A dualizmus korát illetően az érdeklődés inkább annak második felére, a századforduló és a századelő korára esik, vagyis a gyáripárosodás és az urbanizációs hullám, a metropolizálódás idejére. A „polgár/osodás” ebben az értelmezésben a modern viszonyok kialakulásának színvonalára. Kulcskérdés, hogy miként köti össze a történetet a két korszakot és ezáltal a két értelmezést. Mint látni fogjuk, a kérdés inkább tisztázatlannak, mint megoldottnak tekinthető.

2. Egyoldalúan fővárosközpontú képet rajzol ki a földrajzi-topográfiai mutató (68 eset). Budapestnek (a „főváros” címszóval együtt 33 említés) csak Szeged és Keszthely (hat ill. négy eset) lehet vetélytársa, miközben akkora részországok, mint Erdély, vagy országrészek, mint az Alföld, alig említettek. A hagyományos történetírói értelmezések ezt a tényt talán a polgár/osodás mértékének tükröződéseként tekintenék. Magam hajlok arra, hogy ebben a hosszútávú történeti fejlődés térbeliségének elhanyagolását lássam. Keszthely előkelő helyezése szabályt erősítő kivétel: a statisztika torzít – ha Benda Gyula és munkatársai nem e városkát választották volna vizsgálati terepül, akkor nem is szerepelne a kimutatásban.

3. A személynévmutató (44 eset) négy részre bomlik. Törzsét a szerzők által a leginkább a témához kötött korszak (melyet ezért tehát nyugodtan nevezhetünk polgári kornak vagy a polgárosodás korának) névmutatója alkotja. Ezt három kurta mutató egészíti ki, melyek közül kettő a tárgyunk idején és terén kívüli figurákat, a harmadik pedig napjaink szóba került sze-

mélyiségeit mutatja ki. A törzslistában Asbóth János, Bibó István, Eötvös József, Jókai Mór és Széchenyi István neve szerepel egynél többször (Bibó besorolása vitatható, hiszen szerepelhetne a „szemlélő korabeliek” alrovatban is), ami szintén a „polgár/osodás mint program” fontosságára utal. Ez a mutató segít majd válaszolni arra a kérdésre, hogy honnan származik a „polgár/osodás” iránti érdeklődés.

4. A tárgymutatót jól jellemzi néhány átfogóbb szóbokor (1. tábla).

1. tábla

gyűjtőfogalom	alcsoportok száma	tételek száma
család* + háztartás* + házasság*	9	16
társadalmi csoportok	63	100
eszmények + programok + kép (ábrázolás)	16	21
fogalmak	10	13
források	22	26
házfajták	5	5
középosztály	5	9
kultúra	8	11
nemzet	9	13
lakás* + otthon	8	10
paraszt*	8	9
polgár* + polgárosodás	28	35
politika*	8	8
szerkezet	5	7
város*	15	23
zsidó*	10	13

Megjegyzés: Azokat a szóbokrokat mutattam ki, amelyekben öt vagy annál több szó bújik meg. A bokrosítószóvégi csillag jelzős és képzett alakokra utal.

Ha a polgár/osodás bokortól eltekintünk (amely egyébként csak azokat az alakokat tartalmazza, amelyekben az alapszavak valamilyen jelzős szerkezetben vagy továbbképzetten szerepelnek), két nagyobb szóbokor tűnik föl.

Az egyik a társadalmi csoportokat jelölő kifejezéseké, a másik a forrásoké. (A „források” bősége bizonyos mértékig az általam készített statisztika hibája, mivel az írások egy része egy történeti forrás-központú konferencia anyagából származik, ezért ezzel a tárgycsoporttal tovább nem foglalkozom.) A csoportokat megjelölő kifejezéseket azért gyűjtöttem ki ilyen szokatlan módon, mert úgy vélem, hogy az előzetes besorolás már azelőtt eldöntene bizonyos kérdéseket, mielőtt megkezdénők elemzésüket. A közfelfogás szerint a társadalmi hovatartozás egyes megjelölései vagy rendiek vagy hivatásbeliek vagy szakmaiak vagy osztályjellegűek vagy ..., s így tovább. Ezzel szemben a mélyebb elemzés kimutatja, hogy a rendi kategóriák hivatásbeliek is, a szakmaiak rendiek is, osztályjellegűek is, stb., vagyis amellett, hogy elemzési kategóriák, egyben – szavakként – történeti tárgyak is.¹⁰ A címszavak változatossága jól mutatja, hogy milyen összetett kérdés egy modern társadalomban a társadalmi hely leírása.

Az előzetes megjegyzések után röviden tekintsük át a téma történetét: miként került előtérbe a polgár és polgárosodás kérdésköre és milyen gondolkodási hagyományok húzódnak meg e kérdéskörök mögött.

A „polgár/osodás” térnyerése az irodalomban

Az összeállított bibliográfia hosszúsága és megjelenési évek szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a téma a vizsgált időszakban egyre sűrűbben került a figyelem középpontjába (2. tábla).

2. tábla

év	1988	1989	1990	1991	1992	1993	összesen
tételek	18	41	33	72	34	17	215

Megjegyzés: az öszesítés nem felel meg a tételszámnak, mert itt csak a könyvészeti egységeket vettem figyelembe. A tételek szerinti számbavétel csak erősítendő a tendenciát.

Az időbeli megoszlást két tényező befolyásolta. Az egyik kétségkívül az volt, hogy a nyomdatermékek a sajtószabadság beköszönte után gombamódra szaporodtak, míg a másikat a téma konjunktúrája jelentette. A korábbi években a „polgár”, „polgári”, „polgáriasodás, polgárosodás” említése úgyszólván még politikai tüntetésnek számított, s így a fogalomkör szavai politikai értékekkel töltődtek föl. A tárgyalt néhány év tulajdonképpen az az időszak, amikor e jobb sorsra érdemes kifejezések jelentése sajtóbeli konjunktúrájuk során – értéktöltetük miatt – megterhelődött. Használatuk szabályai elbizonytalanodtak s az átpolitizálódott szavak viszonylag gyorsan el is használódtak. Mivel a polgár/osodás konjunktúrája a szó szoros értelemben az – különböző szemléleti hagyományok (ideiglenes) összekapcsolódása, az előzményeket hagyományonként fogom tárgyalni.

A „polgárság” tradíciója

Az Erdei-recepció

A 90-es évek elejének polgár/osodás-dömpingje nem kis részben szociológusok publicisztikai tevékenységét tükrözi. Körükben a polgárság, polgári társadalom, polgárosodás történeti jelenségének, illetve fogalmának értelmezése a hetvenes évektől nagy mértékben kötődött Erdei Ferenc munkásságához.

Egy szociológiai esszé a következőket állapítja meg:

4.1. idézet

„A magyar társadalom kettős természetére ... a társadalomtudomány a hetvenes évek második felétől kezdődően reflektált. A Valóság 1976-ban közli Erdei Ferenc tanulmányát¹¹ a két háború közötti magyar társadalom kettős természetéről.”¹²

Hogy kerül a csizma az asztalra, a kettős társadalom a „polgár” hagyományának magyarázatába? Az iménti írás így adja meg a választ:

4.2. idézet

„A negyvenes évek végétől kezdődően a politikai hatalom a két háború közötti társadalmi struktúra polgári elemeit és intézményeit fokozatosan kikapcsolta. ... A szovjet modell átvételének ... az volt a gyakorlati következménye, hogy a hatalom az Erdei által leírt kettős társadalom polgári struktúráit kikapcsolva a tradicionális elemekre »települt« rá ... A hatvanas évek »kiegyezése« azonban, ha alárendelt módon is, de újra teret adott az individualizációnak.”¹³

Legyünk óvatosak! A szerző azt állítja, hogy végbementek bizonyos társadalmi folyamatok, majd visszatükrözödtek (különösképpen egy több, mint három évtizeddel korábbi munkában). Olvassuk a következő idézetet, és bizonytalanodjunk el! Biztos, hogy csak a jó öreg tükrözésről van szó, s nem arról, hogy az Erdei-recepció megteremti saját előtörténetét?

4.3. idézet

„[Ez] azt jelentette, hogy a hatvanas évek végétől két, egymás mellett létező, egymással nehezen kommunikáló episztemé jött létre. Az episztemé¹⁴ kettősége a társadalom minden létszférájában megjelent.”¹⁵

Az esszé szerint az „episztemé kettősége” meggyökeresedett. A szerző mindent és mindenkit (ami, és aki csak számít) ennek megnyilvánulásaként említ: Szűcs Jenő Európa három régiójáról szóló tanulmányát (1983) csakúgy, mint Gábor R. Istvánnak (és mi tesszük hozzá: Galasi Péternek) a második gazdaságról szóló gazdaság-szociológiai tanulmányait (és lábjegyzetben Hankiss Elemért, aki a közgazdasági leírás ezen fogalmi eszközeit szellemesen, de erős politikai töltettel „második társadalommá” általánosította [1986]). A reform-közgazdaságtantól és reform-szociológiától magát elhatároló, de a bürokratikus és piaci koordináció fogalompárjának bevezetésével ezen irányzatokra erősen ható Kornai János (1987) és a bevallottan pragmati-

kus szociológus Kolosi Tamás (aki a státusz-inkonzisztencián alapuló L-modellt propagálta [1980]) szintén beépül a tradícióba. Végül mindenképp ki kell egészíteni Kuczi fölsorolását a korszak besorolhatatlan (történelmi érveket bőven fölhasználó politika-filozófiai) műfajú, nagyhatású tanulmányának szerzőivel: Konrád Györggyel és Szelényi Ivánnal.

Jóllehet a Kuczi által fölvázolt körképpel szemben sem Szűcs Jenő, sem Kornai János nem e dualitás szószólói voltak, maga az a tény, hogy ide soroltattak, jelzi, hogy Kuczi (és mellette a szociológusok jelentős része) mit olvasott ki e művekből. A történetírók közül a jeles középkorász helyett magam inkább Hanák Péter, valamint Berend T. Iván és Ránki György vonatkozó munkásságára hivatkoztam volna. őket kihagyni e fölsorolásból annál is igazságtalanabb volt, mivel jelentős szerepet játszottak a kettős társadalom hagyományának újrafelfedezésében (Berend), illetve historizálásában, időbeli visszavetítésében (Hanák).

Bár a szerző egyik lábjegyzetében kétséggé teszi a foucault-i „episztemé” használatának jogosultságát¹⁶, s egyébként is lehetnek kétségeink Foucault elméleteinek adaptálhatóságával kapcsolatban, az idézet jól mutatja: Erdei Ferenc polgár/osodás-koncepciója többé vált, mint tudományos magyarázat – a tudósok világlátásává lett.¹⁷

Hangsúlyozom: természetesen tartom, hogy a társadalomtudósok dichotómiákban, dualitásokban vagy sarkítottan gondolkodnak. Azt sem tagadom, hogy a társadalom szövedékében lehetnek hasadások. Tény az is, hogy a környező régióban létrejöttek egyazon társadalomra vagy népességre vonatkozó, bifurkáló történelmi hagyományok. Helytelennek tartom viszont a kettősség abszolutizálását és totalizálását. E magyarázati séma előnyére válnék, ha visszatérne a tudományos magyarázatok szintjére.

Tekintsük át nagyon röviden és nagyon töredezéssel és kissé „oldalról” (vagyis kerülve lehetőleg a polgár/osodás-t mint elbeszélő keretet) az 1945 utáni korszakot.

Berend T. Iván (aki a hatvanas évek reformkezdeményezéseinek politikai bukása után az Erdei-recepció egyik előmozdítója volt) a nyolcvanas években – amikor az állampárton belüli politikai küzdelmek egyik fő ütközőpontja ismét a reform kérdése lett – földolgozta a reformok addigi (vagy más szemlélettel: az addigi reformok) történetét.

Berend művében áttekinti, hogy a gazdaságpolitikai viták miként tükröződtek (vagy folytatódtak) a sajtóban is. A hatvanas évek elejétől jellegzetes műfaj volt a szervezett sajtóvita. Vita folyt a kispolgáriságról, a fridsider-szocializmusról,¹⁸ újabb és újabb vitakampányok indultak az Elet és Irodalomban.¹⁹ A „polgár” fogalma nem újonnan keletkezett, hanem csak értéktöltete váltott előjelet, ahogy a zárt ideológiai rendszer,²⁰ majd pedig az irányított nyilvánosság lassan felbomlott. Míg a zárt ideológiai rendszerben a „kispolgár” a szovjet csisztkákon átszűrte marxizmusnak megfelelően minden rossz megtestesítője volt, addig a „polgári társadalom” egy a neomarxizmustól a konzervativizmusig terjedő skálán teremtett beszédlehetőséget.

Egy másik történet a reformok csinálóinak története. Ugyan erős érvek szólnak az ellen, hogy a magyarországi reformok egy valaha (1953?, 1956/57?, 1964?) kitűzött nagy cél megszakításokkal teli megközelítései lettek volna,²¹ de az nem kétséges, hogy a politikusi garnitúra mögötti szakem-

bergárda számottevő folytonosságot mutatott, s nem csak a reformról reformra, hanem az ötvenes évek előtti világra visszanyúlóan is.²² Kemény István, a neves szociológus, akit később kizártak e folytonosságból, ezt így fogalmazta meg:

5.1. idézet

„Hivatásszerűen ... 1946–47-ben kezdtem szociológiával foglalkozni. ... 1948-ban betiltották a szociológiát Magyarországon.” „Csak 1963-tól kezdve folytathattam választott szakmámat.” „A reformhullám 1963–64-ben kezdődött”. „Ez évben ... intézményesen is polgárjogot nyert a szociológia”. „1963-ban rendelte meg Péter György [aki „már 1954-ben gazdasági reform kezdeményezője volt”] a társadalmi rétegződési kutatást. ... A címlap szerint Mód Aladárné, Ferge Zsuzsa, Láng Éva és Kemény István a kiadvány szerzői.” (vö. 4. idézettel!)

Kemény a következőképp fogalmazza meg az előbbi események társadalmi hátterét:

5.2. idézet

„míg ... a hatvanas évek elejéig a két struktúra, a történeti és a párt által diktált elkülönülten élt egymás mellett, ez idő tájt megkezdődött az egyezkedés, a keveredés, sőt a konfliktusos szövetkezés.” (vö. 6. idézettel)

Ismét van alkalmunk összevetni a helyzetképet annak elméleti hátterével:

5.3. idézet

Számomra a rétegződésnek volt egy alapvető magyarázó elve, ti. a hatalom. ...erősen hatott rám Weber és Dahrendorf. ... A párt monolitikus hatalmát ... keresztelte egy másik hatalommegoszlás, a történeti, és ebben jelentős szerepet játszott az, amit Weber ständische Lage-nak nevezett. Nem csak Weber munkásságán vonul végig az idetartozó konvencióknak, életstílusoknak, társadalmi kontrolloknak stb. elemzése, hanem Hajnal Istvánén és Erdei Ferencén is, akiknek életműve mélyen befolyásolt fiatal koromban, és befolyásol ma is.”²³

Az idézetek a folytonosság, de legalábbis túlélés több fajtájára utalnak. Megjelenik bennük, egyes említett személyeken át közvetítve a „polgári-értelmiségi származás” folytonossága (például Péter György személye²⁴), a német és angolszász liberális eszmei tradíciókat Weber és Dahrendorf, a hazai hagyományt pedig Hajnal és Erdei neve jelzi.²⁵

Kemény István, amint az Konrád és Szelényi esszéjéről írt maró bírálatából²⁶ is kiderül, nem a „recipiált Erdei” „kettős társadalmának” platformján állt, ezéért az idézet további támpontot ad Erdei és műve kulcsszerepének megértéséhez. Erdei volt az, aki képes volt a Hajnal-féle, a korabeli szociológia eredményeire erősen támaszkodó történelemfölfogást egyrészt saját városfejlesztési kutatásaihoz, másrészt ezen keresztül az ország egyik krónikus problémájához, a parasztkérdéshez kötni, s mindezt a marxizmussal elegyíteni.²⁷

Erdei Ferenc már hivatkozott, a társadalom kettősségét kiélezett formában megfogalmazó kéziratát halála után tették közzé. Az akkor immáron

több évtizedes marxista-leninista indoktrináció, illetve az „elmaradt reneszánsz”²⁸, valamint a Lukács György tanítványainak száműzése által keletkezett terminológiai vákuum ideális terepet teremtettek az újrafelfedezés számára.²⁹ Az ellentmondásos helyzetre jellemző, hogy amíg a polgárságról beszélni és a polgári jellegzetességeket kutatni nem volt kívánatos,³⁰ addig eme irodalom egyik kulcskategóriája, a „civil/polgári társadalom” nehezen volt kifogásolható, hiszen Hegel nyomán a fiatal Marx is használta. Kár volna tagadni, hogy a „polgári társadalom” terminus elfogadtatása a fiatal Marx felé forduló érdeklődés érdeme is.

Lezárásként visszatérek arra a kérdésre, hogy volt-e a tárgyalt kornak (lényegében a hetvenes és későbbi éveknek) episzteméje – nem abban az értelemben, ahogyan Kuczi használja a terminust, hanem a fogalom általa is idézett Foucault-i meghatározása szerint. Azt hiszem, hogy volt, és ha volt, akkor a következőképpen lehetett: már egyre kevésbé mondtunk ki marxista-leninista, polgáros, törtmatos és foxi-maxis tételeket és ilyen eredetű szavakat, vagy ha igen, akkor is függő beszédben, de az ifjúkorunkban belénk oltott mentális struktúrák (például a merev ismeretelméleti realizmusra, doktrinárságra és dichotómiák alkalmazására való hajlam, a fogalomkészlet) mai gondolkodásunk háttérévé váltak, és azt alkotják ma is.³¹

A „liberalizmus” tradíció

A polgárosodásnak mint a társadalom szerkezeti átalakulásának elméleti hagyományához társul az az irány, amelyik a hazai politikai irodalom – jelentős részben a liberális eszmék, a „polgári társadalom” mint eszmei program – történeti háttérével foglalkozik.

Amint érzékeltetni próbáltam, a divatos szemlélet a társadalmi tényekben, struktúrákban és funkciókban gondolkodó szociológiát tekintette korszerűnek, modernnek, miközben ez a szociológia – reziduumbként kezelte a szándékokat, várakozásokat és programokat. Másrészt a polgár/osodásról való beszéd – mint láthattuk – hosszú időre levált a szabadelvűségről való diskurzusról, és úgy látszott, hogy az előbbiről lehet beszélni az utóbbi említése nélkül is. Kemény István, ezúttal Hajnal István tanítványaként, a következőképpen fogalmazta ezt meg:

5.4. idézet

„Először Eötvös fejtette ki és bizonyította be azt a koncepciót, amely szerint az egyéni és polgári szabadságjogoknak Spinoza, Locke, és Montesquieu által kidolgozott, majd a nyugati államok jogalkotásában megvalósított rendszere voltaképpen a középkori pluralizmusnak, a kis körökben megvalósuló szabadságjogoknak általánosítása. Jóval részletesebb, mélyrehatóbb, szakszerűbb kifejezést adott e gondolatnak a két háború között Hajnal István, és újra meg újra hangsúlyozta 1945 utáni tanulmányaiban Bibó István. A magyar társadalom- és gondolkodástörténet sajátos adottságai szerepet játszottak abban, hogy ezt a koncepciót – természetesen nem előzmények nélkül – teljes hangszereléssel először magyar társadalomtudósok fejtették ki, és abban is, hogy a társadalomban való magyar gondolkodásban azóta is központi szerepet játszik. És ugyancsak a magyar társadalomtörténet speciális adottságaiból következik,

hogy ez a társadalomban való magyar gondolkodás olyan kevéssé tudta csak befolyásolni Magyarországon az alkotó értelmiségieket. Például Konrádot és Szelényit, akik kitűnő és mélyen gondolkodó emberek. Sok mindent olvastak. Annál meglepőbb, hogy ismeretlen maradt előttük mindaz, ami a magyar társadalomtudományban Eötvöstől Bibóig lezajlott.”³²

Ma már – visszatekintve – kisebb a meglepetés. Az, amit az előző gondolatmenet végén a kádári korszak második felének episzteméjéről mondtam, vonatkozik arra is, hogy volt, ami nem fért bele a hagyományba.

Az új „polgár/osodás”-konjunktúra alapja a két hagyomány ismételt összekötési kísérlete. A „polgárság”-ról való beszéd és a „szabadelvűség”-ről való beszéd ismételt összekapcsolódását külső és belső tényezők segítették. Külső tényezők részben a külföldről „begyűrűzött” konjunktúrák (például a szecesszió- illetve a biedermeier-kultusz). Szintén külső tényező a nyugati világban lezajlott neoliberais vagy neokonzervatív fordulat, amely hozzájárult ahhoz, hogy nálunk is újraolvasták a politikai filozófia klasszikus szövegeit. Talán még fontosabb, hogy a magyar liberalizmus iránti érdeklődésben a történeti tudományok (irodalom-, filozófia-, politikatörténet) szemléleti hagyományossága elrejtő és így átmentő szerepet játszott az éppen divatos szociológia ellenében. (Ez alatt azt értem, hogy e szövegeket nem most értékelt probléma-tartalmuk miatt olvasták s ezáltal: éltették.) Egyrészt tárgyi okok miatt (a szépirodalomról csak nagyon későn váltak le a szakirodalmak), másrészt a humán tudományok diverzifikálódásának lefojtottsága miatt (gondolok itt a politológia késői önállósulására) a politikai szövegek a hagyományos történeti-, irodalomtörténeti érdeklődés körében maradtak.

Visszatérve a 10. számú idézetre, Kemény István Eötvös Józsefet és Bibó Istvánt jelöli ki egy sajátosan magyar liberalizmus-értelmezés kulcsaként. Éppen ezért érdekes, hogy Bibó és szemlélete milyen kevéssé jelent meg a vizsgált időszak polgár/osodás irodalmában. Annál is föltűnőbb ez, mivel az elmúlt években – például a politikai közírók – éppenséggel szívesen hivatkoztak rá. Ennek az ellentmondásnak a Bibó István élete és műve közötti sajátos összefüggés lehet az oka. Bibót, élete, magatartása és helyállása (tetteként értve tudományos megalapozottságú esszéirői tevékenységét is) okán szívesen szövegezték a polgári eszmények példászerű megvalósítójának tekinteni. Ugyanakkor a magyar történelemről vallott nézetei nem különböznek jelentősen Erdei felfogásától, politikai filozófiájának elemzői pedig már kimutatták azt, hogy szigorúan véve elsődlegesen nem liberális volt, hanem demokrata (amit egyébként Bibó maga is állított).³³

Az instrumentalizmus mint hiányzó hagyomány?

Eddig a polgár/osodás két különböző hagyományát említettem. Az áttekintett történeti irodalom alapján azonban úgy látszik, hogy sem a polgárt mint entitást megragadni akaró szociológiai szemléletet, sem a szabadságeszmény megfogalmazásainak átalakulását vizsgáló eszmetörténeti megközelítést nem sikerült hosszabb időszakot átfogó történeti narrációvá alakítani. Ennek oka valószínűleg történetírásunkban rejlik. A történetírás hagyományos elmélete az „egyediségben” látta a diszciplína sajátosságát. Történetírásunknak

azonban nem ez a megkülönböztető jegye, hanem sokkal inkább az a világlátás, amelyik a „köznapiság, józan észre” alapozza egységét, és a konstruált modellekkel illetve ideáltipikus fogalomalkotással szembeni ellenérzései miatt nem veszi észre, hogy terminológiája éppen elmélet-ellenessége miatt vált történetietlenné.³⁴

A mai értelemben vett tudomány – amelyet az tesz tudománnyá, hogy a világnézet-alkotás igényét saját hatókörén kívülinek tekinti – a polgárosodás terméke, jelentse e kifejezés akár (tágabban) a „nyugati civilizációt”, akár (szűkebben) a „polgári átalakulást”. A tudományosság programjának következetes végigvitele vezetett a társadalomtudományokban a módszertani individualizmusnak nevezett eszköztár kidolgozásához. A módszertani individualisták számára, legyenek azok közgazdák, szociológusok vagy kvantitatív történészek, a „polgár/osodás” holista fogalma csak tehertétel. Más szavakkal: a polgár/osodás hagyományos történeti megragadása lemond egy kifejezetten polgári eredetű instrumentális hagyományról.³⁵ (Igaz viszont, hogy a történészek akkor is tudják, hogy a magukat az általános módszer birtokosainak tudó módszertani individualisták egy sajátos hagyomány részesei, ha ezt az utóbbiak esetleg nem akarják tudomásul venni.)

Nálunk a módszertani individualizmus menedéket nyújtott mindazok számára, akik nem csak magát a holizmust utasították el, hanem kívül akartak maradni a pártállam hivatalnokai és a magukat „az értelmiség”-ként látó reformerek közötti politikai játszmán.³⁶

Az alfejezet címe hiányzó hagyományra utal. Ennek ellenére ezt az eszköztárat mint a hagyomány egyik ágát kár lett volna kihagyni áttekintésünkben, ugyanis az általa hordozott módszertani elvek az egészre jelenthetik a következőkben bemutatandó értelmezési káoszról. „Tudományos kifejezés-ként a polgárosodás fogalma, ..., rettenetesen meg van terhelve, valószínűleg nagyon nehéz jól explikálni, operacionalizálásáról nem is beszélve. Elemeire kell bontani és elemeinek kötegeként ismét használható lesz, mivel árnyaltabb mérlegelést tesz lehetővé, azon az áron, hogy lényegi elemét, a hozzá társuló evolúciós optimizmust föl kell adnunk.”³⁷

A „polgár/osodás folyamata” – jellegzetes konstrukciók

A konstrukciók legjobban a nagyobb korszakokat vagy időtartamot átfogó dolgozatokból hámozhatók ki, ezért a következőkben ezeket fogom megvizsgálni.³⁸ Az áttekintendő dolgozatok három területről származnak:

- társadalomtörténet
- historiográfia és fogalomtörténet
- történeti antropológia.

Az eltérő megközelítések eltérő konstrukciókat tartalmaznak, de az eltérések nem csak a különböző terepadottságokból fakadnak, hanem abból is, hogy a témaként választott polgár/osodás sajátosan eltérő szemléletet és értékítéleteket egyesít magában. Az enciklopédia-irodalom vizsgálata³⁹ legalábbis arra utal, hogy e fogalomkör nem annyira a definíciók tényszerű elemei, hanem inkább a bennük foglalt értéktöltetek osztják meg.

A magabiztos konstrukciók

Magabiztosnak nevezem azokat a narratív konstrukciókat, amelyek nem foglalkoznak saját előföltéveikkel. Ezen a típuson belül megkülönböztetek bipoláris és monopoláris konstrukciót, aszerint, hogy hány „hőse” (a „hősök” itt kollektívumok) van a történetnek. A bipoláris két egymással ütköző „hős” kölcsönhatására épít, a másik esetben csak egy cselekvő, kihívásra képes „hős” szerepel a történetben, a többiek csak reagálni és a történetet elszenvedni képesek.

A bipolarizáló beállítás

Az egyik magabiztos beállítás alaptézise szerint

6.1. idézet

„... a modern európai fejlődés ... tanulsága, hogy a polgárosodásnak ugyan nincs alternatívája, de a polgárosodás minőségének annál inkább van.”⁴⁰

Ami Magyarországot illeti,

6.2. idézet

„... a reformkori liberálisok számára a polgári magántulajdon és a politikai szabadság szorosan összetartozott”, de a „... liberalizmus győzelméhez állami beavatkozás kellett”, és „... a polgárosítás nemesekre háruló feladat volt.” „Amennyire nehézkes és felemás volt a magánéletre szabott polgári értékvilág kialakítása, annyira tisztára sikeredett a közélet, a politika liberális kialakításának kísérlete.”

6.3. idézet

„... 1848-ra a polgárosodás ... erői képesnek bizonyultak arra, hogy megtörjék a feudalizmus szerkezetét és – ... – dinamizálják a szabadság és tulajdon egységén alapuló nemzetet.”

6.4. idézet

„... a neoabszolutizmus egyik lényegi eleme ... az volt, hogy – ... – teret engedett a polgárosodás gazdasági útjának, de elválasztotta a politikai szabadságtól.” „... Bekövetkezett egyfajta megroppanás. S ennek egyik oka kétségkívül az volt, hogy az abszolutizmussal szemben ... a hagyományos nemesi életforma nyújtott némi védelmet”.

6.5. idézet

„... a kiegyezés ... egy igazi érték-alku is volt.” „... a nemesből dzsentri ... lett.” „Eközben ... a politika világán kívül, a gazdaság, a magánélet szférájában hihetetlen gyors ütemű polgárosodás zajlott le ... semmivel sem maradt el a korabeli Európa normáitól.” „Persze ez a polgárság jelentős részben nem a reformkorban polgárosító szándékú nemességéből, hanem az asszimilálódó zsidóságból került ki”. „Hatottak ők is az ... államot uraló nemesi eredetűekre,” ugyanis a „... valaha volt úr sem vetette meg a polgári világ nyújtotta kényelmet, ottho-

nosságot”, „de ... a közélet világában ... a refeudalizált ... magatartásmód dominált.”⁴¹

6.6. idézet

„Az első nagy háború végét követően a magyar társadalom a polgárosodás politikai feszítő erejére minden lehetséges választ megfogalmazott.” A Horthy-rendszer alatt a „polgárosodás társadalomtörténeti feszítőereje igazából nem módosult, hiszen a parasztpolgárrá válás tömeges útja továbbra is lezárt maradt.” „... immár a polgár ... magánéletébe is belenyúlt a rendszer ...”. „... [A] közélet polgári értékei végképp visszaszorultak ...”. „... a két háború közti Magyarországon kialakult a parasztpolgárosodást kívánó népies tábor. ... Többségük ... a polgárosodás legfőbb akadályát a nagybirtokrendszer és a polgári tulajdonviszonyok együttesében látta.”⁴²

A gondolatmenetet igyekeztem egy szerző szóhasználatát idézve visszaadni. Ha az élénk táruló kép emlékeztet az Erdei-féle társadalomfölfogásra, az nem a véletlen műve, hanem a szerző szociológiai pallérozottságának következménye.⁴³

A monopolarizáló beállítás

Az ellenlábás konstrukcióban a történet gyökerei az egyik szerző szerint a koraujkorig nyúlnak vissza:

7.1. idézet

„ ... tény, hogy ... Európával⁴⁴ ... szoros időazonosságban nálunk [t.i. Magyarországon] is virágzott a polgárinak tekinthető közgondolkodás és cselekvés.”⁴⁵

A 20. századig terjedő részt egy másik szerző segítségével idézem föl:

8.1. idézet

A 18. században „a magyarországi társadalom a hagyományoszerű ... termelés és forgalmazás keretein túl nyíló lehetőségeket – ... – átengedte – ... – idegeneknek. S ezek a csoportok, asszimilációjuk előtt ... nem lehettek az általános polgárosodás zászlóvivői, hiszen többnyire megtűrt, kliensi viszonyban éltek a befogadókkal.”

8.2. idézet

„a Habsburg-birodalom ... törekeny egyensúlyokon épült”. „A bécsi politika beállítottsága mellett szükségszerű volt, hogy a rendi reformtörekvések nemzeti programként jelenjenek meg.” „művelődési-szellemi értelemben szinkronban voltunk Európával. Ez az egyidejűség reálpolitikai programmá tudott érlelődni. ... A bécsi udvari politika konzervatív hatalmi céljai a valóságos viszonyokat mégis jobban kifejezték, mint a reformnemesség újító gondolatai.” A „reálisan kibontható jövőkép s a konzervatív udvari politika túlsúlya együttesen hozta magával a magyar nemesi liberalizmus jogfolytonossági igényét”. „A magyar polgári átalakulásban a jogszerűségnek és a jogfolytonosságnak a súlya pótolta az alulról nem jövő ... tömegerőt”.

8.3. idézet

„A magyar liberalizmus képviselőinek zömét ... egzisztenciálisan is érinti a jobbgátság polgári egyenjogúsítása”, ezért „a »szociálliberalizmus« [tkp. érdekegyesítés – H.K.] felé kellett mozdulnia ... [s liberalizmusuknak] az egyre inkább polgári társadalom liberalizmusaként ilyen szempontból ki kellett üresednie, hogy valódi polgári funkcióit betölthesse!”⁴⁶

Ugyanez a szerző egy másik írásában még tömörebben fogalmaz:

9. idézet

„A valódi, a körülményekkel számoló polgárosodás fő vonalát” a nagypolgárság mellett „a régi magyar középosztály és arisztokrácia azon csoportjai képviselik, akik éppen a törekény egyensúlyok politikai stabilitása érdekében felfedezik, illetve ismét előveszik a felülről vezényelt, technokrata típusú modernizáció módszerét. A Tisza István vezette szabadelvű politikai garnitúra s a korszerű magyar államiságot építgető sokszínű, értelmiségi bürokrácia zöme ... szem[e] előtt állandóan az angol, illetve a porosz típusú ... politikai modell lebegett.”⁴⁷

Ismét visszatérve a bővebb kifejtéshez:

8.4. idézet

Az önkényuralom idején „a Habsburg kormányzat a ... »technokrata« modernizáció útjára lépett.” A kiegyezés utáni „magyar liberalizmus »technokrata« gyakorlata szinte minden nem közvetlenül hatalompolitikai téren hatalmas eredményeket hozott. ... már valóban működni kezdett a kapitalizmus”. „A magyar liberalizmus ... segítségével egy hagyományoszerű világot felülről át lehet[ett] alakítani.” „A gyorsuló ütemben kibontakozó városi polgárosodás központjai nem vehették át egy agrárország[ban] a vezető szerepet – ... okos felismeréssel többségük integrálódni akart. A magyar dzsentri politikai vezetői sem zárkóztak el ... törekvése[i]k elől: íratlan antiliberális munkamegosztás alakult ki. A régi (»keresztény« vagy »történelmi«) középrétegek kapták a[z] ... igazgatási-hatalmi szférákat, s az új (»zsidó«) középrétegek a termelési-forgalmi-pénzügyi területeket, míg a »szabad pályákon« érvényesülhetett a szabad verseny. ... ez a két nagylétszámú társadalmi csoport »kitöltötte« az egész országot, önmagából termelődve eltorlaszolta a jelentősebb társadalmi mobilitás útját.”

A két világháború közötti fejleményeket ismét az első szerző előadásában követjük.

7.2. idézet

„Az 1918–1944 közötti évek egy addig hatalomra nem jutott társadalmi réteg győzelmét hozták. Ausztria-Magyarország liberális-polgári szemléletű kormányzata, már csak saját fennmaradása érdekében is, létrehozott és megerősített egy »alsóbb néposztályokból« toborzódott közhivatalnok ... kart, mely vitathatatlanul az állam egyik fő tartóoszlopává vált. Ehhez ... csatlakozott a 19. század második felében meggazdagodott gyáriparosok üzemeit irányító népes gárdája ... Előmenetelre az érdem, a szakismeret jogosított. ... szám szerint jelentős tömeg[et alkottak – HK.] ... Nem ők határoztak; de ők biztosí-

tották működőképességet. Ez a réteg került uralomra ... az utódállamokban. Míg ez a polgári réteg az összmonarchiában eredményesen működött, ... az államvezetésben nem csak Magyarországon mondott csődöt.”⁴⁸

Az állításait prozopográfiai (kollektív életrajzi) érvekre alapozó dolgozat mondanivalója világos: a polgári rétegek eljátszották a „polgáriság” képviselőinek jogát.

Meg kell jegyezni, hogy az eddigi példákban a szerzők gyakran – és nem egyszer kulcshelyzetekben – keverték a „polgárit” mint rendi ill. származási kategóriát és mint ideált. Ebből következően a fogalmi tisztázás a konstrukciókat több helyütt meggyöngítené.⁴⁹

Egy öszvér konstrukció

Ráleltem egy olyan történetre is, amely a kiegyezés idejéig az első, bipolarizálónak nevezett történethez hasonlít:

10.1. idézet

„... a régi köz- és középnemesség [a magyar középosztály] – a XIX. század első felében, ..., még valóban a nemzet gerince volt. A XIX. század második felét nehéz manapság másként, mint a hagyomány és világa hanyatlási és feloszlási korának tekinteni ... Végérvényesen most válik uralkodóvá a magyar gentry típusa.”⁵⁰

A kiegyezés korát tekintve

10.2. idézet

Budapesten kívül „minden más kultúrközpont elprovinciálisodik.” „A kulturális irányítás ... mindinkább a főváros: a fővárosi polgár kezébe kerül. ... hanem a pesti polgár: egy nagyon is hibrid összetételű társadalom, ..., szerves vezető középosztállyá sohasem lesz.” A főváros „német nyelvű régi lakosai – ... – teljesen elmagyarosodtak.”⁵¹

10.3. idézet

„Az országot szinte egészében a főúri rend kormányozza s vele azok – elsősorban anyagilag – életformájába bekapcsolódni képesek.” „A társadalmilag vezető réteg ... a legmagasabb hivatalok ellátóiból ... került ki. Ezek a régi lakosság azon részét, amely ... velük lépést tarthatott, többnyire hátsó gondolat nélkül vették fel a maguk társaságába.” „... Ehhez a noblesse de robe-hoz számos megmagyarosodott idegen csatlakozik. ... Végül, mint legkésőbbben belépő részleg ... a vagyonos és művelt zsidóság válik integráns alkatrészévé a főváros társadalmának. Így alakul ki ... ez a heterogén társadalom, amelynek tagjai magukat úrnak nem, polgárnak még ritkábban, hanem egy nagyon sajtószerű kifejezéssel »úri emberek«-nek nevezik.”⁵²

A történet kikutatását tekintve ismét bipoláris:

10.4. idézet

Körülbelül 1890 és 1918 között „ment végbe a főváros művelt rétegeiben egy mélyreható szakadás, amely a folyton erősödő szocialista törekvések nélkül talán soha [sem] következett volna be.”⁵³ „a századfordulótól kezdve egy másik rétegről, úgyszólván a főváros társadalmának egy alsóbb vonulatáról beszélhetünk ... A két vonulatban az a különös, hogy egyazon országban, sőt egyazon városban évtizedeken át éltek egymás mellett s mindkettőnek egymástól független saját fejlődése volt. Szociális-politikai, kulturális és szellemi síkon közöség közöttük nem állott fönn.”⁵⁴

Figyelemre méltónak tartom, hogy e vázlat a regionális fejlődési egyenlőtlenségeket hangsúlyozza, még ha csupán heurisztikusan is. A technikai és a korabeli ipari fejlődés következtében a regionális egyenlőtlenségek a 19. század második felében egész Európában kieleződtek. A Németországtól keletre – délkeletre eső országok történetírása még nagyon kevéssé mérte föl a térszerkezeti változások társadalmi hatásait, és ezzel egy komoly magyarázó tényezőt hanyagol el.

Néhány kritikai megjegyzés

Elsőként a dualitás kérdéséhez fűzök két megjegyzést, az egyik historiográfiai, a másik inkább ideológiakritikai jellegű.

Az osztrák történetírás is használja az „erste Gesellschaft” illetve „zweite Gesellschaft” kifejezéseket.⁵⁵ Bár magyarra sokszor a ‘társaság’-gal fordítják e kifejezéseket, ez sem igazi megoldás. A „Gesellschaft” terminus szempontjából talán az volna a jó magyartítás, hogy van az ‘első társaság’ és a ‘második társadalom’, amelyek között a választóvonalat a monarcha környezetében való megjelenés joga, az udvarképesség (Hoffähigkeit) alkotja, csakhogy ezáltal az „első” és „második” közötti oppozíció válik értelmetlenné. Az osztrák értelemben vett „polgár” jól körülhatárolható, részben ezen ismerv, részben pedig a második és harmadik választói kúria (városok illetve kamarák) segítségével. A magyar/országi polgár/osodásról írok csak kevéssé vettem tudomást az osztrák historiográfia e sajátosságáról.

Valószínűnek tartom, hogy a dualizáló magyar narráció kiváltója valójában a polgárság formai, közjogi megfoghatatlansága. A cenzusokon alapuló magyar választójog által tágabban, az értelmi cenzuson alapuló tartalékos tisztigrang alapján szűkebben lehet a középosztályt meghatározni. Intézményi vagy politikai reprezentációja alapján tehát a polgár – ha már nem rendileg, polgárjoga alapján tekintik annak – csak negatív, maradékként határozható meg, így tág tere marad az etikai, eszmei, ideológiai jellegű megközelítéseknek.

A körvonalak elmosódottsága általánosításokra csábít. A totális bipolarizálás példája a következő idézet:

11. idézet

„a két központú Monarchián belüli Magyarország” esetében „a magyar polgárosodás minőségi jellemzői a különféle dualizmusok mentén értelmezhetőek”, sőt a „Monarchia Magyarországnak társadalma – ... – éppen a régió miatt tulajdonképpen minden logikailag lehetséges kettőződést történetileg leképezett, magában hordott.”⁵⁶

Mindazonáltal nem ez a megfogalmazás a legszélsőségesebb. A korszak történetének dualizálása az előbbieken már idézett szellemtörténeti indítástú írásban még erőteljesebben jelentkezik:⁵⁷

10.5. idézet

„Egyedül az ősi dualizmus visszaállítása lehetett hivatva arra, hogy a magyar elképzelés és a külső világ között megzavart egyensúlyt újra helyre billentse. Benne, ..., föléledt a legrégebbi ősök örökbe hagyta államkonceptió: a hajdani lovaspásztori birodalmak »eurázsiai szintézise«. ... amit Szent István királyságában az advenae és a hospites a honszerzőkkel hovatovább egyenértékű országlakosokként való fölfogása; amit a török kor »királyi« Magyarország és erdélyi fejedelemsége képviselt – a változott viszonyok közt változott jelentést keresve magának – s ami, végül, a reformkor küzdelmeit követő években jelzővé vált: a dualizmus, egész újabb kori történetünkben a kiegyezésben nyerte el a maga legtudatosabb kifejezését.”

Érdekes látni ugyanakkor egy másik tanulmány⁵⁸ alapján, hogy a tények hatására miként puhul föl a dualitás mint keret. Az egyik tanulmány Bibó tanárának, Horváth Barnának önéletírását elemzi, s az írásban a szerző kénytelen új típust definiálni:

12. idézet

„volt egyszer egy nemzeti urbánus réteg Magyarországon, ... amely aztán mint társadalomstrukturális képződmény fokozatosan, majd 1945 után drámai gyorsasággal, elsüllyedt a történelemben. ... Erről a nemzeti urbánus rétegről nincsenek alapos társadalomtörténeti kutatások.”⁵⁹

Valóban nincsenek, és nem is lesznek, amíg még néhányan nem érzik kényszerét, hogy legalább a tények hatására újragondolják a polgár/osodásról kialakított álláspontjukat.

Egy másik fölvetődő kérdés a polgárság mint társadalmi csoport és a liberalizmus viszonya. Magyar(országi) sajátosság-e a közöttük lévő diszcrepancia? Csak utalás a válasza a következő idézet:

13. idézet

„Elképzelhető-e polgárosodás liberalizmus nélkül”, „vagy mennyire liberális – a polgárság?” „Ha elmélyedünk a polgári középrétegek újabban kiteljesedő nemzetközi történeti szakirodalmában, a kérdésre nem könnyű egyértelmű választ adni. Valójában mindenütt az utóbbi egy évtizedben vált a polgárság fontos történeti témává”, ott is, ahol a középosztály „népes és befolyásos társadalmi csoportot alkotott.” „Az új történeti kutatásokból az derül ki, hogy az antiliberalizmus mint mentalitás éppúgy nem idegen a valódi polgároktól, mint a másik oldalon a liberális ethosz például a nemesi, sőt arisztokrata eredetű rétegek egyes csoportjaitól.”⁶⁰

A magabiztosnak elnevezett konstrukciók mondhatni követelményként tételezték föl a harmóniát a polgárok és a szabadság eszméje között, s a fejlődés megbicsaklásaként értelmezték, ha a történet más irányt vett. Lehet, hogy a „magyar alkat” eszményeinkhez képest torzult, de az európai realitások

között egészen átlagos. Ekkor viszont, minthogy a „kelet-nyugati fejlettségi lejtő” tény, az eltérések magyarázatára más tényezők után kell nézni.

Érdeemes még visszatérni arra a kérdésre, hogy mit tudunk az ország elitjének változásairól. Az egyik, címe szerint az arisztokráciával és a dzsentri-vel foglalkozó tanulmány arra a mi tárgyunkat is érintő következtetésre jut, hogy a történetet talán nem is csak ketten játsszák, s hogy az állam talán nem is csak megszerzendő gépezet, hanem aktív, új kompetenciákat begyűjtő, önálló erő:

14. idézet

„A dzsentri kétségtelenül mélyebb nyomot hagyott a magyar politikán, mint a főnemesség ... Mindez nem jelenti azt, hogy a főnemesség helyett a dzsentri tartotta volna a kezében a döntő hatalmat. ... Az I. világháborút megelőző fél évszázad folyamán az ország elitjének mindkét rétege (akárcsak a katolikus egyház) anélkül vesztett politikai befolyásából, hogy eközben az új, urbánus társadalmi csoportoké jelentősebben növekedett volna. A változás haszonélvezője maga az államgépezet lehetett.”⁶¹

Az interrogatív álláspontok

Az ideáltípiázó eljárás

Maradván még a társadalomtörténeti jellegű írások körében, a fogalmi tisztázás érdekében forduljunk egy inkább kérdező (interrogatív), mint magabiztosan állító állásponthez.⁶² Kövér György azt vizsgálja meg, „hogy a ... két kulcsfogalom: a piacgazdaság és a demokrácia milyen múlttal bír a magyar történelemben”. Kérdése a következőképp is megfogalmazható: milyen képet mutat a magyar történelem illetve gazdaságtörténet a piacgazdaság és a demokrácia mint szempontok felől nézve. Ez az átfogalmazás viszont már joggal emlékeztetheti az olvasót (megváltoztatva a megváltoztatandókat) a protestáns etikának és a kapitalizmus szellemének kapcsolatát vizsgáló max weberi eljárásra. Mint tudott, az ideáltípiázó vizsgálódás előnye a mérés lehetősége, hátránya a koherencia elvesztése. A leszűrt tanulságok egy heterogén és heterogon fejlődésről szólnak:

15. idézet

„A gazdaság és a politikum külön-külön belső ellentmondásossága miatt nem követhetett szimmetrikus mozgáspályát a magyar történelem folyamán.” Az inkonzisztencia „első felvetése ... a kitűnő viselkedés-szociológus: Leopold Lajos nevéhez fűződik. A színlelt kapitalizmusról szóló esszéjében – ... – így ír: »vannak olyan államok is, amelyek az összetévesztésig hasonlítanak ugyan a tőkés rendben termelőkhöz, csak hogy mégsem termelnek kapitalisztikusan.« Magyarországon »a politikai konstellációnak nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint a gazdasági konjunktúrának.«⁶³ Leopold ... elgondolásának sajnos nem akadtak követői”.⁶⁴

Már a következő tárgyalási ponthoz tartoznék megemlíteni, hogy

esszéje végén Kövér Gy. elmélet- és fogalomtörténeti kitekintést is ad. Elmélet-történeti tipológiájában ő is Erdeit emeli ki, mint az egyik jellegzetes típust (ennek nála „társadalom-dualizálás” a címkéje). A másokra Jászi szolgál példaként (címkéje: „létszféra-homogenizálás”). E típusnak nálam a monopolizálónak nevezett konstrukció felel meg, azzal a különbséggel, hogy az általam idézett szövegekben a korszak és a szereplők értékelése Jászihoz képest előjelet váltott.

Az eszmetörténeti rekonstrukciók

Jellemző, hogy historiográfiai és fogalomtörténeti kirándulások már a társadalomtörténeti vonatkozású cikkekben is megtalálhatók, jeleként annak, hogy a szociológiai-történeti érvek ilyen értelmű kiegészítésre szorulnak. Születtek azonban kifejezetten historiográfiai munkák is. Benda Gyula⁶⁵ kérdése,

16. idézet

„hogy van-e egyáltalán szigorú kapcsolat a polgár fogalma és a polgárosodás között. A nyelvi kapcsolat nyilvánvaló. Ha azonban a fogalom használatát vizsgáljuk Erdeitől máig ... sehol sincs szó arról, hogy a társadalom egyes csoportjai – ... – a hazai polgárságot vagy valamely csoportját utánozná[k], követné[k], azaz a történetileg létező polgár mintaként szolgálna szám[uk]ra. ... A magyar polgárság története, a polgári típusok leírása nem játszik szerepet a polgárosodásról alkotott történeti képben.” „Magyarországon az egyik jellemző, hogy míg a köztudatban élnek sztereotípiák a dzsentriőről, a parasztról, a polgár esetében ez nincs meg. Lehet, hogy ... sztereotípiában sem él a magyar vagy magyarországi polgár. Jelzős polgárok [„lipótvárosi polgár”, „paraszt-polgár”] léteznek.”⁶⁶

Arra, hogy az „általában vett”, „jelzőtlen” magyar polgár képének hiánya mit is jelenthet, e gondolatmenet végeztével, egy másik mű nyomán még visszatérek.

E fogalomtörténeti munka⁶⁷ azzal az előföltevéssel vizsgálta az enciklopédiák „polgár”, „polgárosodás”, „civilizáció”, „kultúra” szócikkeit, hogy azok nem tényleírások, hanem jobbra programokat és normákat közvetítenek, „a lexikonok szövegei maguk is a polgárosodás folyamatának részei.”⁶⁸

17.1. idézet

„Feltűnhet az is, hogy alig bukkantak a főlészínre a magyarországi, történeti-szociológiai értelemben vett polgárosodás alapvető problémái, nevezetesen a nemesség mint középosztály Szekfű-féle koncepciója illetve a parasztpolgárosodás kérdésének Erdei-féle fölvetése.”⁶⁹

Egy másik következtetés szerint

17.2. idézet

„szembe ötlük, hogy e szövegek más korszakolást diktáltak, mint amelyet a politikacentrikus történetírásban megszoktunk. Más korszakolást, de nem ismerlent. A gazdaságtörténet és gazdasági elitekkel foglalkozó történeti szociológia számára nem idegen ez a periodizáció, amelyekben nem 1848, 1867 és

1918 a korszakhatár, hanem 1873 és 1931 között láttat olyan ívet, melyhez képest van „elő”- és „utó”-korszak.”⁷⁰

A „dekonstrukciók”

Bizonyos értelemben a legradikálisabb álláspontot a történeti antropológiai dolgozatok foglalják el. Azért nevezem őket dekonstruktívnak, mert ezek eljutnak a polgár/osodás fogalmának lebontásáig (de nem elvetéséig, mint az említett módszertani individualisták). Vári András vitáiratában a piac kérdését vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy

18. idézet

„... a piacrendszer bizonyos szintjének kiépüléséhez a jogállamiság, nem pedig a polgári demokrácia politikai rendszere volt szükséges. Ebben a minimalizált programban, mely a liberalizmus politikai fellépését némileg időben is megelőzte, a társadalmi csoportok széles koalíciója érdekelt volt – a kommercializálódó nagybirtoktól a parasztság egy részéig. Félrevezető ezt az erőfeszítést polgárosodásként vagy a történeti értelemben vett városi polgárság harcaként értelmezni, hacsak nem használjuk a polgárosodás szót eredeti értelmében, civilizálódásként, vagyis addig rendezetlen vagy éppen tiltott dolgok egységes polgári jog alá rendeléseként.”⁷¹

Tóth Zoltán kultúrantropológiai értekezése⁷² a polgárosodás lebontása, a foucault-i tudásarcheológia értelmében. A megközelítés ismeretelméleti előföltevése – egy másik dolgozatban megfogalmazva – a következő:

19.1. idézet

„Azok a tudományágak, amelyekbe valamelyest betekintésem van, száz vagy százötvenéves történetükben nem először, s valószínűleg nem is utoljára, olyan jelenségek értelmezésébe ütköztek, amelyek általában liberális indíttatású, s a felvilágosodás óta fejlődéstörvények hipotézisével élő tudományfilozófiájukban – ... – feszültségeket okoznak.”⁷³

Tóth Zoltán Hajnal Istvánt idézve fogalmazta meg alapkérdését is:

19.2. idézet

„»Minden kultúrfejlődésnek ... olyan az osztálytársadalma, amilyen volt a rendisége«” „... Milyen is volt az a rendi társadalom, amely (polgári) osztálytársadalmunknak jellegét meghatározó előzménye volt?”⁷⁴

Válasza tömörítve:

19.3. idézet

„... Újkori rendiségünk mély gyökerű, történeti, művelődési tömbökre tagolt társadalmat hagyott polgári fejlődésünkre. ... Azt hiszem, hogy A kétféle, késői rendi és polgári társadalomszervezet egymásra hatását – ... egymásba hatolását – én [t.i. Tóth Zoltán – H.K.] közvetettebbnek, inkább a gazdát cserélő formákhoz, műveltségünk jelenségeinek szélesebb köréhez látom kötöttnek, mint Hajnal, aki élő és konstituált rendi csoportok illetve intézményeik folyamatos-

ságát és változását kereste. ... Társadalomszervezeti műveltségünk rendies történeti rétegének kulcsa ... nem a közjogilag is tetten érhető, jól ismert feudális intézményekben keresendő, hanem a társadalmi különbségek felfogásának a polgári eszményekkel együtt élő, s a polgári intézményekre és társadalomszervezetre is kiható formáiban.”⁷⁵

Tóth Zoltán antropológiai módszerekkel és kultúrkritikai igénnyel jutott el a polgári egyén teljes történeti szétboncolásáig. álláspontja gyökeresen szembenáll minden olyan felfogással, amelyik a modern polgárt mint rendi jellegzetességeit levetkőzte személyiséget, a polgárosodást mint a rendi jellegű társadalmi keretek közül való kibontakozást kívánná látni.⁷⁶ Kritikai programját azonban nem könnyű tovább folytatni. Fogalmi elemzéseket vagy a köznyelven alapuló narrációkat le lehet fordítani más nyelvekre. A szövegfordító dolgozatnak legalábbis egyes részeit – így címét is – viszont elvileg is lehetetlen átültetni.⁷⁷ Talán történetírás és antropológia között is megfogalmazható egy határozatlansági reláció: minél inkább eltávolodik az elemzés a nemzeti hivatású történetírás konvencióitól, annál inkább válik forrásnyelve rabjává.⁷⁸

Részletkérdések

Az előző részben narratív konstrukciókat igyekeztem fölvezetni, apróbb kritikai megjegyzések kíséretében. Most néhány olyan fontos részletre térek ki, melyek segíthetnek a történeti sémák újragondolásához szükséges távolság megteremtésében.

A résztvevők

A „sem-sem” rendi állásúak – a státus-inkonzisztencia

Az ismertetett „magabiztos” narratívákban jórészt csak a közismert történelmi rendek tagjairól, nemesekről és polgárokról esett szó, s ami talán még fontosabb, a konstrukciókban e megjelölések nem rendi állások jelzőiként szerepelnek, hanem a személyiség egyik azonosítójaként.⁷⁹ Az egyértelmű, a szabályos rendi állású személyek még a ténylegesen a történeti rendekhez tartozóknak is csak egy részét tették ki. A – szociológusok szóhasználatával élve – „státus-inkonzisztencia” már régen is társadalmi tény volt. Az irodalomtörténész joggal tart névsorolvasást a felvilágosodás és a reformok korából és teszi több tízszor főre azt az

20. idézet

„értelmiségi-honorációr réteg[et], amely ... telítve van a rendi Magyarország szűk keretei, lefojtottsága okozta feszültséggel”.⁸⁰

Tekintsük át e rétegek néhány szociológiai sajátosságát:

21.1. idézet

„...értelmiségfejlődésünk kezdeteinek három alapvető vonás[a]: 1. [saját] Uralmának értelmiségi szerepköreit többségében a nemesség látta el. ... Az arisztok-

rációhoz, illetve a nemességhez tartozva tényleges társadalmi [vagyis nem rendi – H.K.] csoportot nem alkottak. 2. A tárgyi szakszerűség intellektuális funkcióit betöltő[ket] ... a honorációrok⁸¹ »sem nép, sem nemesség« státusába sorolták ... 3. a fentieknek megfelelően a 19. század első felében fel sem vetődött az értelmiségi szerepköröket betöltők egységes társadalmi csoportként való felfogásának gondolata.”⁸²

Ezzel szemben az 1850–1867 közötti időben az

21.2. idézet

„1. arisztokrata és nemesi értelmiségiek ... mind jelentőségükben, mind számszerű arányukban háttérbe szorultak... 2. A tárgyi szakszerűség intézményei ... megszervezték és függőségükbe vonták az ... értelmiségi hivatáscsoportokat. 3. ... Megindult az értelmiségi csoportok ... [ön-]szerveződése is ...” „E történelmi szituációban az értelmiség ... az asszimiláció múlt század első felében kialakult hagyományait követve igyekezett magyar és úri ... értelmiségé válni.”⁸³

A fejlemények elméleti leírása azonban csak a kívánt végeredményt tekintve esett egybe társadalmi folyamatok következményeivel (a társadalmi folyamat az átalakulás és hasonulás, a mentális az azonosság és folytonosság).

22. idézet

„1858 előtt megszülettek a középosztályra vonatkozó alapvető programok. Kemény [Zsigmond]... elvégezte a polgárisodás, a társadalomfejlődés hazai jelenségeinek e korban legmélyebbre hatoló vizsgálatát és az angol társadalommal való összehasonlítását.” „A nyomon követhető társadalmi eszmék jelentős része francia földről érkezett Magyarországra, számos esetben német közvetítéssel. ... Nem a német és nem a francia példákából származik azonban a magyar középosztályra vonatkozó nézetek két legfontosabb sajátossága: a feudális eredetű nemesség azonosítása a középosztállyal és a nemzeti szempont elsődlegessége.”⁸⁴

A nemesség és középosztály azonosításának kérdését illetően, véleményem szerint, az angol példa átértelmezéséről van szó.⁸⁵

A hasonulás és az értékválasztás ugyan a polgári személyiségen belül történik, de nem atomizált folyamat. Komoly s nagy hagyományú intézmények végezték el a vállalható minták kialakítását, tekintélyének megteremtését és közvetítését. A polgárosulás folyamatának és a szabadelvűség eszményének kapcsolata értelmezhető a felekezetek alkalmazkodási törekvéseként is: szemben a katolikus egyházzal a

23. idézet

„protestánsokat a liberalizmus[hoz való] ... csatlakozás jellemezte.” „A német romantika már korábban fölfedezte a reformációt, ennek nyomán fogalmazódott meg markáns historizálás keretében, hogy a liberális eszmék családfáján a legrégebbi és a reformáció. Ezt úgy értelmezték, hogy a »protestáns szellem« az a »korszellem«.” „A hazai protestánsoknak nem volt nehéz megtalálni az európai protestantizmusnak, mint a haladás fáklyavivőjének és a szabadgondolkodás letéteményesének magyarországi megfelelőjét saját magukban és egyházuk-

ban.” „A 19. században a nemzeti ideológia párhuzamaként épp a század derekán, sőt az abszolutizmus idején tetőzik a »magyar vallás« [t.i. a református – H.K.] elnevezés történeti ideológiai töltése.”⁸⁶

A paraszti polgárosodás

A narratív konstrukciókban drámai szerepet kapott a paraszti polgárosodás hiánya. Mi is ez, ami oly jelentős, hogy hiányának is sorsalakító hatást tulajdonítanak? Vegyük elő ismét klasszikusunkat, Erdei Ferencet, aki a kettős társadalom tézisének kifejtése előtt egy évvel még – mondhatni – igazhitű marxista nézeteket vallott a polgárosodásról:

24. idézet

„A parasztság társadalmi fejlődésének szükségszerű útja az, hogy kilépjen rendi-paraszt társadalomformáiból és az érvényes szerkezetben helyezkedjék el. Az a társadalomrend, amely a rendi struktúrát fölváltotta, s ma is érvényes szerkezeti rendje a rétegződésnek, nem más, mint a polgári társadalom. ... Ennek az átváltásnak a folyamatát nevezzük polgárosodásnak.”⁸⁷

A kérdéssel foglalkozó Kósa L. ennek kapcsán megjegyzi, hogy

25.1. idézet

„a fiatal Erdeinél visszatérő sajátos tartalmú fogalom volt a »rendi forma«, és benne az 1930-as években is kezdetleges eszközökkel, munkamódokkal dolgozó »jobbágyparaszt«. Ezek a fogalmak a ... jobbágyfelszabadítás jelentőségének – ... – lebecsüléséről árulkodtak. Hiszen a hosszú időn át előkészített ... esemény több volt, mint jogi felszabadulás.”⁸⁸

Tekintsük át a folyamatot néhány, azonos szerzőtől származó idézet segítségével! Azért tartom fontosnak a viszonylag hosszú idézetek szerepeltetését, hogy világossá váljék, hatalmas – kiindulási és folyamatbeli – különbségeket foghat össze egy-két szóba a „parasztpolgár” és „paraszti polgárosodás”: az a dolgozat elején kárhoztatott folyamat, hogy a szóhasználat elfedi a tényeket, a parasztság esetében különösen érvényes. Hiába lehet az egyénítés a történész feladata, a paraszt fogalma mögé nem szabad odaképzelnie valamilyen figurát, ilyen nincs, bár különböző társadalmi csoportokban kifejezetten koherens parasztkép alakulhat ki.

A jobbágyi eredetű parasztsók esete

25.2. idézet

„A jogi természetű változások mellett egyenrangúan fontos volt, hogy a jobbágy-parasztság a XVIII. század végétől ... mind nagyobb mértékben termelt piacra. Az egész folyamatot jellemzik kisebb-nagyobb megtorpanások, föllendülések, táji és rétegbeli különbözőségek ... A jobbágyfelszabadítás sem ... oldotta meg azonnal a jobbágyi létből adódó problémákat. ... Maga a felszabadult parasztság – ... – nem mindenütt és nem mindenkor gyorsan vetette le jobbágyi viselkedési és szemléleti formáit.” A 19. század második felében „sokoldalú akkulturációs [azaz „végeredményében a teljes műveltséget átalakí-

tó, külső eredetű kultúraváltás"-t okozó – H.K.] hatások érték ... a parasztságot." A század második felében – „bár a kortársak még nem látják” – „fölerősödik és fölgyorsul ... a műveltség teljes kicserélődését ígérő, hosszú távon érvényesülő, voltaképp napjainkban befejeződő folyamat.” „A társadalmi át-retegződés tényei mellett a ... modern urbanizáció általános hatását kell mindenek előtt tekintetbe vennünk. A felsőbb társadalmi osztályoktól lejutó ismeretek sokrétűek ... az írni-olvasni tudás köre szélesedik. ... A világról szerzett tudást gyarapította a sorkatonaság kötelezővé tett intézménye. ... Mint választókat természetesen számontartották ... a parasztokat is. Nem elhanyagolható az egyházak ... tömeges laicizálódás miatt új formákat kereső hatása sem.”⁸⁹

A nemesi rendi állásúak esete

A rurális életformát élők között rendi helyzetük alapján sajátos, de létszámukat tekintve egyáltalán nem különleges helyzetet foglaltak el a kismanesek. E társadalmi csoportról

26. idézet

„a rendiség utolsó évtizedében és azóta is sokszor elmondták, hogy maradi és provinciális volt. ... Történetírásunkban mintha kevésbé tudatosodott volna, hogy a 19. század első felében a nemesség alsó rétege karrierjének csúcsára ért azzal, hogy a fejenkénti szavazás elrendelésével (1819) addig is meglévő szavazati jog politikai tényezővé vált. ... 1848 után a kismanesség gyors társadalmi föloldódása következett be.” A 19. század első felében „a társadalom alsó rétegében a nemesek és nem nemesek anyagi kultúrája megegyezett. Leginkább épp ez készítette a nemeseket, hogy a legalkalmasabb eszközökkel vagy formákkal kifejezzék másságukat. ... Amíg a települési elkülönülés a rendi elzárkózást testesítette meg, tehát a polgárosulást egyértelműen akadályozta,” addig „a gazdálkodás, a lakáskultúra és a viselet” „– olykor a szándékok ellenére – ... más irányba mutatott, sőt nyitottságot is tanúsított”, sőt e réteg „divatirányító szerep[et]” játszott. „A kismanesség jelesei ... egyik legfontosabb alkotóelemévé lettek a tömeges értelmiség-utánpótlásnak. ... A ... tehetséges gyermekek taníttatásának általános törekvése ... a nemesség alsó rétegeiben intézményként működött.” „Szembetűnő, hogy hiányoztak a kismanesség körében a polgárosulásra irányuló átfogó társadalmi és politikai eszmék.” „Ellentétben a középbirtokosokkal, alig van nyoma annak, hogy a nagyszámú kismanesség 1848 után válságként élte volna meg előjogai elvesztését.”⁹⁰

Az idézet alapján kiemelendő, hogy a kismanesség mint rendi alakulat történelmileg nagyon friss fejlemény, valójában a rendi szerkezet oldódásának terméke. Fejlődése nemhogy ambivalens, de kifejezetten sokirányú. Története során ugyanakkor kimutathatók olyan általános mentális jellegzetességek is, melyeket későbbi korokban „polgáriaknak” tekintettek. Úgy vélem, hogy más okok mellett e társadalmi csoport jellegzetességeiből adódott, hogy a szerep-ideálok Magyarországon a nemesség ideáljához állhattak közel, vagyis a „Verbürgerlichung” értelmében vett magyar polgárosodás tulajdonképpen „nemesedés” („Veradeligung”) volt.⁹¹

A közvetítések

Ha nem tekintjük devianciának, hogy az emberek (külső szemlélő által észlelt) tényleges helyzete esetleg nem felel meg önképüknek, akkor el kell fogadnunk, hogy a polgárosodás fontos része az önazonosságok újradefiniálása. Ebben az esetben viszont figyelmet kell szentelnünk azoknak a kommunikációs csatornáknak és közegeknek, amelyeken keresztül a különböző elképzelések tovaterjedhetnek.⁹² Két példát emelek ki, a kalendáriumokat és Jókai regényvilágát, úgymint a népi kultúra illetve a magaskultúra képviselőit.

A kalendáriumok

27.1. idézet

„A kalendáriumirodalom a maga sokfunkciós mivoltában, szabványosító, egyneműsítő és egyszerűsítő technikájával kétségtelenül a kialakuló magyarországi tömegkultúra egyik első ... intézménye”⁹³

27.2. idézet

„A kalendárium terjedése mindig szoros összefüggésben volt az áruterelés kibontakozásával, a polgárosodás folyamatával. ... A mezővárosi parasztpolgárok a paraszti átlagnál nagyobb arányban vásároltak naptárakat. ... átlagon felüli volt a parasztságba tagozódó kismemesség naptárolvasása is.” „A Vasárnapi Újság kritikusa szociológiai pontossággal fogalmazott, amikor 1858-ban azt írta Bucsánszky naptáráról, hogy azok »évek óta százezernyi mennyiségben terjednek szét a két haza jámbor kéknadrágos olvasói között ...«.”⁹⁴

27.3. idézet

„A parasztság lassú polgárosodásával párhuzamosan a Bucsánszky-naptárak [Bucsánszky a legnagyobb kalendárium-kiadó vállalkozó – H.K.] évi összpéldányszáma” az 1870-es évekre „négyezer fölé emelkedett. A ... magyar kulturális termelésben újszerű jelenségekről, egy kapitalista vállalkozás tömegtermeléséről volt szó. ... Az iparszerű kulturális produkció ... archaikus jellegű műfajokban jelentkezett először. A modernség ... századeleji tradicionális elemekkel fonódott össze. ... A hagyományos elemek ... könnyítették meg ... a befogadói csoportoknál a bekapcsolódás lehetőségét. ... 1880-ig ... »népies« tradíciónak és újszerűnek ... sajátos ölelkezése jellemezte” a kalendárium-irodalmat. Az 1880-as évektől „a jogutódnál ... megjelenő kiadványokban a hangsúly fokozatosan eltolódott a városiasabb, modernebb elemek irányába.”⁹⁵

Már a korábban ismertetett szkeptikus álláspont is hangsúlyozta, hogy a tudományos közgondolkodás helytelenül tekinti párhuzamosan futó jelenségeknek az iparosodást, a kapitalizációt és a polgárosodást (v.ö. 15. idézet). Az iménti monográfiarészlet (27.3 idézet) kiváló példája annak, hogy egyes tevékenységek piacosodása és a tőkefelhalmozás milyen nagy mértékben van ráutalva a hagyományos életstílusokra. (S ugyanezen monográfia más helyeiből kiderül, hogy ezekkel a történeteszerű folyamatokkal szemben a „civilizálás” alapvetően céltudatos (és üzleti szempontból alapvetően sikertelen) tevékenység.)

Jókai regényei

Fábri Anna rekonstruálta azt a virtuális magyar társadalmat, amelyikkel Jókai Mór műveinek olvasói azokban a regényekben találkoztak, amelyek az írások megjelenésekor közelmúltnak számítottak. A tanulmány egy világot ragad meg, a szó szoros értelmében. Sorra vesz térségeket, tereket, szférákat, státusokat, pozíciókat, korcsoportokat, identitásokat, affinitásokat, kondicionáltságokat, hivatásokat és életmegoldásokat. Mindezt lehetetlen volna áttekinteni, ezért egy olyan kérdésre összpontosítok, amelyre a mű csak burkoltan válaszol.

28.1. idézet

„Jókai ... a reformkori magyar regény hagyományaihoz kapcsolódik, amikor az 1849 utáni évtizedekben egyszerre példázatos és tablószerű művekkel reflektál az egyénnek a társadalomával oly szorosan összefonódó válsághelyzeteire. ... Sajátos sematizmusról van itt szó: bizonyos értelemben vett társadalmi elemzésről, ... társadalmi jelenségek, ismeretek rendezéséről, amely nélkül ... a vezetésre magát kijelöltnek tartó osztály fölényzete nem képzelhető el.”⁹⁶

28.2. idézet

„Jókai társadalmi ideálja a középosztályosodás.”⁹⁷

De kinek kínálja Jókai ezt az ideált? A virtuális Magyarországot elemző mű nem foglalkozik kifejezetten a regényvilágon kívüli országgal, de még Jókai olvasóközönségével sem. Ennek ellenére adatai burkoltan válaszolnak kérdésünkre. E burkolt választ akkor tudjuk kibontani, ha elfogadjuk, hogy a regényvilág statisztikai földolgozásának kategóriarendszerére (és a kategóriák elnevezésére) is érvényes az, hogy

28.3)

„Jókai Magyarországa, ez a regény(ek)beli ország akkor is meghatározza Magyarországnak képünket, ha hevesen tiltakozunk ellene”⁹⁸

Fordítsunk egyet a 28.2 idézeten! Tegyük föl, hogy a kialakuló középosztály eszményei Jókai műveiben formálódtak meg, és tegyük fel, hogy a magyar középosztály volt az a réteg, amelyiknek Jókai a regényeit írta. Meg lehet-e valamit állapítani a regények statisztikai vizsgálata alapján arról, hogy kik voltak magyar középosztály ideálképének fogyasztói? Ha a Jókai-világ egy tabló, vagy esetleg panoráma-kép, akkor kell lennie kitüntetett nézőpontnak, ahonnan a legjobb látvány adódik. Hol áll (társadalmilag) az az olvasó, aki köré Jókai körképét fölépíti? A mű keresztábrái (foglalkozás – vallás/nemzetiség/rendi állás⁹⁹, illetve affinitás – vallás/műveltség/politikai beállítottság¹⁰⁰) adnak támpontokat.

28.4. idézet

„A nemesi hősök többsége értelmezhetetlen foglalkozás nélkül ... A polgári-kispolgári származású szereplőket szintén a foglalkozásuk jellemzi elsősorban.”
 „Az osztályösszetartozás szempontjából” „az ideológiai megkülönböztetés, a

rendi öntudat” „kritérium[á]t Jókai sokkal lényegesebbnek tartja, mint például a vagyoni állapotot”.

A rendi kategóriák pontos értelmezése érdekében a szerzőt idézem:

28.5. idézet

„»Polgár« címszó alá soroltam a nem nemesi származású bankárokat, vállalkozókat, az önálló iparost (kézművest) és az értelmiségi pályán működő, valamint a hivatalnoki állást betöltő szereplőket” „Csak formálisan sorolhatók e csoportba az olyan nem nemesi származású egyéb foglalkozásúak, mint pl. hóhér, rendőr, útkaparó ... Azok a hősök, akiknek származását homályban hagyja az író, általában értelmiségi pályán működnek ...; a cselekmény alapján éppúgy lehetnek nemesi, mint nem nemesi származásúak.” „A foglalkozási kritérium „a paraszti származásúakat illetően értelemszerűen semmitmondó.”¹⁰¹

Tóth Zoltán a statisztikai szolgálat foglalkozási nomenklatúrájának vizsgálata alapján¹⁰² kimutatta, hogy a 19. század folyamán az organikus társadalomképet magukénak valló statisztikusok¹⁰³ miként bontották le a rendiség kategóriáit foglalkozási kategóriákra és miként feleltették meg a tevékenységek megjelöléseit e foglalkozási kategóriarendszernek. Nem véletlen, hogy amiket foglalkozásokként tartunk számon, azok jobbára a középosztály tevékenységi körei („polgári foglalkozások”). Külön kategória a kasztokon kívüli, s éppen ezért megnevezett foglalkozásoké (hóhér, útkaparó). Az sem véletlen, bár nem nyilvánvaló, hogy a parasztság (őstermelés) világa a foglalkozási megnevezések szempontjából nincs differenciálva. (Pontosabban arról van szó, hogy az agrárszférát ez a foglalkozás-”paradigma” nem tudja kezelni.) Mind-ebből nem következik, hogy a polgári foglalkozások üzői rendileg polgári származásúak lennének.

A kulcsot az a két megjegyzés adja, hogy egyrészt a nemesi rendi állás foglalkozási megjelölés nélkül semmitmondó, másrészt, hogy a középosztály nem (marxi vagy weberi) osztály, hanem (weberi) rend. Ezek alapján Jókai világában a nemesség mint rend nem csak nyitottabb mint a többi, hanem a nemesség a nyitott rend – vagy másként: a nemesség tölti be a politikai értelemben vett általános rend (a magyar szóhasználatban: a politikai nemzet) szerepét, vagyis a „civil társadalom” tagjai az előjogok és kiváltságok nélküli nemesi jogállás attribútumaival rendelkeznek.

Végezzünk ellenpróbát. Ha a 28.5 idézet alapján újraosztályozzuk a foglalkozás – rendi helyzet kereszttáblát¹⁰⁴, akkor lényegében csak három rendi helyzetre vonatkozó kategóriát találunk: nemesi állású (arisztokrata, nemes, nemesített), nemesi jogálláson kívüli, ismeretlen. A nemesi jogállású vagy származású alakok hivatásai átfogják a Jókai-világ teljes foglalkozási kataszterét.

De Jókai rendi nomenklatúrája (főleg ha a „rendi” fogalmát nem közjogi, hanem szociológiai értelemben használjuk) ennél sokkal differenciáltabb. Fábri tanulmánya kiemelten foglalkozik egyes rendi csoportokkal. Az általa kiemelt csoportok szerintem két osztályba sorolhatóak: az egyiknek a tagjai a korabeli középosztályi aspirációjú olvasókhöz származásuk szerint társadalmilag, vagy mindennapi érintkezéseik során térbelileg közel voltak, de

amelyektől az elvárások (közvélemény) szerint el kell határolódnium. A másik osztály tagjai az olvasótól térben távoliak vagy szociálisan lezártak voltak (kicsit mértanilag fogalmazva: útjaik nem keresztezték egymást, más dimenziókban mozogtak), és így nem kellett elhatárolódnium tőlük, ugyanakkor a róluk átszűrődött kép egzotikus és izgalmas volt (pl. arisztokrácia).

Tegyük föl, hogy Jókainak ugyanúgy el kellett adnia középosztályosító programját, mint Bucsánszkyknak a kalendáriumait. Ennek érdekében programját úgy kellett hozzákötnie egy konkrét és elterjedt hagyományhoz, hogy az közben mások számára is kívánatos legyen, hogy azt a lehető legszélesebb körben fogyasszák.¹⁰⁵ Ezeknek a kritériumoknak a magyar olvasók körében a köznemesi hagyomány felelt meg a leginkább. De az írónak még ezt is át kellett szűrnie, megfelelően beállítania (hogy nyitottnak lássék), és más felekezeti hagyományokhoz szokottak számára is emészthetővé tennie.

Alternatív tételtem tehát a következő: Jókai nem a nemességnek akarta bebizonyítani, hogy minden foglalkozáshoz volna tehetsége,¹⁰⁶ hanem a bármiféle polgári hivatások úzőinek, a művelt rétegeknek akarta demonstrálni, hogy a megszürt, „feljávított” nemesi hagyománnyal való azonosulás modern körülmények között is kívánatos és előnyös lehet.

Legalábbis e sorok írásáig szinte kiveszett az a történelem-értelmezési fordulat, mely szerint minden történelem osztályharcok története lett volna. Óvatosabban bánva a logikai kvantorokkal, talán kijelenthető, hogy sok társadalmi átalakulás szerep-újrértelmezések története. Például tárgyunk kapcsán már hivatkoztam Montesquieu és a magyar nemesi elit egymásra kölcsönösen ható nézeteire, melyekről Péter László írt tanulmányában. Méltán emellé sorolható Bíró Ferenc dolgozata a felvilágosodáskori szellemi és politikai mozgalmak kölcsönhatásáról.¹⁰⁷ S végül, még inkább tárgyunkhoz, a polgár/osodáshoz a szó szoros értelmében kapcsolódó példaként hadd emlékeztessen arra, hogy már a középkori polgárság is egy társadalmi jelenség és egy szellemi hagyomány összekapcsolódásaként jött létre, ugyanis

29. idézet

„amikor 1260 táján Arisztotelész Politikáját Wilhelm von Moerbeke latinra fordította, akkor a polgár már az európai városok társadalmi valóságát képezte. Úgy nem csoda, ha a középkori auktorok e műhöz fűzőtt kommentárjaikban ama polgár fogalmát, ..., elsősorban a városi társadalomra alkalmazták.”¹⁰⁸

Zárszó

Ez az írás, amely valójában egy bibliográfia függeléke, azért keletkezett, mert szerzője elbizonytalanodott bizonyos kulcsszavak jelentését illetően. Korábbi vizsgálatai nem adtak választ arra a kérdésére, hogy mi a „polgár”, a „polgári”, a „polgárosulás” „igazi értelme”. A friss irodalom áttekintéséből kiderült, hogy e terminusok egyértelművé tétele, operacionalizálása is meddő kísérlet volna, hiszen e szavak különböző eredetű és széttartó hagyományok részei. E negatívum megfogalmazása maga is eredmény, hiszen e hagyományok hosszú időn át nem neveztehettek meg, ami maga is fokozta a zavart. Jelen irodalmi áttekintés azonban számomra megmutatta, hogy a különböző hagyományokban, mint borostyánban zárványként a légy, konkrét társada-

lomtörténeti problémák lokalizálhatók és különböző bölcsészeti módszerek segítségével sikerrel vizsgálhatók.

Jegyzetek

- 1 A következőkben általam tisztelt szerzőktől idézek, nem mindig pozitív értékeléssel, s talán méltánytalanul, hiszen azt állítom, hogy az idézetek tartalmilag általánosabb érvényűek. Ezért elnézésüket kérem.
2. 227. tétel: Polgárosodás. Kortárs 37.
3. Buzinkay 1993. 37.
4. Jó példája ennek a számbavett irodalom azon tanulmánya, amelyik a polgárosodás meghatározását minden további nélkül a modernizációéra vezeti vissza: a polgárosodást „[b]izonyos értelemben a modernizáció társadalmi oldalának tarthatjuk.” [348. tétel: Gyimesi. Valóság 36. 32.] Bár a szerző szerint „meghökkenítő”, hogy a kirajzolódó kép szerint a magyar társadalom szerkezete „emlékeztet a mai harmadik világ társadalmaira” [u.-ott, 38.], szerintem mégsem az: ezzel a fogalmi rendszerrel ilyen képek rajzolódnak ki.
5. Rétegzett világhír. Perneckzi Gézával beszélget Váradi Júlia. Magyar Napló 1993. június 25., 27.
6. Írásom, szemben a tárgyalt irodalom túlnyomó részével, nem tekinti adottnak, hogy a polgár és polgárosodás szavak szófejtési rokonsága mögött történeti-fogalmi hasonlóság húzódnék meg. Sőt, személyes véleményem az összefüggés kifejezett tagadása. Mivel azonban „polgár”, „polgári” illetve „polgári átalakulás” és „polgárosodás” szavakat a szerzők csak a szóisméltések elkerülése végett változtatják, e furcsa írásmóddal próbálom jelezni a menthetetlenül összekavarodott jelentésű szóköteget.
7. Bürgertum und ... 1986.
8. Peter Urbanitsch és Hans-Peter Hye
9. A mutatók meglehetősen mechanikus módszerrel készültek. Az egyes tételcímek kulcsszavait soroltam különböző mutatókba illetve bokrosítottam őket főbb csoportok szerint. Kétféle korszakmutatót, földrajzi és személynév-mutatót, valamint egy tárgymutatót készítettem. A tárgymutatóban a mutatószavak gyakran bokrosításokhoz utalnak. A bokrokat a tárgyalás célszerűsége diktálta, ezért némelyik, ha csak önmagában olvassuk a bibliográfiát, furcsának látszhatik.
10. Tóth. Statisztikai Szemle 1987. A közjogi értelemben vett rendiség a levéltárak feudális korának határával, 1848-cal véget ér, de a rendiség mint társadalomszervező elv nem csak a rendiség korában érvényes, mint ahogy a rendiség korában sem csak a rendi elv érvényesült. Érdekes, hogy ha az 1848 utáni kor társadalmára vonatkozóan „rendi” vagy „feudális” szóbakerül, akkor csakis negatív kicsengéssel, holott a mai társadalmak kutatói is beszélnek rendi jellegről, csak „státus”-nak keresztelve. Hogy ennek mi az oka? L. erről: Somlai in: Holmi 5. 1776–1777.
11. Erdei. Valóság 19.
12. Kuczi in: Valóság '70. 26. Jelen írás nem vállalkozik Erdei itt említett, valamint az ezzel szoros kapcsolatban álló 1943-as szárszói tanulmányának elemzésére, csak egy rövid idézetet emel ki a kéziratos tanulmányból:
„A kelet-európai kapitalizált társadalmakban ... a gazdasági szerkezet ... alapján véve kapitalista természetű, ... a társadalomszerkezet ... egyfelől rendies képződmény, másfelől pedig gyarmatias alakulás. Ezek is kapitalista osztálytársadalmak, azonban nem ... tiszta polgári társadalomszerkezetek, hanem rendies történeti képződmények vagy történetietlen polgári alakulások. ... Osztályhelyzet és társadalmi

- állapot ... külön történeti vonalon alakult”. „A különleges fejlődésmenetben fázis-különbség állott elő a termelőviszonyok és a társadalmi formák között. A továbbfejlődésnek feltétlen érvényes az a tendenciája, hogy ezt a fáziskülönbséget csökkenti. ... Legáltalánosabban polgárosodásnak kell neveznünk ezt a folyamatot, és ez azt jelenti, hogy a történeti társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáidomulnak a termelés viszonyaihoz.” Erdei. Valóság 19. 24. Egy jellegzetes Erdei-elmzés: Nagy. In: Nagy 1993.
13. Kuczi in: Valóság '70. 25–26. Ugyanez az érvelési minta, más szereplőkkel, mástól: „Lehetetlen volt nem észrevenni a dzsentroid Magyarország továbbélését a változó díszletek [i.e. „a »létező szocializmus« viszonyai” – H.K.] között, valamint a párhuzamokat és kontinuitást a polgári radikálisok és a hetvenes évek végétől megszerveződött demokratikus ellenzék törekvései között.” Nagy Endre, Előszó. In: Nagy 1993. VI–VII.
14. Közben a szerző nagyvonalúan gázol keresztül más fogalmi rendszereken (ez esetben Foucault-én): „Egy kultúra fundamentális kódja», ... »homályos tudás[]], ami önmagában nem manifesztálódik egy diskurzusban» [Foucault-t idézi Kuczi. In: Valóság '70. 89.] Mint Kuczi maga – teljes joggal – írja: „Két epiztemé feltételezése ellentmond e kategória jelentésének, ...” [uo.]
15. Kuczi. In: Valóság '70. 25–26.
16. vö.: 14. lábjegyzet!
17. vö.: a 6. idézet holisztikus „minden létszférájában” kifejezésével. Szemléltető példa a szociológiai elmélet kiváló történészének vallomása:
„A magyar gazdaságtörténet azzal a tanulással szolgált számomra, hogy ... a kelet-európai régióban az államnak típusmeghatározó szerepe volt a kapitalizmus kialakulásában. A közigazgatástörténetet – ... – összekapcsoltam a társadalmi struktúra alakulásával, s úgy találtam, hogy az Erdei-féle kettős társadalomszerkezet a közigazgatásban és önkormányzatban is reprodukálódik. E kutatások eredményéből született meg ... disszertációm (...) amely a röviden vázolt értelemben eszme és valóság összekapcsolására törekedett.” Nagy, Előszó. In: Nagy 1993. VI.
18. Berend 1983. 193–207.
19. Kuczi. In: Valóság '70. 47.
20. Klaniczay Gábor megfogalmazása.
21. Pető – Szakács 1985. Utólag már alig-alig hihető, hogy mekkora – a kiátkozásig fajuló – vitára adott alkalmat az a kérdés, hogy az egymást követő magyar gazdasági reformok teleologikus természetűek voltak-e, vagy inkább az evolúciós szelekció logikáját követték.
22. „Az ötvenes években felgyorsult társadalomszerkezet-változásokat követően csak az értelmiségnek maradt esélye ... arra, hogy a különböző átalakulások ellenére kollektív módon visszaemlékezzen <sic> a polgári nyilvánosság különböző tradícióira. A valódi kontinuitást, a tradíciók folytatását lehetetlenné tette a kíméletlen modernizáció, de nem okozott amnéziát.” [Becskeházi. In: Valóság '70. 121.]
23. Kemény, Előszó. In: Kemény 1991. 8.
24. Életrajzát I. Hegedüs. Közgazdasági Szemle 1992, 2.
A mítoszképződés recens, még terepen tanulmányozható esete, hogy tragikus és nem tökéletesen tisztázott halála miatt sorsa a Központi Statisztikai Hivatal informális legendáriumának része lett. Története ekként jutott el Cseres Tiborhoz, aki egyik regényében a szocialista kor egyik értelmiségi őstípusává formálta át alakját.
25. A Hajnal I. – Bibó I. – Erdei F. – Kemény I. elágazások története: Huszár. Valóság 36.
26. Kemény 1991. 96–105.

27. Hajnal erre nem volt hajlandó. Lásd: Lakatos. Valóság 35.
28. Hanák Tibor
29. vö.: Kuczi. In: Valóság '70. 87.
30. „Ezek a tanulmányok az 1980-as évek első felében készültek, és 1985-ben kerültek ... a kiadóhivatalhoz” [223. tétel: Polgári 1992. 5.] „... Miért késett ilyen hosszú éveket a kiadása? ... Kezdetben jobbadán ideológiai megfontolások zsákutcájába került a kötet. Az 1980-as évek közepén még komolyan mérlegelt kiadáspolitikai kérdés volt, hogy miért csak a polgári lakáskultúrával foglalkozunk. ... Talán hamarabb zöld utat kaphattunk volna, ha kötetünket kiegészítjük a munkásnyomorral, amely vonalas kontrasztot nyújtott volna a burzsoázia fényűző palotáival szemben.” [u.o. 12.]
31. „... Hadd mondjam el, hogy e tanulmányok intellektuális framework-jét Hegel, Marx, Lukács György, valamint Max Weber és Bibó István gondolatai alakították.” Nagy, Előszó. In: Nagy 1993. X.
32. Kemény 1991. 98–99.
33. „1976-ban társasági beszélgetés alkalmával ... [egy kérdésre] Bibó azt válaszolta, hogy természetesen olvasta Eötvös írásait és nagyra értékeli azokat, de nem különösképpen hatottak rá. »Különben is – tette hozzá – Eötvös liberális volt, én pedig kezdettől fogva demokrata.«” [144. tétel: Klimó. Valóság 32. 102.]
34. A magyar irodalomban Ránki György fogalmazta meg esszéjében [Ránki 1978], hogy az amit közgazdaságtannak nevezünk, nem tárgyában, hanem szemléletében és eszköztárában különbözik a gazdaságtörténettől. Bizvást vonatkoztatható ez a társadalomtörténetre is.
35. A problémának nem kielégítő (és két Nobel-díjuk után pedig nem is szerencsés) megoldása az olyan jellegű kirekesztés, hogy például a kvantitatív történészek ne lennének történészek.
36. vö.: Hadas. BUKSz 5, 1993, 2. illetve 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
37. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
38. A második világháború utáni időszakot, mint jelenkortörténetet – semmi esetre sem tartalmi okokból – figyelmen kívül hagyom. Rövid összefoglalást ad: Kovách. Századvég 1991. Jellemző, hogy a szociológus értelmezése miként megy el a társadalomtörténészek álláspontja mellett (vagy csupán idézi, vagy félreérti őket).
39. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
40. 81. tétel: Gerő. 2000 2. 15.
41. Érdemes megfigyelni, a polgár/osodás-nak többféle jelentése fordul elő a szövegben. Amikor reflektálatlanságot emlegettem, többek között a különböző jelentéstörténetű szavak elemzés nélküli keverését értettem.
42. 81. tétel: Gerő. 2000 2. 15–18.
43. Lehet, hogy a részletesebb mű (83. tétel: Gerő 1993) irodalomjegyzékéből Erdei freudi alapon hiányzik?
44. A nyomtatott szövegben: „Európában” – nyilvánvaló sajtóhiba.
45. 197. tétel: Nemeskürty. Tekintet 4. 27. Péter László ugyanezt a polgárosodás belekeverése nélkül is meg tudta fogalmazni, s ez által sokkal jobban érzékelteti korezmék és atavisztikus viszonyok egymásra vetülését: „Montesquieu alkotmányos eszméi már a XVIII. századi magyar alkotmányra is közvetlenül hatottak ... A Törvények szelleméről ... azért lett népszerű a nemesség körében, mert Európa többi társadalmi elitjéhez hasonlóan a művelt magyar nemes sokmindent megtanult belőle. ... A nemesség Montesquieu-t olvasva fedezte fel, hogy »alkotmány« van, amely ősi

- privilegiumait, mentességeit, az ország valamennyi szokását egybefoglalja.” (221. tétel: Péter. Holmi 3. 1519, 1521.)
46. 289. tétel: Tőkéczki. Kortárs 36. 3. skk.
47. 290. tétel: Tőkéczki. Századvég 1991. 57.
48. 197. tétel: Nemeskürty. Tekintet 4. 31–32.
49. Mindkét konstrukciónak megvan a maga szélsőséges formája is. A bipoláris változat abszurd formájában a polgári elemet a (kellően nem definiált) zsidósággal azonosítják. Ez a megoldás – tetszik, nem tetszik – csak az úgynevezett zsidókérdés ellenített előjelű újrafogalmazása. A monopoláris konstrukció extrém változata a rendi monarchia platformján áll – könnyen előállítható, egyszerűen csak valóságnak kell tekinteni a romantikus nemességképet. Ez utóbbit vö.: 262. tétel: Szegedy. Valóság 35.
50. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti Közlemények 93. 654–655. A gentry további sorsa: „Vezető szerepét a régi nemzet-gerinc más téren is feladja a XX. század első évtizedéig. ... A voltaképpeni gentry a legtöbb esetben kénytelen másodrendű hivatalokkal beérni.” [u.ott]
51. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 655.
52. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 655.
53. „A szakadás láthatóvá ugyan csak a világháborút megelőző másfél évtized folyamán vált, előzményei mégis nagyon mélyre nyúlnak, ..., ahol a radikális szocialista gondolkodású Petőfi a nemesi hagyomány megkötötte Kossuthal állt szemben.” Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 655.
54. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 655.
55. Madaras. Műhely 1993.
56. 84. tétel: Gerő 1992. 5, 69.
57. Számozatlan tétel: Ferdinandy. Irodalomtörténeti 93. 658–659.
58. Számozatlan tétel: Nagy 1993.
59. Számozatlan tétel: Nagy 1993. 136, 138.
60. 227. tétel: Polgárosodás. Kortárs 37. 72–89., 88.
61. Számozatlan tétel: Péter. In: Túlélők 225–226.
62. 164. tétel: Kövér. Magyar Tudomány 98.
63. Leopold L. 1914–1917 között írta esszéjét.
64. 164. tétel: Kövér. Magyar Tudomány 98. 42–43.
65. 13. tétel: Benda. In: Rendiség 5–11. A bizonyító anyag olvasható a 14. tételben: Benda. Századvég 1991. 169–176.
66. 13. tétel: Benda. Rendiség 5–11. 5., 8.
67. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991
68. Percz László, Kulcsszavunk: a polgárosodás. Népszabadság 1992.04.30., 27.
69. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991. 149.
70. 98. tétel: Halmos. Századvég 1991. 149.
71. 300. tétel: Vári. Századvég 1991. 60–74., 65.
72. 286. tétel: Tóth. Századvég 1991. 75–130.
73. 287. tétel: Tóth. In: Rendiség. 13–25., 13.

74. 287. tétel: Tóth. In: Rendiség. 75., 123.
75. 287. tétel: Tóth. In: Rendiség. 123.
76. Úgy például a következő megfogalmazással: „... a polgárosulás társadalmi és kulturális folyamat, amelynek során az egyén megszabadul feudális jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől, társadalmának egyenjogú, autonóm, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz.” Számozatlan tétel: Kósa. Hítel 1992. 12. Ezt a megfogalmazást azért emelem ki a hasonlók közül, mert tanulságos abból a szempontból, hogy az általánosságban mozgó meghatározás az korábbi irodalomban (vö.: 24. idézet) már megjelölhető definíciót követi, és nem a szerző műveinek (pl. 152. tétel: Kósa 1991.) tanulságait summázza.
77. lásd: 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
78. A helyzet hasonló ahhoz, amit Eörsi István fogalmazott meg Ernst Jandl fordítása kapcsán: „[E]z a modern nemzetközi iskola, melynek tagjai műveltségüket, világszemléletüket, életérzésüket tekintve semmilyen vonatkozásban sem mondhatók nemzeti költőknek, eszközei és érdeklődése folytán sokkal erőteljesebben és kizárólagosabban kötődik nyelvközösséghez, mint akárhány szobortalapzatról ránk tekintő nemzeti klasszikus.” [Eörsi István, Utószó. In: Jandl, Ernst: a fanatikus zenekar. Budapest, 1979. 115–122., 119.]
79. Hasonlóan ahhoz, ahogy ma „neve, a.n., fogl., szigsz./szemszám.”-mal azonosítanak bennünket.
80. 57. tétel: Fenyő. Kortárs 37. 99–102., 100.
81. A honoráciorokon példáján keresztül a magyar polgárosodás szinte minden problémája áttekinthető (vö.: pl. 299. tétel: Vári. Világosság 29.), amit a társadalomtörténetileg érzékeny irodalomtörténetírás már föl is fedezett. vö.: 258. tétel: Szalai 1990; 268. tétel: Szilágyi. Tekintet 4.
82. 185. tétel: Mazsu. In: Forradalom. 235–236.
83. 185. tétel: Mazsu. In: Forradalom. 238–239, 250.
84. 23. tétel: Buzinkay. In: Forradalom. 286., 311.
85. Az átértelmezést az tette lehetővé, hogy a köreit rendkívül szűkre szabni tudó angol arisztokrácia „drop-out”-ja illetve a bizonytalanul nyilvántartott magyar nemesség morfológiai hasonlóságot mutatnak – ami nem zárja ki a gyökeresen eltérő történeti eredetet (vö.: a cet és a hal s más eseteket). L. erről: 98. tétel: Halmos. Századvég 1991.
86. 150. tétel: Kósa. In: Forradalom 1988.
87. Erdci 1980. 81. (163.)
88. 152. tétel: Kósa 1991. 49. Kósa L. fölhívja a figyelmet arra, hogy az antropológiai irodalomban nemzetközileg elterjedt, a birtok és tulajdon inkonzisztenciáján alapuló paraszt-fogalom nem értelmezhető az 1848 utáni Magyarországon, s így a magyar néprajz és történetírás e korra vonatkozó szóhasználatá utközik az antropológiáéval. [u.o. 53.]
89. 152. tétel: Kósa 1991. 49–50., 54–56.,
90. 154. tétel: Kósa. Világosság 32. 703–705, 708–710.
91. vö.: Halmos. In: Durch Arbeit 1992.
92. A közvetítő rendszerek, a kommunikációs készségek és a „»tolmács« szerepét játszó rétegek” fontosak „a sokféleképpen szegmentált közép-európai társadalmakban” – hangsúlyozza a magyar polgári kor értelmiségének egyik előzményét jelentő gazdasítztek kapcsán a 299. tétel: Vári. Világosság 29.
93. 160. tétel: Kovács 1990. 207.

94. 160. tétel: Kovács 1990. 134., 137.
 „[A] kék posztónadrág viselete a parasztságnál már bizonyos polgárosodott szintet jelentett. Fejlettebb dunántúli vidékeken vagy az alföldi mezővárosokban a jobb módú parasztnők körében a reformkor végétől kezdett elterjedni. ... Ugyanakkor a közvetlenül a parasztság felett álló, de közötté élő kurtanemesek, a vidéki értelmiség, a honoráriórok nagy többségének is jellegzetes viselete ... »Kékbeliék« voltak a vidéki iparosok s más átmeneti rétegek is. ... A »kéknadrágosok« egy kulturális blokkot alkottak.” [160. tétel: Kovács 1990. 134–135.]
95. 160. tétel: Kovács 1990. 207.
96. 50. tétel: Fábri 1991. 27.
97. 50. tétel: Fábri 1991. 127.
98. 50. tétel: Fábri 1991. 11.
99. 50. tétel: Fábri 1991. 184–189.
100. 50. tétel: Fábri 1991. 158.
101. 50. tétel: Fábri 1991. 94–95.
102. Tóth. Statisztikai Szemle 1987.
103. vö.: 23. tétel: Buzinkay. In: Forradalom 1988. 291–293.
104. 50. tétel: Fábri 1991. 188–189.
105. Ez egy optimalizálási feladat. A társadalmi tekintély különböző jeleit a racionális döntések elmélete javakként értelmezi, és képes dinamikájuk leírására. L. erről Tóth. In: Racionális 1988. 107–130.
106. vö.: „... Sok pozitív nemesi hős esetében a romló – ... – vagyoni helyzet ... alkalmas arra az íróra, hogy a nemességet sújtó egzisztenciális gondok megoldására javaslatot tegyen ...” [50. tétel: Fábri 1991. 94.]
107. 18. tétel: Bíró. Valóság 35.
108. Begriff. In: Sonderforschungsbereich 177. 23.

Irodalom

- Becskeházi Attila, *Szociológia és társadalomdiskurzus*. In: Valóság '70. 113–199.
- Begriff, Freiheitsvorstellungen und ständische Handlungsnormen des spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Bürgertums* (Leiter: Schreiner, Klaus). In: Sonderforschungsbereich 177, Universität Bielefeld, Sozialgeschichte des neuzeitlichen Bürgertums: Deutschland im internationalen Vergleich. Arbeits- und Ergebnisbericht für die erste Forschungsphase 1986–1988. h.é.n. 21–30.
- Berend T. Iván, *Gazdasági útkeresés. 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Budapest, 1983.
- Buzinkay Géza, *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, 1993. 37.
- Bürgerum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa 1–2*. Bácskai, Vera (Hrg). Budapest, 1986. Studia Historiae Europae Medio-Orientalis 1.
- Erdei Ferenc, *A magyar paraszttársadalom*. h.é.n. <1942>. In: Magyarságismeret 5. Reprint: Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*. (83)–(252).
- Erdei Ferenc, *A magyar társadalom*. In: Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszélésorozata. Budapest, 1943. 12–36. Reprint: Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*. (347)–(372).

- Erdei Ferenc, *A magyar társadalom a két világháború között 1–2*. Valóság 19, 1976, 4. 22–53.; 5. 36–58. Reprint: Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*. (293)–(346).
- Erdei Ferenc, *A magyar társadalomról*, Kulcsár Kálmán (szerk.). Budapest, 1980. Erdei Ferenc összegyűjtött művei.
- Hadas Miklós, *Racionális döntések elmélete és újmessianizmus*. BUKSZ. Budapesti Könyvszemle 5, 1993, 2., 182–191.
- Halmos Károly, *Verbürgerlichung in Ungarn, als Grenzland und Peripherie*. In: *Durch Arbeit, Fleiß, Wissen und Besitz. Bürgertum in der Habsburger-Monarchie*. Bruckmüller, Ernst – Stekl, Hanns – Urbanitsch, Peter (Hrsg.) Wien 1991.
- Hegedüs B. András, *Péter György*. Közgazdasági Szemle 1992, 2.
- Huszár Tibor, *Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése*. Valóság 36, 1993, 6. 39–47.
- Leopold Lajos ifj., *Színlelt kapitalizmus*. Medvetánc 1988, 2–3. 321–355. 323, 348.
- Kemény István, *Előszó*. In: Kemény 1991. 7–9.
- Kemény István, *Két könyv egy kötetben. Konrád és Szelényi koncepciójáról*. In: Kemény 1991. 96–105.
- Kemény István, *Közetről s távolból*. Műhely 2. Budapest, 1991.
- Kovách, Imre, *A polgárosodásfogalom értelmezéséhez. Összegzés helyett*. Századvég 1991, 2–3. 217–229.
- Kuczai Tibor, *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. In: Valóság '70. 9–111.
- Lakatos László, *„Középkorimádat” vagy népiesség? (Hajnal István történelemszemlélete)*. Valóság 35, 1992, 11. 30–46.
- Madaras Éva, *Az „első és a második társaság” Bécsben a századfordulón*. Műhely 1993. 107–111.
- Nagy Endre, *Eszme és valóság. Magyar szociológiai történeti tanulmányok*. Budapest, 1993.
- Nagy Endre, *Harcban az anygallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején*. In: Nagy 1993. 103–117.
- Pető Iván – Szakács Sándor, *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszakában*. Budapest 1985.
- Ránki György, *Közgazdaság és történelem: a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest 1978.
- Somlai Péter, Erdélyi Ágnes: *Weber Amerikában*. Holmi 5, 1993, 12. 1774–1777. 1776–1777.
- Tóth Margit, *Zsákbamaczka. (A pozicionális verseny)*. In: *Racionális választások – irracionális következtetések*. Gál Róbert Iván (szerk.). Budapest 1988. 107–130.
- Tóth Zoltán, *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában*. Statisztikai Szemle 1987, 1. 62–86.
- Valóság '70*. Várnai Györgyi (szerk.). Budapest 1992.

*A polgárról, polgáriról és a polgárosodásról szóló irodalom
1988–1992*

Összeállította: Halmos Károly

1. VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1988. november 15–16. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém 1989.
2. Adatok és tanulmányok a néprajzi érdeklődés, kutatás, mozgalmak történetéhez, in: *Ethnographia* 100, 1989, 1–4., 80–383.
3. Bauer Tamás, Modern polgárosodás Magyarországon. *Magyar Nemzet* 1991, 08, 15.
4. Bácskai Vera, Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: *Kutatás ...*, 10–20.
5. Bácskai Vera, A kézműves és a társadalom. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 9–14.
6. Bácskai Vera, A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. *Magvető*, Budapest 1989. = *Mikrotörténelem*. (Recenzió: Kövér György In: *BUKSz* 1, 1989, 1., 104–105.)
7. Bácskai Vera, Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Akadémiai, Budapest 1988.
8. Bán Zoltán András – Láncki András, Két bírálat egy könyvről. Asbóth János: álmok álmodója. In: *Holmi* 3, 1991, 7., 922–927.
9. Bánlaki Pál, Tördelt polgárosodás. *Tekintet* 4, 1991, 2., 85–94.
10. Beluszky Pál, A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel). *Tér ...*, 13–56.
11. Benda Gyula, Egy tudományos fogalom születése. In: *Citoyen és burzsoá ...*, 2.
12. Benda Gyula, A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790–1848. In: *Építészet az Alföldön*, Novák, László; Selmeczi, László (szerk.). *Nagykörös* 1989., 133–161. = *Az Arany János Múzeum Közleményei* 6.
13. Benda Gyula, Polgár és polgárosodás a történeti irodalomban. In: *Rendiség ...*, 5–11.
14. Benda Gyula, A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég ...*, 169–176.
15. Benedek Gábor, A dualizmuskori újnemes miniszteriális tisztviselők – a nemesítési iratok tükrében. In: *Kutatás ...*, 153–161.
16. Benedek Katalin, Polgári mesekönyvek parasztsággképe (Magyar mese és mondavilág. Ezer év meseköltése. Meséli Benedek Elck.). In: *Népi ...*, 135–142.
17. A biedermeier kora – nálunk és Európában. T. Erdélyi Ilona (szerk.). = *Helikon. Világirodalmi Figyelő* 37, 1991, 1–2.
18. Bíró Ferenc, Nyelv, nemzet, irodalom. A magyar ideológia-történetéhez. *Valóság* 35, 1992, 5., 7–21.
19. Bíró Judit, A tudás piaca a pesti tudományegyetemen. *Világosság* 31, 1990, 6., 441–449.
20. Bősze Sándor, Egy epizód az 1880-as évek somogyi antiszemita zavargásaiból. Egy antiszemita egyesületalakítási kísérlet. In: *Társadalmi ...*, 245–248.
21. Bősze Sándor, A somogyi kézművesek egyesületi tevékenysége a kiegyezés után (1867–1918). In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 247–251.

22. Buzinkay Géza, A kitagadott szatirikus: Kecskeméthy Aurél. In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 195–213.
23. Buzinkay Géza, A középosztály kialakításának programjai. In: Forradalom ..., 286–312.
24. Buzinkay Géza, A középosztály lakásideálja. In: Polgári ..., 13–26.
25. Citoyen és burzsoá. A Magyar Nemzet társadalomtudományi melléklete. = Magyar Nemzet 1990. 11. 19.
26. Csetri Elek – Imreh, István, Erdély társadalmi rétegződéséről. (1820–1848). In: A polgárosodás útján ..., 377–440.
27. Csicskó Mária, Egy igaz polgár a parasztpártban. B. Farkas Ferenc. Valóság 34, 1991, 1., 64–85.
28. Csorba László, A katolikus egyházi értelmiség társadalmi gyökerei a polgári átalakulás korában. In: A polgárosodás útján ..., 161–170.
29. Csorba László, A katolikus önkormányzat és polgári forradalom. Autonómia-mozgalmak Magyarországon 1848–49-ben. Világosság, 30, 1989, 3., 218–225.
30. Csorba László, Nemzetélet és hitélet közös válaszútján. (Nemzet és egyház konzervatív „érdekegyesítésének” programja Danielik János munkásságában). In: Forradalom ..., 366–390.
31. Csögör Csaba, A buda-vízivárosi legények háztartásszerkezete. Az 1809. évi összeírások alapján. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 65–68.
32. Czeglédi Imre, A békéscsabai kézműiparosok helyzete az 1870–1880-as években iparkamarai összeírások alapján. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 87–100.
33. Dávidházi Péter, Az együttműködés örök dilemmája. Széchenyi és Deák vitája a hatalomról. Holmi 3, 1991, 9., 1140–1149.
34. Dávidházi Péter, „Per passivam resistantiam”. Egy politikai magatartásforma értékeléséhez. 2000 4, 1992, 1., 49–57.
35. Deák István, Túl a nacionalizmuson. Gondolatok a Habsburg-tisztikar kapcsán. Világosság 33, 1992, 3., 223–228.
36. Deák István, Zsidó katonák a Habsburg-monarchiában. Világosság 33, 1992, 6., 430–439.
37. Dénes Iván Zoltán, Egybeforrasztás vagy elkülönülés? A magyar liberálisok és konzervatívok értékvilága a 1830–1848. Világosság 29, 1988, 11., 766–777.
38. Dénes Iván Zoltán, Közüggé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Akadémiai, Budapest 1989. (recenzió: Buzinkay Géza In: BUKSz 1, 1989, 1., 101–102.)
39. Dénes Iván Zoltán, A magyar konzervatívok társadalomszemlélete az 1840-es években. In: A polgárosodás útján ..., 441–467.
40. Erdmann Gyula, Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: A polgárosodás útján ..., 301–375.
41. Erdődy Gábor, Egység vagy szabadság. (A német liberalizmus dilemmáinak megítélése a Pesti Napló alapján 1858–1866). In: Forradalom ..., 404–422.
42. Eperjessy Géza, A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Akadémiai, Budapest 1988. (recenzió: Gajáry István In: BUKSz 1, 1989, 1., 107.)
43. Eperjessy Géza, Városi kereskedők a reformkorban. In: A polgárosodás útján ..., 57–100.

44. Eszenyi József, A Horthy-hadsereg altiszti karáról. *Történelmi Szemle* 31, 1989, 1–2., 60–69.
45. *Ethnographia* 100, 1989, 1–4., 80–386., ld.: Adatok ...
46. F. [=Földi] Dózsa, Katalin, A biedermeier férfi és női divat hatása Magyarországon. *Helikon ...*, 231–236.
47. F. [=Földi] Dózsa, Katalin, *Letűnt idők, eltűnt divatok. 1867–1945.* Gondolat, Budapest 1989.
48. F. [=Földi] Dózsa, Katalin, A Muskátli című kézimunkaujság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. *Ethnographia* 100, 1989, 1–4., 329–341.
49. Fábri Anna, Beszélő ruhák. Az öltözet szerepe Mikszáth Kálmán műveiben. *Holmi* 4, 1992, 7., 984–988.
50. Fábri Anna, *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe regényeiben.* Skiz, Budapest 1991.
51. Fábri Anna, Mérnökök, vállalkozók és pénzemberek. A polgárosodás hősei és antihősei Jókai Mór regényeiben. *Világosság* 32, 1991, 6., 711–720.
52. Fábri Anna, A vendégházó magánház. A reformkori pesti értelmiség önmeghatározási kísérleteinek egyik színtere. *Helikon ...*, 171–178.
53. Faragó Béla, Magyar liberalizmus. Egy elhalás története. *Századvég* 6–7., 41–54. (szintén: In: *Irodalmi Újság* 1988, 1.)
54. Faragó Béla, A magyar liberalizmus régen és ma. *Századvég* 1991, 1., 123–137.
55. Faragó Tamás, *Családok és háztartások Budapesten (1850–1944).* In: *Közléteések ...*, 199–214.
56. Faragó Tamás, *Housing and Households in Budapest 1850–1944.* *History ...*, 29–63.
57. Fenyő István, A hazai liberalizmus forrásvidékeiről. *Kortárs* 37, 1993, 3., 99–102. [vö.: a 28. tétellel.]
58. Fenyő István, A polgári Magyarországról. A centralisták törekvéseiről. *Valóság* 35, 1992, 5., 22–32.
59. Feiszt György, A Vas megyei virilis jegyzékek feltárásának tapasztalatai. In: *Kutatás ...*, 98–100.
60. Fejős Zoltán, Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: *Népi ...*, 143–158.
61. Ferenczi László, A remény zuhatagja. *Kozmosz Könyvek*, Budapest 1988. (recenzió: Fried István. *BUKSZ* 1, 1989, 1., 122–123.)
62. Fidesz Akadémia, *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a budapesti Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990. júniusa között elhangzott előadásokból.* Vig Monika (szerk). Narancs Alapítvány, Budapest 1992.
63. Flórián Mária, A népelet ábrázolása magyar néma játékfilmekben. In: *Közléteések ...*, 323–336.
64. Fónagy Zoltán, A középosztály, mint médium. *Magyar Nemzet* 54, 1991, 137., 10.
65. *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Németh G. Béla (szerk). Gondolat, Budapest 1988.
66. Fried István, Szempontok a „biedermeier” fogalmának értelmezéséhez. *Helikon ...*, 139–148.

67. Fried István, Vizsgálódások a nép és a népköltészet körül a reformkorban. In: Közelítések ..., 265–269.
68. Frisnyák Zsuzsa, Az „Erdély-üzlet irodalom” működése Magyarországon. Az Erdélyi Szépművés Céh. Századok 126, 1992, 2., 173–201.
69. Gábor Eszter, Ki mit csinált, mit ki csinált?. BUKSz 3, 1991, 4., 434–439.
70. Gábor R. István, A magánvállalkozás és a polgárosodás kilátásairól. Pesszimista töprengés Szelényi Iván kontinuitás-prognózisa és Kornai János diszkontinuitás-programja nyomán. Valóság 33, 1990, 6., 49–55.
71. Gajary István, A kézművesipar határain? – Gyárnokok, dolgozók és alkalmazottak az 1840. évi gyártörvény időszakában –. Szempontok a későfeudális-kori gyáripar történetének kutatásához. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 101–108.
72. Gajary István, Modern ipari-társadalmi konfliktusok hiánya, avagy miért nem fejlett a budai ipar a reformkorban. In: Társadalmi ..., 301–304.
73. Gajary István, A városi tanácsi hagyatéki irategyüttesek az 1848 előtti társadalom történetének kutatásaiban. In: Kutatás ..., 59–64.
74. Gáti, Tibor – Horváth, ágota, A háború előtti kisvárosi középosztály utótörténete. Szociológiai Szemle 1992, 1., 81–97.
75. Gazdaság. Politika. Kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Gyimesi Sándor (szerk). Aula, Budapest 1992. = Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek 2.
76. Gergely András, Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években. Világosság 31, 1990, 1., 1–8.
77. Gergely András, Az értelmiség tájékozódása. (A Budapesti Szemle a Bach-korszakban). In: Forradalom ..., 251–285.
78. Gergely Jenő, A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest 1992. = Történeti elitkutatások. Kovács I. Gábor (szerk).
79. Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre, A századforduló magyar építészete. Szépirodalmi – BONEX, Budapest 1990. (recenzió: Gábor, E., Ki ...)
80. Gerő András, Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn. Gondolat, Budapest 1988. (Rövid összefoglalása: Gerő, A., Szabadelvűség ..., recenzió: Szabó Dániel. In: BUKSz 1, 1989, 1., 113–115.)
81. Gerő András, A magyar polgárosodásról. 2000 2, 1990, 5., 15–21.
82. Gerő András, A modernitás konfliktusai és Széchenyi. Világosság 32, 1991, 11., 818–824.
83. Gerő András, Polgárosodás és elitek a Monarchia Magyarországn. Hiány 4, 1993, 1., 3–7.
84. Gerő András, A polgárosodás kora. Adams, Budapest 1993. = Magyarország krónikája. (részlet belőle: u.ő., Szabadelvűség és konzervativizmus. In: Rubicon 3, 1992, 8–9., 55–57; illetve 83. tétel)
85. Gerő András, Reformerszerepek és liberális társadalomérzékenység (1830–1867). In: A polgárosodás útján ..., 469–486.
86. Gerő András, Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyarországnak legitimációs szerkezetében. Társadalmi Szemle ..., 121–130.
87. Gyáni Gábor, Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. Valóság 36, 1993, 4., 18–27.

88. Gyáni Gábor, Budapest statisztikai forrásai a két háború között. In: *Kutatás ...*, 101–106.
89. Gyáni Gábor, A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két háború között. In: *Polgárosodás Közép-Európában ...*, 109–120.
90. Gyáni Gábor, Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: *Polgári ...*, 27–59.
91. Gyáni Gábor, Social Uses of Public Space in Budapest 1873–1914. In: *History ...*, 65–86.
92. Gyáni Gábor, A városi mikroterek társadalomtörténete. *Tér és társadalom* 4, 1990, 1., 1–13.
93. Hajdú Tibor, Tisztikar és középosztály a dualizmus korában. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. = *Előadások a Történettudományi Intézetben* 15.
94. Hajdú Tibor, Weis István középosztály-képe. In: *Polgárosodás Közép-Európában ...*, 97–107.
95. Hajnóczy Gábor, A nemzeti építészeti stílus kérdése az Akadémia palota körüli vitában. In: *Forradalom ...*, 195–214.
96. Halasy Márta, Népviseletek úri és polgári használatban. *Ethnographia* 100, 1989, 1–4., 303312.
97. Halmos Károly, Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: *Gazdaság ...*, 41–62.
98. Halmos Károly, Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra; A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég ...*, 131–166.
99. Halmos Károly, Lánczy Leó. *Valóság* 35, 1992, 1. 49–54.
100. Hanák Péter, Bérház a Körúton. In: *Polgári ...*, 97–120.
101. Hanák Péter, Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 17–62.
102. Hanák Péter, A halál Budapesten és Bécsben. A nagyvárosi halál elidegenedése a múlt századvégén. In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 63–80. (u.-ezen címmel még: *História* 13, 1991, 1., 14–17.)
103. Hanák Péter, A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban. (A 19. század második felében). In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 81–
104. Hanák Péter, 1898. A nemzeti és az állam-patrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 112–129.
105. Hanák Péter, A kert és a műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról. In: *Hanák Péter, A Kert ...*, 130–173.
106. Hanák Péter, *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest 1988. (recenzió: Gyáni, Gábor *BUKSz* 2, 1990, 1., 115–117.)
107. Hankóczy Gyula, A tisztviselő- és értelmiségi réteg beleszólási kísérletei a mezőkövesdi népművészet alakításába. (A helyi sajtó 1897–1944 közötti cikkei alapján). In: *Közelítések ...*, 305–317.
108. *Helikon*. Világirodalmi Figyelő 37, 1991, 1–2., ld.: A bicdermeier ...
109. Heller Ágnes, Nem mind polgár, aki pénzes. *Magyar Nemzet* 1990. 09. 20., 5.
110. *History & Society in Central Europe* 1, 1991, 1., ld.: Vienna ...
111. Hofer Tamás, Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – Adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. In: *Nemzeti ...*, 59–74.

112. Hofer Tamás, Eltérő nézetek a népi kultúráról – eltérő nemzetfelfogások. *Fidesz ...*, 239–248.
113. Holló, Szilvia Andrea, Az Alsó-Víziváros 1809. évi háztartás-összeírás feldolgozási lehetőségei. In: *Kutatás ...*, 42–58.
114. Horváth D. Tamás, Lichtenvolner Ferenc keszthelyi ácsmester családja és gazdálkodása a XIX. század első felében. In: *Zalai Gyűjtemény* 28, 1989.
115. Horváth D. Tamás, Lichtenvolner Ferenc (1755–1847) keszthelyi ácsmester hagyatéka. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 133–139.
116. Idegen kezek. Szántó, György Tibor (szerk). *Kozmosz Könyvek*, Budapest 1988. = *A magyar irodalom gyöngyszemei.* (recenzió: Gergely András *BUKSz* 1, 1989, 1., 100–101.)
117. Illényi Domonkos, Konzervatív politika Magyarországon. Asbóth János konzervatívizmusa. *Világosság* 32, 1991, 3., 234–240.
118. J. Halász Margit, A magyarországi könyvkötők és könyvkereskedők vagyoni helyzete a 19. században. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 127–132.
119. Janus VI.1., ld.: *Nemzeti ...*
120. Jávor Kata, Egy falusi tűzoltóegyesület tevékenysége a XX. század első felében. In: *Közelítések ...*, 227–236.
121. Juhász Antal, A kézművesek vagyoni helyzete és életmódja Szegeden. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 117–125.
122. Juhász Erika, Egy eszmény tündöklése és bukása. In: *Citoyen és burzsoá ...*, 2.
123. Juhász Erika, „Gyűlhelyek” és asztaltársaságok. *Magyar Nemzet* 1991. 03. 14.
124. Kaposi Edit, A táncmesterség és a 19–20. századi társastánc-kultúra nemzeti vonásai hazánkban és Európában. In: *Népi ...*, 105–120.
125. Karády Viktor, Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. *Világosság* 34, 1993, 3., 33–60.
126. Karády Viktor, Az asszimiláció Szegeden. Szociológiai kérdésvázlat. In: *A szegedi ...*, 9–43.
127. Karády Viktor, Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyarnyelvű országgá? *Történelmi-szociológiai vázlat.* Századvég 1990, 2., 5–37.
128. Kárpáti, Zoltán, Városszerkezet és a polgárosodás esélyei Szombathelyen. *Társadalomkutatás* 1991, 1., 79–86
129. Kemény István, Közelről s távolból. *Műhely* 2. Gondolat, Budapest 1991.
130. Kemény Mária, Stílusválság vagy legitimitási válság? Egy múlt századi építészeti vita. *2000* 3, 1991, 1., 57–61. (ugyanaz a mű még: u.ő., *Konfliktus, vita és döntés az Akadémia székházának építészeti stílusáról.* In: *Társadalmi ...*, 269–274.)
131. Kende Péter, A „polgárosodás” és a magyar társadalom jövője. In: *Citoyen és burzsoá ...*, 1.
132. Kende Tamás, A buda-vízivárosi céhes mesterháztartások szerkezete. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 61–64.
133. Kerecsényi Edit, Adatok Nagykanizsa benépesedéséhez: a Polgárok Lajstromába 1745–1825 között bejegyzett személyek foglalkozás és születési hely szerinti összetétele. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 225–232.
134. Kerényi Ferenc, A magyar biedermeier színházáról. *Helikon ...*, 154–170.
135. Kerényi Ferenc, Paraszti magatartásformák a reformkori népszínművekben. In: *Népi ...*, 36–50.

136. Király Ferenc – Benda Gyula, Iparosok egy kisváros társadalmában [– Keszthely 1711–1850]. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 31–45.
137. Kisbán Eszter, Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. Budapest 1989. = Életmód és tradíció. Paládi-Kovács, Attila (szerk) 4.
138. Kisbán Eszter, Parasztételből nemzeti jelkép: a gulyás esete 1800 körül. In: Nemzeti ..., 53–58.
139. Kisfaludy Katalin, A polgármesteri iratok társadalomtörténeti forrásértéke (1849–1918). In: Kutatás ..., 107–112.
140. Kiss Endre, Ami látható és ami láthatatlan. Tisza István politikai világképe és a redukált liberalizmus. Valóság 34, 1991, 1., 50–63.
141. Kiss Gy. Csaba, A polgárosodás néhány kérdése a családregegyek tükrében. In: Kutatás ..., 167–173
142. Kiss Gy. Csaba, Milyen lesz a magyar polgár?. Hitel 1991, 2., 2.
143. Kiss Zsolt Péter, Playboy-polgárosodás és divatetika. Vázlat a mai magyar polgárosodás útjairól. 2000 4, 1992, 2., 17–22.
144. Klimó Hedvig, Eötvös és Bibó liberalizmusa. Valóság 32, 1989, 2., 93–103.
145. Kocsis Gyula, Esettanulmány a politikai elkötelezettség társadalmi meghatározottságáról a kiegyezés után. (A „turini százaz küldöttség” társadalmi összetétele). In: A polgárosodás útján ..., 487–500.
146. Kocsis Gyula – Kocsisné Nagy Varga Vera, A ceglédi református iparosság házasági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 215–224.
147. Kolta Magdolna, Tájai különbségek és regionális sajátosságok a 19. századi népszínművekben. In: Népi ..., 51–60.
148. Konrád György – Szelényi Iván, Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Esszé. Gondolat, Budapest 1989. (recenzió: Bence György, Az értelmiség útja a Tervhivatalig. BUKSz 2, 1990, 1., 24–29.; Kemény, István, Két könyv egy kötetben. Konrád és Szelényi koncepciójáról. In: Kemény, I., Közlelől ..., 96–105.)
149. Kósa László, Családi iratok és társadalomtörténet. Kisvárosi társasági élet a 20. század elején. In: Kutatás ..., 162–166.
150. Kósa László, Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején. In: Forradalom ..., 350–365.
151. Kósa László, A magánélet vallásossága. Helikon ..., 128–138.
152. Kósa László, Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen 1991. = Volkskunde für Studenten 12.
153. Kósa László, Parasztsodás – polgárosulás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században. In: Közlelítéseek ..., 143–155.
154. Kósa László, Polgárosuló és parasztsodó kisnemeseek. Világosság 32, 1991, 9., 703–710.
155. Kovách Imre, Rendiség tegnap és holnap. In: Citoyen és burzsoá ..., 2.
156. Kovács ákos, „Szegem imént keményen állt”. A táblabíróvilág lótbláiról. Helikon ..., 237–239.
157. Kovács Éva, A gyáriparosok sajtója, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elítje”. 1900–1944. Társadalomkutatás 1989, 1., 106–119.

158. Kovács Gábor, Elit, közösség és kizsákmányolás Bibó István gondolatvilágában. *Hiány* 4, 1993, 3., 8–15.
159. Kovács István Gábor, A kalendárium eszköz a nemzet haladásához. A reformkor naptárirrodalma. *Századok* 122, 1988, 3., 316–341.
160. Kovács I. Gábor, Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Akadémiai, Budapest 1989. (recenzió: Mazsu János ... *BUKSz* 2, 1990, 3., 381–382.)
161. Kovács Katalin, Polgárok egy sváb faluban. A két világháború közötti Németbóly társadalmának alapvonásai. *Tér és Társadalom* 4, 1990, 1., 33–76.
162. Kovács M. Mária, A liberalizmus két útja a szakértelmiség körében. *Világosság* 32, 1991, 6., 426–433.
163. Körkérdés a népi-urbánus ellentétről. *Századvég* 1990, 2., 141–307
164. Kövér György, Piaccgazdaság – polgárosodás – demokrácia. A mai magyar átalakulás történelmi perspektívából. *Magyar Tudomány* 98. (ú. f. 36) 1991, 1., 30–46.
165. Kövér György, A részvényesek névjegyzéke, mint társadalomtörténeti forrás. In: *Kutatás ...*, 118–124.
166. Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Mohay Tamás (szerk). *Ethnica*, Debrecen 1992.
167. Kronstein Gábor, Aristokratia redivivus. Nemességünk és a politikai elit. *Magyar Nemzet*, 1993. 06. 10., 6.
168. Kulin Ferenc, A polgári nemzettudat kialakulása Magyarországon. In: *Fidesz ...*, 229–238.
169. *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.* Erdmann, Gyula (szerk). Békés Megyei Levéltár, Gyula 1989. = *Rendi társadalom – polgári társadalom* 2.
170. Küllös Imola, Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában. In: *Közelítések ...*, 271–284.
171. L. Nagy Zsuzsa, A műhely és a bolt a két háború közötti Magyarországon. In: *Polgárosodás Közép-Európában ...*, 121–128.
172. L. Nagy Zsuzsa, Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. = *Előadások a Történettudományi Intézetben* 16.
173. L. Nagy Zsuzsa, Liberalizmus, liberálisok ellenzékben. *Társadalmi Szemle ...*, 131–135.
174. Lakatos Mária [ld. szintén Visi Lakatos], A családi fotógyűjtemény mint történeti forrás. In: *Kutatás ...*, 174–190.
175. Láncki András, Esmék kora. Asbóth János és a modernség. *Holmi* 4, 1992, 8., 1128–1138.
176. Lengyel András, Buday György és Kner Imre. (A citoyen: polgár: két magyar változata). *Tekintet* 4, 1991, 2., 53–64.
177. Lengyel, György, Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Magvető, Budapest 1989. (recenzió: Inzelt Annamária ... *BUKSz* 2, 1990, 2., 262–264.; Halmos Károly ... *Replika* 2, 1991, 1., 55–63. utóbbira válasz u.ott, 64–68.)
178. Lengyel György, A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről. *Társadalomkutatás* 1989, 1., 97–105.
179. *Liberalizmus egykor és ma.* = *Századvég* 1991, 1.

180. Lipták Dorottya, A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében. In: *Gazdaság ...*, 175–200.
181. Marjanucz László, Zsidó bérlők és kereskedők Kiskundorozsmán a reformkorban. In: *A szegedi ...*, 45–59.
182. Marjanucz László, A zsidó-keresztény vegyesházasság Szegeden a századfordulón. In: *Társadalmi ...*, 249–252.
183. Markalf Katalin, A buda-vízivárosi :céhes és céhenkívüli mesterháztartások szerkezete az 1809. évi összeírás alapján. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 55–59.
184. Márkus István, Utórendiségünk. Gyökerek és gyümölcsök. *Valóság* 34, 1991, 5., 1–23.
185. Mazsu János, A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében. In: *Forradalom ...*, 234–250.
186. Mazsu János, Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn. In: *Polgári ...*, 141–178.
187. Mazsu János, A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában. *Történelmi Szemle* 30, 1987–88, 1., 29–38.
188. Molnár Mária, A gimnázium szerepe egy paraszti közösség társadalmi mozgásában. *Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest 1989.* = *Néprajzi Múzeum, Néprajzi Közlemények. Forrai, Ibolya (szerk) 31.*
189. Moravánszky ákos, *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában.* Corvina, Budapest 1988. (recenzió: Gábor, E., Ki ...)
190. MTA Politikai Tudományok Intézete kutatócsoportjainak munkaterve 1990–1994. In: *Fordulóponton. Szabó, Márton (szerk) = Társadalomtudományi Közlemények* 20, 1990, 1–2.
191. N. Czaga Viktória, Budai iparosok, kézművesek és kereskedők részvétele a védegyeleti mozgalomban. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 253–257.
192. N. Czaga Viktória – Halmos Károly, A budapesti cégbíróság levéltára. In: *Kutatás ...*, 125–132.
193. N. Czaga Viktória, Kézművesek, iparosok, kereskedők a budai Védegyeletben. In: *Társadalmi ...*, 287–294.
194. Nagy Endre, Képzelt levél a polgárosodás állásáról. In: *Citoyen és burzsoá ...*, 3.
195. Nagy Sz. Péter, *Citoyen portrék.* Szépirodalmi, Budapest 1989.
196. Nagy Zoltán, Körmeny kézműves társadalmának vázlata a 18–19. században összeírások és matrikulák adatai alapján. In: *VI. Kézművesipartörténeti ...*, 161–170.
197. Nemeskürty István, A polgári társaságnak tudományáról. (A polgári lét mint eszmény és mint cselekvő társadalmi erő Magyarországon). *Tekintet* 4, 1991, 2., 27–39.
198. Németh G. Béla, Az abszolutizmus korának néhány főbb karaktervonása. In: *Forradalom ...*, 7–39.
199. Németh G. Béla, A két háború közötti magyar lektűr példája. Zilahy Lajos munkássága a második világháborúig. *Valóság* 35, 1992, 2., 65–72.
200. Németh G. Béla, Jókai jó hivatalnokai. *Kritika* 1991, 4., 15–16.
201. Németh G. Béla, A magyar liberalizmus eszmetörténete. *Századvég* 1991, 1., 108–122.
202. Nemzeti kultúra. Niedermüller Péter (szerk) = *Janus* VI.1.

203. A népi-urbánus vita dokumentumai. 1932–1947. Nagy, Sz. Péter (szerk). Rakéta, Budapest 1990.
204. Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény. Hofer Tamás (szerk). Magyarságkutató Intézet, Budapest 1991. = A magyarságkutatás könyvtára. Juhász, Gyula (szerk) 7.
205. Népiesek és urbánusok – egy mítosz vége? = Századvég 1990, 2.
206. Niedermüller Péter, A magyar folklór szövegbázisának megkonstruálása a 19. században. In: Népi ..., 15–23.
207. Niedermüller Péter, Paraszti kultúra, városi kultúra, nemzeti kultúra: antropológiai megjegyzések. In: Nemzeti ..., 75–86.
208. Nyárády Gábor, Ki voltál, ádám? Bródy Sándor ifjúkori novellahőse. Világosság 32, 1991, 1., 70–80.
209. Nyíri Kristóf, Hagyomány és bürokratikus folklór. Világosság 33, 1992, 7., 483–492.
210. Orosz István, A földtulajdon szerepe Debrecen vagyonos polgárai között a 19. század közpső harmadában. In: A polgárosodás útján ..., 25–56.
211. Pach Zsigmond Pál, Az első kudarc, avagy mitől lett „gőgös” a magyar nemes. Magyar Nemzet 1990. 09. 20., 5.
212. Pajkossy Gábor, Polgári átalakulás és nyilvánosság a reformkorban. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. = Előadások a Történettudományi Intézetben 14.
213. Paksa Katalin, A népdal a 19. századi polgári életben és a tudományban. In: Népi ..., 24–35.
214. Pálmány Béla, A nógrádi mezővárosok társadalma (1820–1870). In: A polgárosodás útján ..., 171–299.
215. Pálmány Béla, A nógrádi mezővárosok kézműves-társadalma a polgári átalakulás idején (1820–1870). In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 151–160.
216. Pekár Zsuzsa, Egy belvárosi polgárház története. In: Polgári ..., 60–96.
217. Pethő László, A néptanító alakja az irodalomban és más műalkotásokban. In: Közéletések ..., 215–225.
218. Pethő László, A tanítók és a társadalom. Történeti szociológiai megközelítés. Educatio, Budapest 1991.
219. Petneki áron, Műzsák szabadságon. Az idő múlásának kultúrtörténete a magyarországi fürdőhelyeken (1815–1848). Helikon ..., 240–249.
220. Pető, Iván, Polgárosodás, restauráció nélkül. 2000 [1], 1989, [5.], 5–8.
221. Péter László, Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. Holmi 3, 1991, 11., 1519–1531.
222. Pók Attila, A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907). Akadémiai, Budapest 1990. = Értekezések a történeti tudományok köréből 112.
223. Polgári lakáskultúra a századfordulón. Hanák Péter (szerk). MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1992. = Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Glatz, Ferenc (szerk) 10.
224. Polgárnak lenni. Körkérdés. Világosság 31, 1990, 10., 729–738
225. Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. / Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag.

- Somogyi, Éva (szerk). MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. = Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.
226. Polgárosodás Magyarországon. [Sasfi, Csaba (szerk)]. = Századvég 1991, 2–3. (recenzió: Percz László. Népszabadság 1992.04.30., 27.)
227. Polgárosodás útjai és esélyei Magyarországon, A. Kortárs 37, 1993, 6., 72–89. [A folyóirat 1992. november 11-i vitacstjének „töredékes dokumentációja”. Hozzászólók: Kis Pintér Imre, Lengyel László, Szabó Miklós, Vekardi László, Domokos Máttyás, Litván György, ács Margit, Gróh Gáspár, Tókéczki László, Kulín Ferenc, Sncé Péter, Gyáni Gábor, vö.: 289. tétellel.]
228. Polgárosodás útján, A. (Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában). Szabad, György (szerk). Tankönyvkiadó, Budapest 1990.
229. Prepek Anikó, Evidence of Residential Mobility among the Orthodox Merchants of the Budapest Jewish Community 1873–1895. History ..., 87–98.
230. Prepek Anikó, Zsidó anyakönyvek vizsgálata a múlt század utolsó harmadában. In: Kutatás ..., 133–143.
231. Rác István, A városi társadalom hitel- és kölcsönügyleteire vonatkozó forrásokról. In: Kutatás ..., 21–27.
232. Rác István, Városiakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között, Akadémiai, Budapest 1988. (rövid összefoglalás u.azon cím alatt: In: A polgárosodás útján ..., 19–23.; recenzió: Bácskai Vera ... BUKSz 1, 1989, 1., 105–107.)
233. Ránki György, Budapesti polgárság. In: Tér ..., 57–65.
234. Ránki György, A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. Történelmi Szemle 30, 1987–88, 3., 256–266.
235. Rendi társadalom – polgári társadalom 2., ld.: Kutatás ...
236. Rendi társadalom – polgári társadalom 3., ld.: Társadalmi ...
237. Rendiség és polgárosodás. Tóth, András (szerk). MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest 1991. = Előadások a polgárosodásról 1.
238. Romsics, Ignác, Konzervativizmus vagy liberalizmus? Gróf Bethlen István politikai filozófiája. Társadalmi Szemle ..., 136–142.
239. Rózsa Miklós, A 19. század első fele budai és pesti cukrászainak társadalmi helyzete. In: VI. Kézművesipartörténeti ..., 191–198.
240. Sándor István, A nép, nemzet és kultúra fogalma XVIII. századi magyar gondolkodónál. Ethnographia 100, 1989, 1–4., 80–108.
241. Sármány Ilona, Historizáló építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában. Corvina, Budapest 1990. (Recenzió: Gábor, E., Ki ...)
242. Sármány Ilona, Sorspárhuzamok a századfordulón. (Otto Wagner és Lechner Ödön pályarajza). In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 341–355.
243. Sármány-Parsons, Ilona, Villa és családi ház. In: Polgári ..., 179–223.
244. Schlett István, A polgár – citoyen és/vagy burzsoá?. Kortárs 37, 1993, 4., 73–75. [vö.: a 289. tétellel.]
245. Simon Róbert, Goldzicher Ignác – hetven év múltán. Régi-új problémák és tanulások. 2000 3, 1991, 12., 46–57.
246. Sinkó Katalin, árpád kontra Szent István. In: Nemzeti ..., 42–52.
247. Sinkó Katalin, Kelet-Nyugat kérdések a népi kultúra értelmezésében. Az Alföld és az alföldi pásztor mint orientális téma a hazai és külföldi festészetben. In: Népi ..., 83–89.

248. Somogyi Éva, Rendszerváltozás – és akik végrehajtották. (A közös minisztériumok 1867-ben). In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 181–193.
249. Szabó Dániel, Korteszadlak (avagy a választás, mint a poéták paradicsoma). In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 229–241.
250. Szabó Dániel, Párbaj a dualizmus korában, avagy a haza a vívóteremben. In: Társadalmi ..., 331–338.
251. Szabó Dániel, Századfordulós azonosulásformák. (állam- hivatalnokhivatalnok- vagy politikai identitás). Valóság 34, 1991, 11., 23–31.
252. Szabó Miklós, Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között. In: Szabó M. Politikai ..., 177–191.
253. Szabó Miklós, A parasztrromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban. Századvég 1990, 2., 60–68.
254. Szabó Miklós, Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: Szabó, M., Politikai ..., 108–176.
255. Szabó Miklós, Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986. Válogatott tanulmányok. Tallár, Ferenc (szerk). Atlantis Program, Budapest 1989. = Medvetánc Könyvek
256. Szabó Miklós, Van-e nálunk refeudalizáció? Díszmagyarban a politika. Magyar Nemzet 1991. 12. 24.
257. Szabolcsi Hedvig, Gondolatok a biedermeier lakáskultúráról. Helikon ..., 220–230.
258. Szalai Anna, Pályakezdő évek Pest-Budán. Horváth István és íróbarátai 1800–1815. Szépirodalmi, Budapest 1990.
259. Századvég 1990, 2., ld.: Népicsek ...
260. Századvég 1991, 1., ld.: Liberalizmus ...
261. Századvég 1991, 2–3., ld.: Polgárosodás Magyarországon ...
262. Szegegy László, A feudalizmus mint haladó társadalmi rendszer. Valóság 35, 1992, 5., 44–54.
263. A szegedi zsidó polgárság emlékezete. Zombori, István (szerk). Móra Ferenc Múzeum, Szeged 1990.
264. Szelényi Iván, Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai, Budapest 1992.
265. Szelényi Iván, Polgárosodás Magyarországon: nemzeti tulajdonos polgárság és polgárosodó értelmiség. Valóság 33, 1990, 1., 29–41.
266. Szelényi Iván, Új osztály, állam, politika. Tézisek életművemről a tudományok doktora fokozatának elnyeréséhez. Replika 1, 1990, 2., 24–46. (a tézisek vitája: Enyedi György, Kolosi Tamás, Szabó Katalin, Lengyel György, Juhász Pál, Kovács Imre, Hankiss Elemér, Bíró Dávid, u.ott, 47–72., ill. Szelényi Iván, Válasz „Szocialista vállalkozók” című könyvem bírálóinak, u.ott, 72–83.)
267. Szent-Iványi István, Malthus Magyarországon: egy régi szegedi polgár családi stratégiái a XIX. század közepén. In: Közelítések ..., 157–164.
268. Szilágyi Márton, „Mint egy Russzó Ermenonvilleben”. (Csokonai, a polgár). Te-kintet 4, 1991, 8., 66–72.
269. Szilágyi Miklós, Mezőberényi német és magyar polgárok házassági szerződésai (1822–1851). In: Közelítések ..., 173–185.
270. T. Erdélyi Ilona, A biedermeier kora – nálunk és Európában. Helikon ..., 3–18.

-
271. Takács Péter, Adalékok a nemesi polgárosodás útvesztőjéhez. (Egy szolgabíró politikai portréja a dualizmus korában). In: Polgárosodás Közép-Európában ..., 57–69.
272. Tamási Mihály, Paraszti polgárosodás 1945 után. *Valóság* 34, 1991, 9., 83–94
273. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18. á. Varga, László (szerk). Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján 1991. = Rendi társadalom – polgári társadalom 3. = Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.
274. Társadalmi Szemle 47, 1992, 8–9.
275. Társadalomkutatás 1989, 1.
276. Társadalomkutatás 1991, 1.
277. Tekintet 4, 1991, 2.
278. Tér és Társadalom 4, 1990, 3–4.
279. Teplán István, Szent Imre Kertváros. Egy város-antropológiai kutatás vázlata. *Tér és Társadalom* 4, 1990, 1., 15–31.
280. Tér és Társadalom 4, 1990, 1.
281. Timár Lajos, A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: Társadalmi ..., 253–268.
282. Torkos Veronika, Városi társadalom és várospolitikai Kecskeméten. *Társadalomkutatás* 1991, 1., 71–78.
283. Tóth András, A paternalizmustól az autonómiáig. In: *Citoyen és burzsoá* ..., 3.
284. Tóth Zoltán, A dualizmus kori árvaszéki-hagyatéki iratokról. In: *Kutatás* ..., 113–117.
285. Tóth Zoltán, Hanyatlás és átalakulás: egy régi kispolgári család sorsa a múlt századi budai Vizivárosból. In: *Közélet* ..., 165–172.
286. Tóth Zoltán, A rendi norma és a „keresztyén polgárosodás”. *Társadalomtörténeti esszé. Századvég* ..., 75–130.
287. Tóth Zoltán, A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: *Rendiség* ..., 13–25.
288. Tóth Zoltán, Szekszárd társadalma a századfordulón. *Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai, Budapest 1989. (recenzió: Gombár Csaba. ... *Valóság* 34, 1991, 2., 114–116.; Szívós Erika, *Egy iskolapélda a társadalomtörténet-írásban* *Sic Itur ad Astra* 1991, 1., 88–90.)
289. Tőkéczi László, A magyar társadalom a liberalizmus befogadásának korában. *Kortárs* 36, 1992, 9., 3–20. (válaszok: Vekérdi László [301. tétel]; Fenyő István [57. tétel]; Schlett István [244. tétel]; Tózsér Árpád [292. tétel]; A polgárosodás útjai ... [227. tétel].)
290. Tőkéczi László, Vitairat a magyar polgárosodásról – álom és valóság. *Századvég* ..., 49–59. (kommentár: Gyáni Gábor, *A hagyomány mint politikai kultusz*. In: 2000 4, 1992, 7., 3–6.)
291. Tőkés Irén, Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. (Személyes visszaemlékezés). *Ethnographia* 100, 1989, 1–4., 218–231.
292. Tózsér Árpád, Erkölcsi igazság, kontra történelmi valóság. Tőkéczi László dolgozatához. *Kortárs* 37, 1993, 5., 100–103. [vö.: a 289. tétellel.]
293. Ujváry Gábor, Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. A bajtársi szövetségéről. *Valóság* 34, 1991, 5., 64–73.
294. *Valóság* 34, 1991, 1.
-

295. Valóság 34, 1991, 5.
296. Valóság 35, 1992, 5.
297. Vágvölgyi András, Középvárosok a mérlegen. Városi társadalom, polgárosodás Kecskemét és Szombathely példáján. Társadalomkutatás 1991, 1., 87–96.
298. Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, h. n. 1989.
299. Vári András, „Előértelmségiek” Magyarországon. Világosság 29, 1988, 5., 316–321.
300. Vári András, Parttalan polgárosodás?. Századvég ..., 60–74.
301. Vekerdi László, Mikor tértünk le az útról? Tőkéczi László tanulmányához. Kortárs 36, 1992, 12., 98–100. (vö.: a 289. tétellel.)
302. Veliky János, Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In: Forradalom ..., 313–335.
303. Veliky János, A polgárosodás hajnala. Adams, Budapest 1993. = Magyarország krónikája.
304. Vienna – Budapest: Studies in Urban History. Bácskai, Vera (ed.). Hajnal István Kör, Budapest 1991. = History and Society in Central Europe 1.
305. Világosság 32, 1991, 9.
306. Visi (l. még Lakatos) Lakatos Mária, Élet egy régi pesti polgárcsaládban. In: Polgári ..., 121–140.
307. Vörös Károly, Az 1848–1918 közti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: Kutatás ..., 91–97.
308. Vörös Károly, Wahrmann Mór. Egy zsidó politikus a dualizmus korában. Szombat 1991, 4., 14–16.
309. Závodszy Géza, Az Amerika-motívum és a felvilágosodás-kori Magyarország a kezdetektől 1795-ig. Századok 122, 1988, 3., 342–384.
310. Závodszy Géza, Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat – Tankönyvkiadó, Budapest 1992.
311. Zeke Gyula, A fővárosi zsidóság lakóhelyi szegregációja. 1867–1941. Világosság 31, 1991, 12., 926–934.
312. Zombori István, Egy szegedi zsidó polgár kulturális élete. Fenyő Mátyás munkássága. In: A szegedi ..., 145–161.

A lista lezárása után lelt tételek*

313. Batta András, Álom, álom, édes álom ... Corvina, Budapest 1992.
314. Batta András, Operett-monarchia. Rubicon 3, 1992, 8–9., 8–12.
315. Bölöny József, Klubélet a magyar fővárosban. História 11, 1993, 2., 10–12.
316. F. Dózsa Katalin, Magyar divattörténet 1.: 1945–1949.; 2. 1949–1958. História 13, 1991, 4., 22–24.; 5–6., 50–51.
317. F. Dózsa Katalin, Pesti nő a századfordulón. Rubicon 2, 1991, 3., 3–13.
318. Gergely András, Egy polgár a századfordulón. História 11, 1989, 1–2., 37–39.
319. Gergely Jenő, Az egyház korszerűsítője. Prohászka Ottokár. História 11, 1989, 1–2., 42–44.

* A História és a Rubicon folyóiratok anyagát csak utólag, a teljesség kedvéért dolgoztam föl.

320. Gergely Jenő, Hivatásrendiség Magyarországon. 1935–1945. *História* 10, 1988, 5., 16–19.
321. Gerő András, A nemzeti mitológia értékei. *Rubicon* 2, 1991, 2., 18–19.
322. Gerő András, A politikai párbaj. *Rubicon* 2, 1991, 9., 27–29.
323. Gerő András, Koronás kispolgár. *Rubicon* 3, 1992, 1., 20–23.
324. Gunst Péter, Paraszti érdekképviselet. *História* 10, 1988, 5., 8–11.
325. Hanák Péter, A zsidó kereskedők Magyarország modernizálásában. *História* 13, 1991, 2–3., 17–19.
326. Hellner Zoltán, Modern államszervezet, tisztviselők. *História* 10, 1988, 1., 16–17, 19–20.
327. Kosáry Domokos, Egy magyar mérnök a 19. században. Péch Antal. *História* 11, 1989, 1–2., 31–33.
328. Kossuth emlékezete = *Rubicon* 3, 1992, 2.
329. L. Nagy Zsuzsa, Iskolázottság és társadalmi emelkedés. *História* 13, 1991, 1., 20–23.
330. Lakner Judit, Halál a századfordulón. *História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest* 1993. = *História Könyvtár*. Glatz Ferenc (szerk). Monográfiák 3.
331. Löwenheim, Avigdor, Zsidók és a párbaj. *Múlt és Jövő* 1992, 4., 83–94.
332. Mucsi Ferenc, Értelmiségi a munkásmozgalomban. Kunfi Zsigmond. *História* 11, 1989, 1–2., 40–41.
333. Nacsády Péter, A magyar szabadkőművesség rövid története. In: *Szabadkőműves ..., 37–55.*
334. Németh Sándor, Polgárosodás és szabadkőművesség. In: *Szabadkőműves ..., 64–71.*
335. Pajkossy Gábor, Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História* 11, 1993, 2., 6–9.
336. Petnecki Áron, Fürdőhelyek és társasági élet. *História* 11, 1993, 2., 23–24.
337. Ránki György, A budapesti polgár a két világháború között. *História* 13, 1991, 1., 17–20.
338. Sipos Péter, Szakszervezetek a polgári Magyarországon. *História* 10, 1988, 5., 22–25.,
339. Standeisky Éva, Az értelmiség Magyarországon 1945 után. *História* 11, 1989, 4–5., 12–14.
340. *Szabadkőműves gondolatok*. Márton László (szerk). Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1993.
341. Szász Zoltán, „A magyar Manchester”. A modern Temesvár kiépítése. *História* 14, 1992, 1., 15–19.
342. Széchenyi emlékszám = *Rubicon* 2, 1991, 5.
343. Szent-Iványi István, „A becsület és a munka embere volt”. A szegedi Kovács István építőmester. *História* 11, 1989, 1–2., 33, 36–37.
344. Vörös Károly, A magyar burzsoázia. 1867–1918. *História* 13, 1991, 1., 11–13.
345. Vörös Károly, Ipartestületek, kamarák a két világháború között. *História* 10, 1988, 5., 12–15.

346. Vörös Károly, Mackó úr a millennium magyar világában. *História* 12, 1990, 1., 12–14.
347. Lukacs, John, Budapest 1900. A város és kultúrája. Európa, Budapest 1991.
348. Gyimesi Sándor, A polgárosodás néhány kérdése a XIX. századi Magyarországon. *Valóság* 36, 1993, 6., 32–38.

A következő tételek még nem szerepelnek a mutatóban

- Bácskai Vera, Egy főváros rendhagyó születése. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 41–44.
- Balog Iván – Fejér Ádám – Kovács Imre Attila – Szalma Natália, Kereszténység és zsidóság Európában és nálunk. = Szegedi Bölcsészfüzetek. Fejér Ádám, Pálffy Miklós, Rozsnyai Bálint (szerk.). József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged 1992.
- Balog Iván, Az „aranyketrec”, avagy a magyar zsidóság szegregatív asszimilációja. In: Balog I. et al, *Kereszténység ...*, 71–78.
- Beluszky Pál, Az alföldi mezőváros. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 27.
- Bíró Ferenc, Laicizálódás a XVIII. század végének magyar irodalmában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 1992, 2., 152–171.
- Egyed Ákos, Polgárosodás, etnikum, udvar. In: *Polgárosodás és modernizáció ...*, 41–46.
- Faragó Tamás, Temető, olvasztótégely vagy nagyra nőtt falu. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 27.
- Fejér Ádám, Népiek és urbánusok a huszadik századi magyar gondolkodásban. In: Balog I. et al, *Kereszténység ...*, 55–70.
- Fenyő István, A centralisták hazai előzményei 1848 előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 1992, 3., 295–319.
- Ferdinandy Mihály, A dualizmus kora. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 1989, 5–6., 650–672.
- Gyáni Gábor, Urbanizáció Budapest árnyékában. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 48–52.
- Hanák Péter, Egy város vitalitása. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 27.
- Hanák Péter, Vállalkozók és alapítók. In: *Polgárosodás és modernizáció ...*, 5–11.
- Harcza István, A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben. (Előzetes kutatási eredmények). *Agrártörténeti Szemle* 33, 1991, 1–4., 1–36.
- Harcza István, Csaknem mindent eldönt, ki hol született?. In: *Napi gazdaság politika kultúra* 1993. október 15., 10.
- Irinyi Károly, A debreceni civis gondolkodása és mentalitása a századfordulón. *Rubicon* 4, 32–33 (93/8–9), 35–40. (újraközlés az *Alföld* 1986/12-ből)
- Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 1989
- Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 1992
- Kósa László, Egyház, társadalom, hagyomány. *Ethnica*, Debrecen 1993. = *Societas et Ecclesia. A Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület Kiadványai*, Kovács I. Gábor (szerk.) 1.
- Kósa László, A parasztság polgárosulása Magyarországon. *Hitel* 1992, 12., 50–61.
- Kósa László, A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: Kósa L., *Egyház ...*, 1993., 105–124.

L. Nagy Zsuzsa, Várospolitikai és városatyák Budapesten, 1873–1941. In: Történeti tanulmányok 1, L. Nagy Zsuzsa – Veress Géza (szerk.), KLTE, Debrecen 1992., 125–138. = Acta Universitatis Debreceniensis ... Series Historica 45.

L. Nagy Zsuzsa, Budapesti városatyák 1873–1944. Rubicon 4, 32–33 (93/8–9), 64–65. Műhely 1993, ld.: Polgárosodás és modernizáció ...

Nagy J. Endre, Elhajló pályaképek. Bibó és Horváth Barna. In: Nagy J. Endre, Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok. Pesti Szalon – Savaria University Press, Budapest – Szombathely 1993. 135–142. = átiratok. Miszlivetz Ferenc (szerk).

Nagy Sz. Péter, Hatvány Lajos, Balassi, Budapest 1993.

Orosz István, Tradíciók szorításában. Rubicon 4, 32–33 (93/8–9), 31–34.

Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában. Szakál Gyula (szerk.). = Műhely 1993. Rubicon 4, 32–33 (93/8–9).

Szakál Gyula, Polgárosodás és politikai magatartás Győrben a 19. és a 20. század fordulóján. In: Polgárosodás és modernizáció ..., 47–54.

Széchenyi és Wesselényi-értelmezések. Dénes Iván Zoltán összeállítása, benne: Monostori Judit, Nemzet és civilizáció, haza és haladás viszonya; Földi Ágnes, A „vadság” és a „civilizáció” fogalmi (Széchenyi István Hitel és Világ című műveiben.). Tiszatáj 47, 1993, 9., 55–81., különösen: 66–69. ill. 79–81.

Takács Péter, A magyarországi polgárosodás társadalmi anomáliái. In: Polgárosodás és modernizáció ..., 36–40.

Tímár Lajos, Vidéki városalakók. Debrecen társadalma 1920–1944. Magvető, Budapest, 1993.

Wéber Antal, A biedermeier-jelenségről. Irodalomtörténeti Közlemények 93, 1989, 1–2., 34–47.

Tárgymutató

A kadémia székháza	95, 130	Becsület	343	C salád (<i>l. még</i> háztartás, házasság)	55, 114
Alkotmány	221	Bérház	<i>l. ház</i>	polgári	285, 306
Altiszt	<i>l. csoport</i>	Bérlők	<i>l. csoport</i>	~i fotógyűjtemény	<i>l. források</i>
Antiszemitizmus	20	Bérpalota	<i>l. ház</i>	~i ház	<i>l. otthon ill. ház</i>
Asszimiláció	87, 125, 126	Betyárfolklor	<i>l. folklor</i>	~regény	<i>l. irodalom</i>
Asztaltársaságok	123	Biedermeier	46, 66, 134, 257	~i stratégia	267
Autonómia	<i>l. önkormányzat</i>	Bolt	171	Csoport	
Azonosulás	<i>l. identitás</i>	Budapesti Szemle	<i>l. forrás:sajtótermék</i>	alkalmazott	71
Á cs	<i>l. csoport</i>	Bürokrácia	209	altiszti kar	44
Állam	266	C entralisták	58	arisztokrácia <i>l. nemesek</i>	
~patriótizmus	104	Céhes mester	<i>l. csoport</i>	ácsmester	114, 115
~szervezet	326	Citoyen	<i>l. csoport:polgár</i>	bankárok	177
B ajtársi szövetségek	293			Bérlők	
Bankárok	<i>l. csoport</i>			zsidó	181

burzsoázia <i>l.</i> polgár:burzsoá	céhenkívüli	183	Egyesület	21, 335	
cukrászok	239	céhes	132, 183	antiszemita	20
dolgozó	71	építő~	343	falusi tűzoltó~	120
elit	83, 158	nemesek,		Egyetem, tudomány~	19
egyházi	78	nemesség	167, 211	~i ifjúság	293
gazdasági	157, 177, 178	arisztokrácia	167	Egyház, katolikus	28, 30, 78, 319
politikai	167	kis~	154	Elidegenedés	102
értelmiség, ~i(ek)	28, 52, 77, 107, 148, 185, 187, 265, 332, 339	új~	15	Elit	<i>l.</i> csoport
katolikus egyházi	28	városlakó	232	egyházi	<i>l.</i> csoport:elit
szak~	162	paraszt(ság)	153, 324	gazdasági	<i>l.</i> csoport:elit
elő~	299	pénzember	51	politikai	<i>l.</i> csoport:elit
gyáriparosok,		polgár		Ellenzék	173
gyárnokok	71, 157	burzsoá	244, 344	Elmagyarosodás	<i>l.</i> magyar
hivatalnok	200, 251	citoyen	176, 195, 244	Erdély-üzlet	<i>l.</i> irodalom
iparosok, iparosság	136, 146, 172, 191, 193	kis~	172, 285, 323	Erdélyi Szépművészeti Céh	68
kézmű~	<i>l.</i> kézművesek	magyar	269	Eszmény	
gyár~	<i>l.</i> gyáriparosok	nemzeti tulajdonos	265	lakás~	24
Katona		német	269	polgárosodás~	290
zsidó	36	régi	267, 285, 306	polgár~	122, 197
Kereskedők	172, 177, 181, 191, 193, 229	vagyonos	210	Eszmetörténet	201
könyv~	118	zsidó	312	Etnikai előítélet	103
nagy~	6	részvényesek	165	Életmód	121
városi	43	szolgabíró	271	Építészet	79, 189, 241
zsidó	325	tanítók	218	~i stílus	95, 130
kézművesek,		tisztikar	35, 93	Építőmester	<i>l.</i> csoport: mester: építő~
kézműiparosok	5, 21, 32, 121, 191, 193, 196, 215	tisztviselők	107, 187, 326	Érdek	
könyvkereskedők		miniszteriális	15	~egyesítés konzervatív	
	<i>l.</i> kereskedők	tűzoltó	120	programja	30
könyvkötők	118	vállalkozók	6, 51, 177	~képviselet	324
középosztály	24, 64, 93, 252	szocialista	266	Értelmiség	<i>l.</i> csoport
kisvárosi	74	nagy~	97	Étel	
polgári	89	zsidó(k)	<i>l.</i> zsidó, ~k, ~ság	gulyás	137, 138
legény	31	Demokrácia	164	paprikás	137
mérnök	51, 327	Díszmagyar	256	paraszti	138
mester	114, 115	Divat	<i>l. még</i> öltözködés	pörkölt	137
		~etika	143		
		népművészeti	60		

Falu		játékfilm	63	polgár~	216
sváb	161	lexikon- és szótárirodalom	98	Házasság (<i>l. még</i> család, háztartás)	
Felvilágosodás, korszakmutató	<i>l. még</i> 18, 61	nemesítési iratok	15	vegyes~	182
Festészet	247	népszínművek	135, 147	~i kapcsolatrendszer	146
Feudalizmus	262	összeírások és matrikulák	196	~i szerződés	<i>l. források</i>
Fogalmak		polgármesteri iratok	139	Háziipar	<i>l. ipar</i>
„civilizáció”	98	Polgárok Lajstroma	133	Háztartás (<i>l. még</i> család, házasság)	55, 56
„kultúra”	98, 240	próza	<i>l. irodalom</i>	~összeírás	<i>l. források</i>
„nemzet”	240	regény (család~, lektür~) <i>l. irodalom</i>		~szerkezet	31, 132, 183
„nép”	240	részvényesek névjegyzéke	165	Historizmus	241
„polgár”	98	Sajtótermék		Hitelügylet	<i>l. üzlet</i>
„polgárosodás”	14, 98, 131	Budapesti Szemle	77	Hivatásrendiség	<i>l. rendiség</i>
~ értelmezése	66	Huszadik Század	222	Huszadik Század	<i>l. források:sajtótermékek</i>
~ története	98	kalendáriumok <i>l. irodalom</i>		Ideál	<i>l. eszmény</i>
történeti ~	14	Pesti Napló	41	Identitás	52, 251
tudományos ~	11	statisztikai	88	Ideológia	
Foglalkozás (egy csoportot <i>l. „csoportok”</i> alatt)	133, 234	virilís jegyzék	59	demokrata	222
Földtulajdon	210	Fürdőhelyek	219, 336	~történet	18
Folklór	170, 206	Gazdaság		Ipar	72
bürokratikus	209	piac~	164	gyáripar	71
Forradalom		~i élet	157	házi	291
polgári	29	~i elit	<i>l. elit</i>	kézműves~	42, 71
Források		Gimnázium	<i>l. iskola</i>	~testület	345
1840. évi gyártörvény	71	Gulyás	<i>l. étel</i>	Irodalom	18
anyakönyvek	146	Hagyaték	115	kalendárium~	159, 160
zsidó	230	Hagyomány	209	történeti	13
árvaszéki iratok	284	Halál	102, 330	Erdély-üzlet	68
budapesti cégbíróóság levéltára	192	Harmadik út	253, 264	Mesekönyvek	16
családi fotógyűjtemény	174	Ház		próza	49
családi iratok	149	bér~	100	regény	50, 51
hagyatéki iratok	73, 284	bérpalota	186	család~	141
házassági szerződés	269	családi	243	lektür	199
háztartás-összeírás, 1809	31, 113, 183	magán~	52	Iskola	
hitel- és kölcsönügyletre vonatkozó iratok	231			~rendszer, középfokú	281
iparkamarai összeírások	32			gimnázium	188
				iskolázottság	329

Játékfilm	<i>l.</i> források	Kortessdalok	249	elmagyarosodás	127
Jelkép	137, 138	Középosztály	<i>l.</i> csoport	nyelv	127
K alendárium	<i>l.</i> irodalom	képe	94	Mesekönyvek	<i>l.</i> irodalom
Kamara	345	kialakításának programjai	23	Mester	<i>l.</i> csoport
Katolicizmus	78, 150	kisvárosi	<i>l.</i> csoport: középosztály	Mezőváros	<i>l.</i> város
politikai	252	lakásviszonyai	89	Mérnök	<i>l.</i> csoport
Katolikus		polgári	<i>l.</i> csoport: középosztály	Minisztérium	15
egyház	28, 30	Közgazdaság	157	~ok, közös	248
önkormányzat	29	Közvélemény nyilvánosság)	(<i>l. még</i> 302	Mitológia	321
Kelet-Nyugat	247	Kultúra	240	Mobilitás	188, 229, 281, 329
Kép		~ális élet	312	Modernizálás	325
Amerika-motívum	309, 310	köz~	137	Mulatás	<i>l.</i> szabadidő
középosztály~	<i>l.</i> középosztály	lakás~	257	Munka	343
másokról alkotott	103	nemzeti	207	Munkásmozgalom	332
nemzeti ön~	170	népi	112, 137, 152, 247	Műhely	105, 171
népélet ábrázolása	63	paraszti	207	N acionalizmus	35
néptanító alakja	217	tömeg~	180	Nagykereskedő	<i>l.</i> csoport: kereskedő
paraszt~, parasztság~	16, 135	városi	207	Nagyváros	<i>l.</i> város
pásztor	247	L akás (<i>l. még</i> otthon)	56, 89	Naptárirodalom	<i>l.</i> irodalom: kalendárium
politikai portré	271	~felszereltség	12	Nemes, nemesség	<i>l.</i> csoport
politikai világ~	140	~kultúra	257	Nemzet	18, 30, 76, 240
társadalom~	39, 50, 222	Lakóhelyi szegregáció	311	~felfogás	112
Kereskedők	<i>l.</i> csoport	Legény	<i>l.</i> csoport	~i építészeti stílus	95
Keresztény-zsidó	182	Legitimáció	86	~i értékrend	104
Kert	105	Lektűr	<i>l.</i> irodalom	~i jelkép	138
Kézműves	<i>l.</i> csoport	Liberalizmus (<i>l. még</i> korszakmutató)	37, 53, 54, 76, 85, 86, 144, 162, 173, 201, 238, 289, 302	~i kultúra	207
Kézművesipar	<i>l.</i> ipar	német	41	~i mitológia	321
Kispolgár	<i>l.</i> polgár	redukált	140	~i szimbólum	111
Kisváros	<i>l.</i> város	M agánélet	151	~i táncművészet	124
Kizsákmányolás	158	Magatartásforma, politikai	34	~tudat kialakulása	168
Klubélet	<i>l.</i> társasági élet	Magyar		Neobarokk társadalom	293
Kölcsönügylet	<i>l.</i> üzlet			Nép	67, 240
Könyvkereskedők	<i>l.</i> csoport			~dal, ~költészet	67, 213
Könyvkötők	<i>l.</i> csoport			~élet ábrázolása	<i>l.</i> kép
Konzervativizmus	8, 30, 37, 38, 39, 86, 117, 238, 254			~i kultúra	<i>l.</i> kultúra,
új~	252				

v.ö. még folklór		~i kultúra	<i>l.</i> kultúra	parttalan	300
~művészet	107	~osodás	153, 154	playboy	143
Népi-urbánus ellentét	163	~párt	27	tördelt	9
Népképviselő	80	~romantika	253	törékeny váz	10
Népszínművek	<i>l.</i> források	~ság	<i>l.</i> csoport	Politika	
Nő	317	Párbaj	250, 322, 331	város~	<i>l.</i> várospolitika
Nyelv	18	Passzív rezisztencia	34	Politikai	
Nyilvánosság <i>l. még</i>		Paternalizmus	283	elit	167
közvélemény	212	Pénzember	<i>l.</i> csoport	elkötelezettség	145
Nyugat-Kelet	247	Pesti Napló	<i>l.</i> források: sajtótermékek	filozófia	238
Olvasóközönség	157	Piac	164	gondolkodás	254
Osztály	148	tudás~	19	katolicizmus	252
közép-	<i>l.</i> középosztály	Polgár		kultusz	290
új	266	burzsoá	<i>l.</i> csoport:polgár	magatartásforma	34
Operett	313, 314	citoyen	<i>l.</i> csoport:polgár	Pörkölt	<i>l.</i> étel
Otthon	<i>l. még</i> lakás	eszmény	<i>l.</i> eszmény	Program	
családi ház	243	kis~	<i>l.</i> csoport:polgár	konzervatív	
lakásideál	24	magyar	<i>l.</i> csoport:polgár	érdekegyesítési	30
magánház	52	nemzeti tulajdonos	<i>l.</i> csoport:polgár	középosztály kialakítása	23
polgárház	216	német	<i>l.</i> csoport:polgár	Protestantizmus	150
polgári	90	régi	<i>l.</i> csoport:polgár	református	146
villa	243	vagyonos	<i>l.</i> csoport:polgár	Radikalizmus	
Öltözködés	49	zsidó	<i>l.</i> csoport:polgár	demokrata	222
dívat	46, 47, 316	~család	306	polgári	252
magyaros	48	~i élet	213	Refeudalizáció	256
népviselő	96	~i lét	197	Református	
Önkormányzat	283	~i társaság	197	<i>l.</i> protestantizmus	
katolikus	29	~ház	<i>l.</i> otthon	Reformerszerep	85
Paprikás	<i>l.</i> étel	Polgárosodás		Regény	<i>l.</i> források
Paraszt		eszmény	<i>l.</i> eszmény	Regionális	
~i étel	<i>l.</i> étel	fogalma	<i>l.</i> fogalmak	sajátosságok	147, 152
~i érdekképviselő	<i>l.</i> érdekképviselő	keresztény polgárisodás	286	Rendi	
~i hagyomány	111	magyar	81	norma	286
~i közösség	188	modern	3	társadalomszervezet	287
		nemesi	271	~ség	155, 184
		paraszti	272	hivatás~	320
		polgárosulás	152	Rétegződés,	
				társadalmi át~	288

Sajtó	157, 180	Társasági élet	149, 336	~antropológia	279
helyi	107	klub~	315	~fejlődés	101
Sváb falu	<i>l.</i> Falu	Tér		~hálózat	10
Szabadidő	219	közös	91	~hierarchia	10
Szabadság	221	városi mikro~	92	~i kultúra	207
Szabaddóművesség	333, 334	Tisztviselők	<i>l.</i> csoport	~i társadalom	4, 7, 136, 214, 231, 282, 297, 307
Szakszervezet	338	Tudás, tudomány	19, 213	~lakó nemes	232
Szegregáció, lakóhelyi	311	Tulajdon	<i>l.</i> földtulajdon	~politika	282
Szerkezet		Turini százas küldöttség	145	~szerkezet	128
foglalkozási	234	Tűzoltó	<i>l.</i> csoport	Védegylet	191
háztartás~	31, 132, 183	Urbanizáció	101	Védegylet, budai	193
legitimációs	86	Urbánus-népi ellentét	163	Vidék	264
társadalmi	187	Üzlet		Villa	<i>l.</i> otthon
város~	128	hitel ill. kölcsönügylet	231	Weimari köztársaság	253
Színház	134	irodalmi	68	Zavargás, antiszemita	20
Szolgabíró	<i>l.</i> csoport	Vagyon	210	Zsidó, ~k, ~ság	234, 331
Születési hely	133	~i helyzet	118, 121	asszimiláció	125, 126
Tánc	124	Választás	249	bérlők	<i>l.</i> csoport:bérlők
Társadalmi		Vállalkozók	<i>l.</i> csoport	fővárosi	311
gyökerek	28	Vallásosság (<i>l. még</i> egyes fele- kezetek)	151	katona	<i>l.</i> csoport:katona
helyzet	239	Város		kereskedő	<i>l.</i> csoport: kereskedő
konfliktus	72	fő~	311, 315, 347	ortodox	229
krízis	125	kis~	74, 136, 149	polgár	<i>l.</i> csoport:polgár
meghatározottság	145	közép~	297	politikus	308
összetétel	145	mező~	214, 215	~keresztény	
rendszer	262	nagy~	102, 180	vegyesházasság	182
rétegződés	26	szabad királyi	42		
Társadalomszemlélet	<i>l.</i> kép				

Személyek mutatója

Tárgykor előttiék	Benedek Elek	16	Kecskeméthy Aurél	22	
Árpád fejedelem	246	Bethlen István, gróf	238	Kner Imre 1	76
István, Szent (I.) király	246	Bibó, István	144, 158	Kossuth Lajos	328
Mackó úr (Sebők Zsigmond mesefigurája)	346	Bródy Sándor	208	Kováts István, szegedi építőmester	343
		Buday György	176	Kunfi Zsigmond	332
		Csokonai Vitéz Mihály	268	Lánczy Leó	99
Térségen kívüliek	Danielik János			Lechner Ödön	242
Malthus	267	egri kanonok	30	Lichtenvolner Ferenc keszt- helyi ácsmester	114, 115
Montesquieu	221	Deák Ferenc	33	Mikszáth Kálmán	49
		Eötvös József	76, 144	Prohászka Ottokár	319
A szemlélő korabeliek	Éhen Gyula	318	Széchenyi István	33, 82, 342	
Konrád György	148	Fenyő Mátyás s zegedi zsidó polgár	312	Tisza István	140
Kornai János	70	Ferenc József	323	Wagner, Otto	242
Szelényi Iván	70, 148	Goldzieher Ignác	245	Wahrmann Mór	308
		Gyarmathy Zsigáné		Weis István	94
Tárgykoriak	Hóry Etelka, néprajzkutató	291	Zilahy Lajos	199	
Asbóth János	8, 117, 175	Horváth István	258		
B. Farkas Ferenc	27	Jókai Mór	50, 51, 200		

Földrajzi nevek mutatója

A történeti Magyarországon kívül	Körút	100	Körmend	196	
Bécs	101, 102, 105	Pest	19, 317	Mezőberény	269
Manchester	341	Pest-Buda	258	Mezőkövesd	107
		Buda	72, 191, 193, 239	Nagykanizsa	133
		Viziváros	31, 132, 183, 285	Németbóly	161
A történeti Magyarország területén	Alsó-Viziváros	113	Nógrád vm.	214, 215	
Alföld	232, 247	Pest	6, 52, 239, 306	Pest	l. Budapest
Békéscsaba	32	Szent Imre Kertváros	279	Somogy vm.	20, 21
Buda	l. Budapest	Cegléd	146	Szeged	121, 126, 182, 267, 312, 343
Budapest	55, 56, 88, 89, 90, 91, 101, 102, 105, 192, 229, 233, 281, 337, 347	Debrecen	186, 210	Szekszárd	288
Belváros	216	Erdély	26	Szombathely	128, 297
főváros	l. tárgymutató: város:fő~	Kalotaszeg	291	Temesvár	341
		Kecskemét	282, 297	Vas vm.	59
		Keszthely	12, 114, 115, 136	Zemplén vm.	40
		Kiskundorozsma	181		

Történeti korszakok mutatója

Abszolútizmus kora	150, 198	II. világháború előtt	74	Polgárosodás kora	84
Bach-korszak	77	Két világháború között	88, 89, 161, 171, 172, 178, 199, 234, 337, 345	Reformkor	6, 42, 43, 52, 67, 72, 135, 159, 181, 212, 335
Biedermeier kora	270	Kicgyezés után	21, 145	Századelő	186
Dualizmus kora	15, 93, 187, 250, 271, 284, 308	Liberalizmus befogadásának kora	289	Századforduló	10, 60, 79, 97, 105, 182, 242, 251, 254, 288, 317, 318, 330
Eszmék kora	175	Millennium	346	Táblabíróvilág	156
Felvilágosodás kora	309	Polgári átalakulás ideje (1820–1870)	215		
Feudális kor		Polgári átalakulás kora	28		
késő~	71	Polgárosodás hajnala	303		
Feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka	40				

Időszakok mutatója

(A rendezés elve az időszakok kezdetének előidejűsége és az időszakok egymásba ágyazódása)

Évszázados léptékben					
18–19. század	196	1541–1848	232	1867–1918	21, 344
18. század	240	16. századtól 1880-ig	160	1867	248
19–20. század	98, 124	1711–1850	136	1870–1880-as évek	32
19. században és a 20. század első felében	177	1745–1825	133	1873–1895	229
19. század	50, 101, 118, 130, 146, 147, 153, 206, 213, 285, 302, 327, 348	1755–1847	115	1873–1914	91
19. század első fele	114, 239	1790–1990	221	1873–1943	281
19. század eleje	7	1790–1848	12	1880–1920	152
19. század középső harmada	210	1800 körül	138	1880-as évek	20
19. század közepe	267	1800–1815	258	1889–1988	111
19. század második fele	103, 180, 185	1815–1848	219	1897–1944	107
19. század utolsó harmada	230	1820–1870	214	1898	104
19. század vége	102	1820–1848	26	1900–1907	222
20. század első fele	120	1822–1851	269	1900	347
20. század eleje	149	1830–1848	37	1900–1944	157
		1830–1867	85	1919–1945	78
		1840-es évek	38, 39, 76	1930-as évek	48
		1848–1918	307	1935–1945	320
		1848–49	29	1945 után	272, 339
		1849–1918	139		
		1850–1944	55, 56		
Éves léptékben		1858–1866	41		
Kezdetektől 1848-ig	310	1867–1945	47		
1848 előtt	4, 73	1867–1941	311		

A történelem, mint veszélyeztetett faj?

Viták a posztmodern történetírásról

History and Theory, 1989–1990.

Past and Present, 1991–1992.

Immár lassan egy évtizede, hogy a magyar szellemi életben is igen ismerősen cseng a posztmodern fogalma, mind ez ideig azonban csupán az irodalom-elmélet, művészetelmélet és filozófia tűnt közvetlenül érintett szakterületnek. A nyugat-európai és az észak-amerikai történetírásban is csak az elmúlt közel fél évtizedben csapott át erőteljesen a vita a történettudomány körein belülre, mégpedig igen indulatos, érzelmekkel telített formában. Igen érdekes ez, hiszen az irodalomelméletben már az 1980-as évek elejétől komoly teret nyert ez az irányzat, másfelől pedig a posztmodern történetírás kiinduló teoretikus műveként számon tartott munka, Hayden White *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* című műve már 1973-ban megjelent. Ezt a „fáziskésést” talán az a tény magyarázhatja, hogy mind ez ideig a történettudományban elsősorban elméleti jellegű posztmodern munkák születtek, alkotóikra a „gyakorló történészek” mint szakmán kívüliekre tekinthettek, s az egész elmélettől – mint a történeti gyakorlattól messze álló absztrakt problémától – távol tarthatták magukat. Az elmúlt években azonban immáron a „történész céh” egészen idáig elismert és nagy tiszteletben álló tagjainak tollából is megjelentek a posztmodern elveket kiindulópontként elfogadó történeti munkák, így azt már mint „céhen kívüli” jelenséget nem lehet figyelmen kívül hagyni. Talán a legnagyobb visszhangot kiváltó mű ebben a tekintetben Simon Schama *Dead Certainties* című munkája, hiszen Schama – amint azt a *New York Review of Books* hasábjain (1991. június 27.) a könyvről kritikát megjelentető

Gordon S. Wood nem mulasztja el megjegyezni – „prominens praktizáló történész”, a Harvard University társadalomtudományok professzora. Schama munkásságát már hosszú időn keresztül az analitikus „tudományos” történetírástól a narráció felé való visszafordulás jellemezte (A történet érdekes fordulata az, hogy az a Lawrence Stone, aki az általunk a következőkben ismertető viták egyikében a leghevesebben támadja a magát posztmodernnek nevező irányzatot, 1979-ben ugyanannak a folyóiratnak, a *Past and Present*nek a hasábjain meg elismerő lelkesedéssel szólt Schama narráció felé fordulásáról. Lawrence Stone: *The Revival of Narrative: Reflections on a new Old History. Past and Present* 1979. november), új munkájában azonban radikálisan szakít a történeti narrativitás tradícióival, s a posztmodern elmélet jegyében kísérletet tesz a „fictional history” megteremtésére, a fikció és valóság összeolvasztására. A művében idézett dokumentumokról nem tudhatja olvasója, léteztek-e valójában, nincs jegyzetapparátusa a könyvnek, a szerző semmibe veszi az állítások bizonyításának követelményét. Mindezzel tudatosan megsérti a történetírás jelenlegi konvencióit: az időbeli elrendezés elvét, a koherenciára és meggyőzésre törekvést.

Az utóbbi évek magyar történeti irodalmában is fel-felbukkan a posztmodern irányzat által felvetett kérdéskör. Egyes problémákat érint a *Világtörténet* 1986/3–4. száma, bár az ott közölt összeállítás még a „posztmodernnek előtti” tradicionális és „tudományos” történészek vitáját eleveníti fel. A *Századok* folyóirat szemléjében az elmúlt három évben megjelent írások jónéhánya kapcsolódott e témához, főképp a *The American Historical Review*-ban megjelent cikkek ismertetésén keresztül; ezek sorából kiemelkedik az 1991/3–4-es

számban közölt összefoglaló az American Historical Association 1988-ban, a régi és új történetírásról rendezett vitájáról. Egyes kérdéseket tárgyalt a *Magyar Filozófiai Szemle* 1992/3–4-es történetfilozófiával foglalkozó száma. A *Helikon* című folyóiratban (1993/1. szám) jelent meg Gebhard Rusch A történelem, az irodalomtörténet és a historiográfia elmélete című tanulmánya. A történeti antropológia köréből közölt tanulmányokat: Misszionáriusok a csónokban. Válogatta Vári András. Bp. 1988. A Századvég Kiadó pedig 1994-ben jelentette meg *Az értelmezés hatalma* címmel Clifford Geertz tanulmányainak gyűjteményét.

Ez alkalommal két vitára szeretnénk felhívni a figyelmet. A *History and Theory* című folyóirat (melynek szerkesztőbizottságában helyet kaptak a posztmodern elméleti irodalom olyan neves képviselői, mint Hayden White és Arthur Danto) 1989-es és 1990-es évfolyamában F. R. Ankersmit (Rijksuniversiteit Groningen) és Perez Zagorin (The University of Rochester) folytatott vitát a posztmodern történetírás elveiről, melynek során Ankersmit nagyon rendszerezett formában, mintegy tézisszerűen ismertette alapelveit. Zagorin vállalkozott vele szemben a történetírás tradicionális elveinek védelmére. 1991-ben pedig Lawrence Stone intézett igen éles és drámai hangú támadást a posztmodern elmélet történettudományi alkalmazása ellen a *Past and Present* hasábjain – ahogy a vele vitába szállók egyike, Patrick Joyce (University of Manchester) megjegyezte, Stone írása „harci csatakiáltás”-ként hangzott (*Past and Present* 1991. november 205. o.). Írásunk címét is Stone-tól kölcsönöztük, véleménye szerint ugyanis a posztmodern elvek következtében a történelem veszélyeztetett, kihalás előtt álló fajtává válhat, ha nem lépünk fel időben ezen elvek káros következményeivel szemben. Rövid cikkét követően mindkét oldal mozgásba lendült, s a lap két számban közölte a hozzájuk beérkezett pro- és kontra véleményeket. A vitában részt vevők száma meglepően csekély, magyarázhatja ezt az

a tény, hogy – amint azt Patrick Joyce kifejti – a francia és amerikai történetírástól eltérően Angliában a posztmodern jelenségét nem övezi elszánt hívek lelkesedése, de még csak nyílt ellenségesség sem, sokkal inkább a masszív közömbösség az uralkodó magatartás. Ennek ellenére ez a vita betekintést adhat számunkra a leginkább vitatott kérdésekbe, a posztmodern elméleteket bírálók közötti azonosságokba és különbségekbe.

Kiket is sorolnak a posztmodern irányzathoz? Stone három csoportot különít el: egyrészt a nyelvészek oldaláról a Saussure-rel megindult irányzatot, amely Jacques Derrida dekonstrukció elméletében nyert kiteljesedést; másrészt a kulturális és szimbolikus antropológia Clifford Geertz által képviselt irányzatát; valamint az új historizmus (New Historicism) áramlatát, melynek elindító nagy alakjai Stephen Greenblatt és Stanley Fish voltak. A vita során azonban a posztmodern védelmében fellépő szerzők igen határozottan hangsúlyozzák, hogy nem létezik és saját elméleti előfeltételezéseikből adódóan nem is létezhet egységes posztmodern elmélet, ugyanakkor a posztmodern gyűjtőfogalma alá sorolható áramlatok spektruma jóval szélesebb a Stone-féle meghatározásnál, példaként említik a feminista irányzat egyes híveit (az ő képviselőtükből lép fel a *Past and Present* vitájában Catriona Kelly, Christ Church College, Oxford).

Melyek a posztmodern elmélet legfontosabb tézisei a történettudományt illetően? Ezt elsősorban Ankersmit már említett cikkének gondolatmenete alapján rekonstruálom. Az elmélet körvonalai a hagyományos történetírás kritikájából bontakoznak ki. Határozottan bírálják azt a „modernista” álláspontot, amely a pozitívizmussal nyert teret a történetírásban, s mely szerint a történelem a múlt pontos tükörképe (Ranke), a történetírás pedig tudomány, amely rekonstruálni tudja ezt a képet. Magva e tézisnek az a racionális hit, hogy az Ész képessé tesz bennünket arra, hogy megoldjuk a valóság titkait. Ez a „tudományos racionalitás” az, amelyet a posztmodern elmélet elsődleges támadási célpontjának tekint, s

igyekszik – mint Ankersmit megfogalmazza – „kihúzni a szönyeget a tudomány és a modernizmus lába alól” (Ankersmit: *Historiography and Postmodernism. History and Theory* 1989/2. 142. o.), visszavinni a történetírást a történettudomány „feltalálása” előtti állapotba, s ennek alapján felülvizsgálni a történetírás feladatáról és értelméről szóló elméleteket. Ankersmit a következő ellentételeket fogalmazza meg:

1. a történetírás az irodalommal, a művészetekkel együtt az identitásunkat meghatározó kultúra része, egyáltalán nem „haszonelvű”, hasznosságára rákérdezni teljesen értelmetlen. Ez élesen megkülönbözteti a természettudományoktól és a politikától. A történetírás nem tudomány tehát, a posztmodern történetírás bár nem ellenséges a tudománnyal szemben, de saját illetékességi körén kívül állónak tekinti azt.

2. Világunkban az információnak meghatározó szerepe van. Az igazán fontos információk pedig a posztmodern elmélet szerint azok, amelyek újabb információk kiindulópontját alkothatják. Így van ez a történetírásban is, az igazán nagy személyiségek (Alexis de Tocqueville, Marx, Burckhardt, Weber, Hui-zinga vagy Braudel) nem lezártak, „megoldottak” egy problémát, hanem épp ellenkezőleg, vitákat indítottak el – a vitatható tények a valódi tények.

3. A tudományos gondolkodás az ok – okozat hierarchikus viszonyának az alapelveire épül, mely szerint az ok az elsődleges, és ebből származik az okozat. Azonban már Nietzsche óta jelen van az a felismerés, hogy szükséges ennek a hierarchikus viszonynak a dekonstrukciója, mivel – amint kifejtette – először valójában az okozatot érzékeljük, ez vezet el bennünket az okhoz, tehát a hatás teszi az okot okká. Ennek megfelelően a tudomány fogalmi közötti viszonyok sémáit is fel kell bontani, a kapcsolat kölcsönös-ségét, a kétirányú meghatározottságot kell hangsúlyozni.

4. Az úgynevezett „tudományos bizonyosságok” csak variációi e paradoxonnak: a krétai, aki azt állítja, hogy minden krétai hazudik, vagy ennek a kijelentés-

nek: „ez a kijelentés hamis.” A történeti interpretáció jellegénél fogva szintén paradox jellegű, mivel csak egy másik interpretációval szemben azonosítható, azzal határozható meg, hogy mi nem. Hiszen csak a múltból származó szövegeink vannak, saját interpretációnkat csak más múltbeli szövegekkel, illetve más interpretációkkal vethetjük össze, de sohasem magával „a múlttal”. Így a történeti interpretáció alapfogalmává az „intertextualitás” válik, hiszen egy szöveg „értelme” mindig csak egy másikkal összevetve bontható ki. Az efféle összevetésből származhat valamiféle kép (insight) az adott korról, de sohasem biztos tudás (knowledge). A történetírásra is igaz az, amit Saussure a nyelvről írt: a nyelv egy olyan rendszer, amelynek minden eleme egymásba illeszkedik, minden elem értéke a többihez fűződő kapcsolatától függ.

5. A történetírás újfajta értelmezésében ezért döntő szerepet játszik a nyelv és valóság viszonyának újradefiniálása, a történetírás „nyelvi fordulata”. A kiinduló tézis az irodalomelmélet derridai alapelve: a nyelv intencionális jellegű, nem utal önmagán kívül álló tényezőre, így az nem tükrözi a valóságnak, hanem a valóság megalkotásának része. Ezen a ponton Ankersmit Hayden White-ra és Ricoeurre (akit egyébként nem tekint posztmodern alkotónak) hivatkozva kifejti: „az elmúlt valóságot egy olyan idegen nyelven írott szövegnek kell tekintenünk, amely ugyanazon lexikai, grammatikai, szintaktikai és szemantikai dimenziókkal rendelkezik, mint bármely más szöveg.” (uo. 143. o.) Ugyanezt a gondolatot igen plasztikusan fejti ki Patrick Joyce a *Past and Present* vitájában – az ő megfogalmazásában a tétel így szól: át kell értékelnünk a történeti „valóság” kategóriáját, a múlt eseményei, strukturái és folyamatai elválaszthatatlan egységet alkotnak a fennmaradt források (azaz szövegek) formájától és a történeti diskurzustól, ami megalkotja őket. (*Past and Present* 1991. november. 208. o.).

6. Ebből következően – fűzi tovább érvelését Ankersmit – a történetírás termékei semmiben nem különböznek a

művészet alkotásaitól, a történetírás esztétikai jellegű tevékenység. Ahogy egy festmény sem a valóság utánzásra törekvő reprodukciója, hanem annak helyettesítője, pótléka, a valóság illúziója, így a nyelv, a történeti szöveg is olyan „pszeudo-reálitás”, ami nem különválasztva áll a valóságtól, hanem annak része. A történeti szövegen belül sem lehet elválasztani a „stílust” és „tartalmat”, a „a tartalom a stílus deriváltja” (uo. 144. o.).

7. Ha azonban a szöveg önmagára s nem valamiféle különálló valóságra mutat, átértelmeződik a bizonyíték fogalma. A modernista történetíró a forrásból igyekszik logikailag következtetni a forrás mögött rejtett történeti valóságra, a bizonyítékot olyan padlócserepnek tekinti, amelyet felvesz, és megnézi, mi van alatta. Ezzel szemben a posztmodern történetíró szerint a bizonyíték nem a múlt felé mutat, hanem csupán a múlt más interpretációi felé, rálép a cserepre, hogy az elvezesse más cserepek felé. Ez a történeti források „jelenidejűsítéséhez” (contemporization) vezet: egy korszak legfontosabb jellemzői az adott kor embere számára sohasem válnak ismertté, csak a korszak lezárulta után rajzolódnak ki, méghozzá a történész későbbi korának mentalitásával való összevetés során, egy korszak mentalitása csakis saját és egy későbbi korszak közötti különbségekben tárul fel. Ez teszi hasonlóvá a történész és a pszichoanalitikus tevékenységét, hiszen mindketten egyes megnyilatkozásokba próbálnak belevetíteni egy rendszert, s nem azok mögött akarnak valamit találni.

8. A lényeg éppen ezért abban rejlik, ami közvetlenül nem nyilatkozik meg, a ki nem mondott nagy szerepet kap, „a múlt az, ami nem”. Az pedig, ami elfojtott, mindig az apró elemekben, a látszólag lényegtelen részletekben mutatkozik meg, „a múlt lényege nem a múlt lényegében rejtőzik” (uo. 148. o.), hanem a forgácsokban, az elszólásokban, azokban a ritka pillanatokban, amikor a múlt spontán módon megnyilatkozik. Ezért fordul a történetírás figyelme a makrotörténeti struktúrák helyett a mikrotörténeti szituációk, az életkörülmények felé. A modernista törté-

nettudományt a lényegkeresés jellemezte (essentialist). Ezzel szakítanunk kell. A cél nem az integráció, a szintézis, a totalitás, hanem a történeti forgácsok (historical scraps) vizsgálata. A *Past and Present* vitában Patrick Joyce is kifejti: nincs koherencia sem a politika, sem a gazdaság vagy a társadalom szférájában. Elszigetelt pontok vannak: szövegek, események, eszmék, stb. melyeknek van bizonyos társadalmi kontextusa, de nincs mélyben fekvő struktúra, melynek ezek az egyes elemek pusztá kifejeződései lennének. Ankersmit a kétféle történetírói mentalitást a következő hasonlattal szemlélteti: Ha a történelmet mint egy fát képzeljük el, a modernista történész a figyelmét a fa törzsére irányozza, még akkor is, ha történetesen a leveleket vizsgálja, a törzsre vonatkozóan akar következtetéseket levonni. A posztmodern történész figyelme ezzel szemben kizárólag a levelekre irányul, a levelek azonban csak viszonylag lazán kapcsolódnak ehhez a fához, ha jön az őszi szél, szétfújja őket. A nyugati történetírásban pedig már beköszöntött az ős, egyetlen lehetőség az, ha összegyűjtjük a messzire sodort leveleket, és eredetüktől függetlenül tanulmányozzuk őket, ahogy azt Le Roy Ladurie vagy Carlo Ginzburg tette. Nem az a lényeges többé, hogy mi volt a helyük a fán, hanem az a rendszer, amit most mi alkotunk belőlük, s ahogy ezt a rendszert a most létező civilizáció többi formájához illeszteni tudjuk. Ezért a történeti kontextus elveszítette tradicionális jelentőségét és funkcióját, minden kortárs jelenséggé vált. Ez azonban – állítja Ankersmit – nem jelenti a szubjektivitás új formáját, s hogy a jelen sémáit akar-nánk ráerőltetni a múltra. A történeti interpretáció ugyanis javaslat csupán, „egy javaslat pedig nem lehet sem igaz, sem hamis, de ez nem jelenti azt, hogy ne lennének indokaink támogatni vagy elvetni egy bizonyos javaslatot” (Ankersmit: Reply to Professor Zagorin. *History and Theory* 1990/3. 282. o.). Igaz – nem igaz érvekkel vitatni egy javaslatot olyan lenne, mint teljesen szélcsendes időben egy 17. századi tengeri csatát vívni, azaz esetlen, hatástalan fellépés

lenne, és semmire sem vezetne. Hayden White megfogalmazása szerint az egyetlen célravezető érv egy interpretáció kritikájában az, ha megalkotunk egy jobb interpretációt.

9. Mi marad mindezek után a történelemből és történetírásból? Ankersmit szerint a történelem többé már nem annak rekonstruálása, hogy mi történt velünk, hanem állandó játék annak emlékével, ezután már sokkal inkább gondolkodnunk kellene a történelemről, mint tanulmányoznunk azt. Többé már nem történeti interpretációról, hanem inkább történeti reprezentációról kellene beszélnünk, melyben persze nem lényegtelen a történeti hűség és pontosság, de a történetírás ténybeli dimenzióinál erősebb a metaforikus dimenzió, metaforákat pedig tényekkel nem lehet bírálni, csak metaforákkal. A jövő történettudománya – fejt ki – a metaforikus gondolkodás felé fog elmozdulni. A gondolatmenet végső konklúzióját nagyon csattanós formában fogalmazza meg Gebhard Rusch már említett cikkében: „a múlt szellemi konstrukció”, a történetírás „tudományos lehetőségei arra korlátozódnak, hogy a múlt nyomaiként vagy dokumentumaiként azonosított tárgyak alapján és alkalmazhatónak ítélt fogalmak és modellek segítségével történeteket – (hi)sztorikat találjon ki, hogy ellenőrizze azok összevethetőségét a forrásokkal és társíthatóságát más (hi)sztorikkal.” (Kovács Sándor fordítása. *Helikon* 1993/1. 70–71. o.) Ez azonban – fűzi tovább a gondolatmenetet Patrick Joyce – nem „a történelem” végét jelenti, csupán a múlthoz való viszonyulás egy meghatározott formáját.

Ezen összefoglalás után – úgy vélem – nem meglepő az, milyen heves vitákat váltott ki az elmélet a történetíráson belül. Az általunk tárgyalt két vitában résztvevő bírálók szinte mindegyike kifejtette ennek okait. Zagorin megfogalmazása szerint a posztmodern elvek ellenségesen állnak szemben azzal a koncepcióval, mely szerint az egyének szabad tevékenysége alakítja a történelmüket, illúzióknak minősítik ezt. A történetírás feladata az, hogy minden generációnak a lehető leg-

szélesebb és legbiztosabb tudást nyújtsa saját társadalmának, civilizációjának történetéről, a posztmodern elmélet pedig megfosztja a történetírást ettől a funkciótól, hiszen az idő számukra pusztá, egymással kapcsolatban nem álló jelenek sorozatává bomlik szét, ezáltal tagadják a múlt történetiségét. Trivializálják a történetírást, s így megfosztják minden intellektuális felelősségétől. A *Past and Present*-ben megszólaló Gabrielle M. Spiegel (University of Maryland, College Park) kifejti: a posztmodern felfogásban szétfoszlik a történelem, megkérdőjeleződik magának a múltnak a fogalma, a történetírás beleolvad az irodalomba, hiszen a posztmodern elmélet szétzilálja a nyelven kívüli külső világ realitásának fogalmát. Nem egyszerűen módszerek körül folyik a vita, a „nyelvi fordulat” ugyanis megkérdőjelezi a történetész szakma „etikai magvát”, azt, hogy lehetséges bizonyos autentikus tudás a múltból. Stone véleménye is megerősíti ezt, az ő szavaival élve az új irányzat egyaránt támadás alá veszi a történettudomány tárgyát, adatait, alapproblémáját, a változás magyarázatának szükségességét, ezzel pedig a szakma önbizalmának válságához vezethet.

Mindannyian hangsúlyozzák, hogy nem a merev pozitivisták álláspont védelmében kívánnak fellépni. Elismernek bizonyos korlátozó tényezőket, melyek az abszolút tudományos igényű történeti interpretáció lehetőségét illuzórikussá teszik: a történeti igazság abszolút értelemben elérhetetlen, minden következtetést semmissé tehetnek újabb adatok vagy jobb elméletek; a történetész is magában hordozza fájának, osztályának, kultúrájának előítéleteit; a forrásokat is emberi lények alkották, így számításba kell venni alkotójuk szándékait, a dokumentumok természetét és megírásuk kontextusát; a múlt interpretációja sokszor nagyon különbözhet a valóságtól, s néha az interpretáció is ugyanolyan érdekes lehet történeti szempontból, mint maga a megtörtént múlt. De, mint Gabrielle Spiegel megfogalmazta, nem szabad összekeverni a múlt megadásának problémáit magának a múltnak a problémáival. Ragaszkodni kell a

modern történetírás alapelvehez, amely a tény és fikcionalitás, a valóság és nyelv, a valóság és annak interpretációja megkülönböztetésére épül. Ez az a Rubicon, amelyet a pozitivistá történetiszemlélet minden jogos kritikája mellett sem léphet át a történész – fogalmazzák meg tételüket.

Igyekeznek az egyes elvek kritikáját is adni, a következő elemekre építik fel érvelésüket:

1. Zagorin meglehetősen indulatos s ezért helyenként igen nyers hangú kritikájában (Zagorin: *Historiography and Postmodernism: Reconsiderations. History and Theory* 1990/3.) kifejti: a történeti interpretáció sok vonatkozásban nagyon is hasonló a természettudományos elméletekhez és hipotézisekhez. Nem szabad megbontani az ok és okozat hagyományos viszonyrendszerét. Az okozat lehet az érdeklődésemet felkeltő tényező, de attól még nem válik okká. Amennyiben a történetírás egyik célja a változások magyarázata, elemzésében nem mondhat le az okozati viszonyok alkalmazásáról. Zagorin azonban abban egyetért Ankersmitlel, hogy az analitikus történetfilozófia túlságosan egyoldalúan csak a magyarázat problémájára koncentrált.

2. Nem fogadják el a nyelv pusztán reflexív jellegéről szóló teóriát, s hangsúlyozzák annak referenciális, önmagán kívülre mutató jellegét. Stone kijelenti: a szöveg önmagában passzív eszköz az alkotó kezében. Emberi lények játszanak a szavakkal, a szavak nem játszanak önmagukkal. Megértésükhöz vizsgálunk kell az alkotó szándékait, a társadalmi és politikai kontextust, ami megalkotta a nyelv akkori formáját. Nem a nyelv hozza létre a jelentést és a múltról alkotott képet. Gabrielle M. Spiegel – Bahtyinra hivatkozva – a nyelv társadalmi jellegét hangsúlyozza. Sok ponton egyetért a szövegközpontúsággal; az ő megnyilatkozásait a vitában Patrick Joyce is kiegyensúlyozottnak, racionálisnak és konstruktívnak minősítette. Kiindulópontja szerint a nyelv többféle módon funkcionál, abban nemcsak a reflexív, hanem a konstatív elemek is helyet kapnak, amelyek viszont a nyelv

ven kívüli világra utalnak. Így nyitva áll annak lehetősége, hogy szövegeken keresztül tudást szerezzünk a múltból, még ha az tökéletlen és a jelen ideológiai lencséi által torzított formában is jelenik meg. Egy történeti szöveg vizsgálatánál kettős szempontot kell érvényesíteni: egyrészt el kell ismerni, hogy a szöveg formális nyelvi analízise, dekonstrukciója is hordozhat információt az élet történeti formáira vonatkozóan, másrészt azonban vizsgálni kell a „szöveg társadalmi logikáját” is, hiszen a nyelvet közvetlenül befolyásolják társadalmi tényezők is, nem létezik elvont, univerzális nyelv. E két módszer összeegyeztethetőségét volt hivatott bemutatni Spiegel *History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages* című cikke a *Speculum* című folyóirat 1990-es évfolyamában. Ez az írás azért is szorosban kapcsolódik az itt ismertetett vitához, mivel Stone – saját állítása szerint – első „csatakiáltásával” nem vitát akart kezdeményezni, hanem pusztán erre az írásra kívánta felhívni a figyelmet; ennek nyomán a vele vitába szállók is részletesen kifejtették véleményüket e cikkel kapcsolatban is. Ebben Spiegel saját kutatási területéről idézett példákkal szemléltette, milyen lehetőségeket lát a posztmodern nyelvi elemzés hasznosítására a történeti kutatások során. A 11–12. századi genealógiai szempontok szerint rendezett krónikák megjelenését állította párhuzamba a primogenitúra elvének uralkodóvá válása nyomán ugyanebben a korban kialakult dinasztikus családok megjelenésével. Az új műfaj célja az volt, hogy áthistorizálják a vezető családok történetét, ezzel legitimálják vagyonukat, birtokaikat és befolyásukat. A műfaj azonban másfelől befolyásolta a krónikáírók történetiszemléletét is, mivel az emberi generációváltás mint a történeti változás metaforája jelent meg, ez vezetett a történelemnek – a középkori gondolkodásra oly annyira jellemző – az „események genealógiája”-ként való értelmezéséhez. Spiegel másik példája azt vizsgálta, miért jelent meg a prózai forma a 13. századi, francia-flamand arisztokrata családok által megren-

delt történeti munkákban. Végkövetkeztése szerint ennek forrása az a törekvés volt, hogy e műfajt megkülönböztessék a fiktív, verses műfajoktól, aminek jól érzékelhető társadalmi funkciója volt, ugyanis a felemelkedő királyi hatalommal szemben a francia-flamand arisztokrácia hatalmi igényeinek alátámasztására szolgált.

3. Nem fogadhatók el a történetírás esztétikai jellegéről kifejtett nézetek. A történeti szövegeket bizonyos jegyek élesen megkülönböztetik az irodalomtól. Nem létezik a tartalom és forma oly szoros viszonya, hiszen a történeti munkákat össze lehet foglalni, ennek során a forma változik, a tartalom mégis változatlan maradhat; a történeti szöveg a tény és fikcionalitás megkülönböztetésével nem hoz létre teremtett világot, tényeknek csak az igaz vagy valószínű kijelentéseket tekinti; a történész lehetőségeit behatárolják a bizonyítékok és az igazolás szükségessége.

4. A kutatások specializáltsága és a történelmi horizont tágulása miatt éppen ma van a legnagyobb szükség a szintézisre törekvése; teljesen átfogó rendszert alkotni nem lehet, de ez nem indokolja, hogy lemondjunk a szintézis igényéről.

A posztmodern elmélet kritikájának összefoglalása nem véletlenül sikerült sokkal tömörebbre, mint magának az el-

méletnek a kifejtése. E vitákból úgy tűnik, hogy míg a posztmodern elmélet hívei az elmélet teljes vértetéssel vonulnak fel, addig az eddigi "távolságtartásból" következően a modernista állásponton állók csak most keresgetik, miképpen adhatnak elméleti igényű választ a történeti gyakorlatukat minden ponton megkérdőjelező posztmodern kihívásra. Alapállásuk persze távolról sem egységes, a minden tekintetben elzárkózó, a posztmodern szemléletet a „történelmi látásmód trivializált, megfáradt és defetista koncepciójának” minősítő magatartástól (Zagorin. *History and Theory* 1990/3. 273. o.) az általuk „óvatosabb posztmodernisták”-nak minősített gondolkodókkal közös elemeket kereső állásponton át (Stone) egészen az elmélet egyes elemeinek alkalmazásáig (Spiegel) terjed a skála. A határok azonban egyértelműen meghúzhatók: a modernista és posztmodern elmélet történetfilozófiáját tekintve élesen szembenáll egymással, ugyanakkor az szintén kirajzolódik, hogy a posztmodern történetírói gyakorlat egyes, mindennek-előtt forráselemző „technikái” és módszerei bizonyos mértékben talán integrálhatók a „modern” történetírás eszköztárába is.

Deák Ágnes

A Bibó-életmű időszerűsége és feldolgozásának nehézségei

A hatalom humanizálása.

Tanulmányok Bibó István életművéről

Szerkesztette: *Dénes Iván Zoltán*.

Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.

A Bibó István életművéről 1992. november 5–7. között Szegeden tartott konferencia anyaga „A hatalom humanizálása” című kötet mellett „Bibó István életművének aktualitása” címmel Takáts József szerkesztésében is megjelent. Utóbbi kötetben az elhangzott előadások csaknem kivétel nélkül megtalálhatók, a konferencia időrendjét követő sorrendben. „A hatalom humanizálása” című kiadvány a konferencia válogatott anyaga mellett két újabb tanulmányt, valamint három eddig kiadatlan Bibó-írást tartalmaz. Dénes Iván Zoltán négy tematikus egységbe rendezte az előadásokat, ezek Szellemi hatások, Önrendelkezés, Párhuzamok és Értékvilág címmel követik egymást. A témakörökre tagolás kétségkívül áttekinthetővé tette a kötetet. Szerencsésebb lett volna azonban a szellemi hatások után a párhuzamok bemutatása, mivel ily módon a kötet két nagyobb egységre tagolódna: az első részben a Bibóra ható, illetve vele párhuzamba állítható gondolkodók bemutatása, a másodikban Bibó tanulmányainak fő problémái, gondolkodásának alapértékei kaphattak volna helyet. A kötet utolsó fejezete Bibó írásait, valamint eddig kiadott műveinek jegyzékét közli.

A két kötet tehát eltérő szerkezetű, anyaguk nagy része azonban megegyezik. Ráadásul más vonatkozásban is átfedéseket találhatunk, hiszen a Dénes Iván Zoltán szerkesztette kötet felelős kiadója és szerkesztője Takáts József, a másik kötet szerkesztője volt. A konferencia anyagának ugyanazon évben kétszeri megjelenése remélhetőleg nem az eddig kiadatlan, vagy a már megjelent, de nehezen hozzáférhető Bibó-tanulmányok kiadásától vont el szellemi és anyagi erőket.

A hatalom humanizálása című kötet szellemi hatásokat bemutató része két egységre tagolódik: az elsőben a Bibóra hatást gyakorló gondolkodók, a másodikban a személyes kapcsolaton át ható személyek kaptak helyet.

Az Arisztotelésszel (Gelenczey-Mihály Alirán), Ciceróval (Kendeffy Gábor) és Szent Ágostonnal (Gábor György) foglalkozó tanulmányok erénye az, hogy rekonstruálják az adott gondolkodó Bibó rendszerében betöltött helyét – Cicero esetében a megítélés módosulását is –, majd ha szükséges, a bibói olvasat korrigálását, pontosítását is elvégzik. Gelenczey-Mihály Alirán a kevert alkotmány és az államhatalmak elválasztása elvének eredetéről ad részletes képet. Egy pontosítás azonban az ő tanulmányához is szükséges: az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát nem 1793-ban (12.), hanem 1789. augusztus 26-án alkották meg. Gábor György a földi hatalom ágostoni problémáját a földi monarchia intézményével az ókori zsidóságnál megjelenő teológiai problémával egészíti ki. A szövetséget királysövetségnek tartó, Jahvét tehát politikai vezetőnek is tekintő hagyományba nehezen illeszthető be a monarchia intézménye. A tanulmány felhívja a figyelmet arra is, hogy Ágoston rendszeréből nemcsak a hatalom humanizálásának követelménye, hanem a hatalom kényszerítő voltának elve is levezethető.

Eötvös József Bibóra gyakorolt hatását a kötet legszínvonalasabb tanulmányában Deák Ágnes elemezte. A liberális tradíció két eltérő korszakában – a demokráta mozgalmakkal szemben fellépő, illetve a demokráta eszmékör értékeivel már kibővült liberalizmus időszakában – alkotott gondolkodó eszmerendszerében alapvető eltérések mutathatók ki. Eötvös szerint a francia forradalom kisiklásának oka a népszuverenitás egyetlen legitímációs elvnek való megtétele. Ez determinálta a forradalom további menetét,

mely során a szabadság alárendelődött az egyenlőségnek. Bibó nem látja szembeállítandónak a szabadság, egyenlőség és nemzetiesség fogalmát. A szociális eszme megjelenését mindketten a teljes jog-egyenlőség logikái következményének tartják, de Eötvös azt az európai keresztény civilizációt fenyegető, Bibó pedig az azt kiteljesítő eszmerendzsernek tartja. Eltérően ítélik meg az állam és hatalom viszonyát. Eötvös szerint az állam a hatalom szférája, az egyén szabadsága e szférán kívül biztosítható, így a feladat az állam minimalizálása. Bibó szerint a hatalom kísérőjelensége az államnak, de nem lényege: a modern állam a liberális hatalomgyakorlási technikák következtében a hatalom korlátozására épül. Eötvös így elsősorban ösztönző kihívás lehetett Bibó számára.

Guglielmo Ferrero életművéből a félelemről és a legitimitásról szóló részek inspirálták Bibót. Ferenczi László írása elsősorban Ferrero munkásságát ismerteti; az eszmetörténeti hatás pontos kimutatása hiányzik a tanulmányból.

Karl Mannheim egyfajta harmadik út keresésével, valamint a „szabadságtervező értelmiségi” leírásával hatott Bibóra. Karácsony András az eltérést is kimutatja: Bibó különbséget tesz szervező és ideológiát megfogalmazó értelmiség között, míg Mannheim a kettőt összemossa az „egészért felelős” értelmiségi képében.

A szellemi hatásokat bemutató blokk második részében két életrajzi jellegű írás olvasható. Lengyel András idősebb Bibó István művelődésszervező tevékenységét mutatja be, Bíró Judit pedig Reitzer Béláról, Bibó barátjáról ír. Az eszmetörténeti elemzés mindkét esetben hiányzik. Az első írás esetében a szerző megjegyzése szerint ez a hiány abból adódik, hogy a tanulmány 1979-ben keletkezett. Bíró Judit Reitzer hatását nem tartja kimutathatónak; ennek fő oka az, hogy Reitzer életműve csonka maradt.

Horváth Barnával, Bibó professzorával két írás foglalkozik. Nagy Endre Horváth Barna életrajzát követően az 1945 után eltűnt, de valaha létezett nemzeti urbánus réteget állítja szembe a ma is élő dzsidai hagyománnyal. Zsidai Ágnes

Horváth Barna és Bibó jogelméletének részletes összefoglalását, a kettő közötti hasonlóságok és különbségek pontos kimutatását nyújtja.

Hajnal Istvánra, mint Lakatos László tanulmányában kimutatja, az európai társadalomfejlődés alapját jelentő „szabadság kis körei” leírásánál, valamint a szakszerű értelmiség, hivatalnokság szerepének vizsgálatánál támaszkodik Bibó.

A hatástörténeti tanulmányok közül – amint az előszóban Dénes István Zoltán is említi – hiányzik Szabó Dezső és Németh László, valamint Erdei Ferenc Bibóra gyakorolt hatásának vizsgálata. A konferencia előadásainak Takáts József által szerkesztett másik változatában Fábian Ernő összefoglalja Szabó és Németh harmadikutas elképzelésének lényegét. Erdei és Bibó kapcsolatáról Belényi Gyula tanulmányát tartalmazza a kötet, a kettőjük nevével fémjellezhető városmegyes reformterv részletes bemutatásával. Annak ellenére, hogy Fábian Ernő tanulmánya nem ad hatástörténeti elemzést, mindkét tanulmány helyet kaphatott volna a konferencia válogatott anyagát közlő kötetben is.

Az Önrendelkezés című rész hét tanulmánya közül három foglalkozik a címben jelzett témával. Mindhárom írás azt sugallja, hogy ez a közép-kelet-európai térség egyik legnagyobb problémája. Kende Péter az önrendelkezési elv tartalmát, korlátait, területi vonatkozásait, a megvalósítás módjait vizsgálja. Vegyes lakosságú területekre a kantonális megoldás vagy a személyi elvű autonómia lehetne alkalmazható, ezek is csak akkor, ha az „uralkodó nemzet” koncepciója megszűnne, a jelentősebb kisebbségek „társnemzeti” státuszt kapnának, így az államok „nemzetközösséggé” alakulnának. Tartós megoldást azonban szerezte csak az önrendelkezési elv következetes megvalósítása hozna. Ez a határok módosítását, végső esetben egyes területekről népességcserét is jelentene. Mindkét megoldás csak békés eszközökkel, nemzetközi döntőbíróval ellenőrzése mellett valósulhatna meg.

Bretter Zoltán az önrendelkezési elv liberális eredetét és nacionalista eltör-

zítását vizsgálja. Kiemeli, hogy Bibó szerint az önrendelkezés fogalmát technikai kérdésként kell kezelni. Bretter úgy véli, a megoldás a liberális filozófia egyénközpontúságát és a katolikus egyház egyházszerkezési gyakorlatát ötvöző szubsidiaritás elve, vagyis a döntések minél alacsonyabb szintre delegálása lehetne.

Bárdi Nándor tanulmányának első része az önrendelkezési elvvel kapcsolatos magyarországi tapasztalatokat összegzi. Megállapítható, hogy az önrendelkezés elve a magyar közgondolkodás számára mindig negatív élményt jelentett. Az 1848–49-es forradalom alatt, az első világháborút lezáró béke, a második világháború alatti területváltozások, majd a világháború utáni béke esetében az elv a történelmi határok kérdésével fonódott össze. 1956-ban pedig az önrendelkezési elv nemzetközi feltételeinek hiánya vált nyilvánvalóvá. Az önrendelkezés elvének kevésbé tárgyalt aspektusa a társadalom önszerveződő képessége, ami a megfelelő politikai vezetőréteg kiválasztódásának előfeltétele. A tanulmány második részében Bibónak az erdélyi és magyarországi társadalomfejlődésről írt összehasonlítását ismerhetjük meg. Bibó – maga által is bevallottan – idealizált Erdélyképe a magyarországi neobarokk társadalom bírálatának eszköze.

Kemény István Magyarság és Európa című írása nagy részében Bibó és Szűcs Jenő magyar történelemről alkotott véleményét hasonlítja össze. Bibó szerint a 16. század előtt Magyarországon lényegében nyugati típusú társadalom jött létre. Szűcs a szerződéses társadalom hiánya miatt nem is tartja feudalizmusnak a kialakult rendszert. A Habsburg-uralmat Bibó végzetes zsákutcának, Szűcs az egyetlen reális megoldásnak tartotta. Kemény határozottan bírálja Szűcs Jenőt az abszolutizmus megoldási lehetőségként való elfogadása miatt, valamint a középkor utáni korszakok tárgyalása során bekövetkezett szemléletváltozásáért. A középkor tárgyalása után ugyanis Szűcs elejti az addig alkalmazott mércét: az egyéni szabadság elért fokát.

Kovács Gábor elemzésének középpontjában Bibó elit-fogalma áll. A tanul-

mány két eleme különösen figyelemre méltó. Az egyik a Bibó társadalomfejlődés-felfogásában bekövetkezett módosulás. Korai írásaiban ugyanis a középkor jelenik meg az európai civilizáció nagy korszakaként; a középkor és az újkor között törést érzékel. A polgárság nem ad a középkorhoz mérhető elitet; a polgár nem citoyen, hanem burzsoa. Már fiatalkori írásaiban jelen volt azonban a konzervatív antimodernizmuson való túllépés. Ez Az európai egyensúlyról és békéről (1943.) szóló tanulmányában vált teljessé: itt már nincs szó a középkor és újkor közötti éles cezúráról, a polgár pedig a szabadságelv hordozójaként jelenik meg. Kovács Gábor írásának másik fontos eleme, hogy Bibó Habsburg-értékelésének ellentmondását próbálja feloldani. A pozitív és negatív értékelés szerinte két különböző korszakra érten-dő. A család uralkodói személytelenség terén elért eredményeit méltató kitételek az 1804-ig tartó időszakra vonatkoznak, amikor a család a német-római császári cím birtokában a német egység potenciális kikristályosodási pontja volt. A negatív megítélés a császári cím feladása, tehát a német egységtől való elfordulás után bekövetkezett helyzetre utal.

Az Önrendelkezés című egység utolsó két tanulmánya a zsidókérdéssel foglalkozik. Mind Kovács András, mind Balog Iván kiemelte, hogy Bibó zsidókérdéssel foglalkozó tanulmányának érdemi feldolgozása nem történt meg.

Kovács András a Bibó által érintett témakörök közül az asszimiláció kérdé-sével foglalkozik részletesen. Magyarországon nem következett be a zsidóság teljes asszimilációja. A zsidóság az asszimiláció hosszú ideje után is vonatkoztatási csoport maradt, önképét az asszimiláció konfliktusai által kialakított identitásjegyek határozzák meg. Bibó szerint egészséges asszimiláló közegben az asszimiláló csoport vagy teljesen eltűnik, vagy öntudatos kisebbségi identitást alakít ki. Bibó az egészséges nemzetet kulturálisan homogén közösségnek tartja; e szemlélet szerint a tradícióktól elszakadó, azonban csoportidentitását megőrző zsidóság valóban az asszimiláció zavarát

mutatja. Kovács szerint azonban a csoportidentitást megőrző zsidóság egy kulturális pluralizálódó társadalomban nem jelent problémát.

Balog Iván Bibó döntő szemléleti újításának azt a felismerést tartja, hogy a magyar társadalom erkölcsi csődje 1944-ben nem elsősorban zsidóellenes cselekedetekben, hanem mulasztásokban, nem-tevésekben mutatkozott meg. A Soah jogállami díszletek között zajlott. Ez azt mutatja, hogy az európai társadalomfejlődés formális vívmányai jelen vannak a magyar társadalomban, ha torzultan is. Ebből viszont az következik, hogy nem csupán felelősségrevonásról, hanem felelősségvállalásról is szó kell legyen. Tanulmánya végén Balog Iván felteszi a kérdést: „mi az oka a Bibó tanulmánya körüli hallgatásnak? Miért akadt meg Bibó mondanivalója mind a népiek, mind az urbánusok torkán?” (218.) A kérdés ilyen megfogalmazása engem őszintén meglepett. Annál is inkább, mivel a szerző ezt követően az „urbánusokat” a zsidó származású társadalomkutatókkal azonosítja. A „népi-urbánus” ellentétpárt nem tartom alkalmasnak a mai valóság leírására, különösen abban a formában nem, hogy a két jelző egyben származás jelölésére is szolgál. A „zsidó-kérdés” emésztetlenségét szerintem elsősorban a Holocaust feldolgozatlansága okozza. A Holocaust feldolgozatlansága az egyik oldalon – s itt hangsúlyozom: nemcsak a zsidó származásúak körében – a megismétlődésétől való félelemhez, a másik oldalon a tények letagadásához, a múlt meghamisításához, a felelőség elhárításához vezet. A Holocaustot le kell bontani arra, ami valójában volt: egymást követő adminisztratív lépések sorozatára. A megnevezhető áldozatokat és végrehajtottakat, a „lehetőséget” kihasználókat meg kell nevezni. Ezek után választ lehet keresni arra a kérdésre, hogy a döntések, melyek általában a közigazgatási apparátus alsó szintjére hárultak, miért születtek meg, illetve miért nem más döntések születtek. Ez lehetne az alapja a Balog Iván által is szükségesnek tartott felelősségvállalásnak.

A Párhuzamok című rész két tanulmányát emelem ki. Ludassy Mária és Litván György írásának alapproblémája az, hogy vajon a liberális és szocialista értékek összeegyeztethetők-e. Bibó és Lammennais gondolkodásának összevetése után Ludassy Mária levonja a következőt: a korlátozásmentes egyéni szabadságot és az önként vállalt társadalmi szolidaritást összeegyeztetni tudó világkép csak a keresztény világszemlélet és emberkép segítségével alakítható ki. Litván György is erre a következtetésre jut: míg Bibó össze tudta ily módon kapcsolni a két értékrendszert, Jászi Oszkárnak ez nem sikerült, liberális szocialista utópiáját még önmaga számára sem tudta hihetővé tenni.

Az Értékvilág című egység Kenedi János és Dénes Iván Zoltán tanulmányát tartalmazza. Kenedi János tanulmányának meglehetősen meglehetősen megdöbbentő címe „Bibó szocializmus-felfogása kihallgatótisztjei előtt”. Bibó azzal okozott nehézséget kihallgatóinak, hogy az 1956-os forradalomból egy szocialista forradalom legitimációs eleveit vezette le. Számára a szocializmus a születésrendi társadalom lebontását jelentette. 1956. október 26. és november 4. között cikktervben vázolta a forradalom alkotmányos kereteit. A forradalom szerveiből és demokratikus pártokból alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását javasolta, annak feladata lett volna a többpárti választás előkészítése. Az alkotmány tartalmát 19 pontban vázolta fel. A restaurációs vagy félfasiszta pártok kikapcsolása érdekében meghatározott számú párt indulását javasolta a választásokon. Ezek egyike lenne egy forradalmi szocialista párt, mivel Bibó rendkívül fontosnak tartotta, hogy a forradalom a kommunista párton belüli kritikájából indult ki. (A kihallgatása során emlékezetből leíratott cikktervet a kötet „A forradalom alatt” címmel külön is közli.) A cikkterv megismerésének hatására a vád is megváltozott: 1957. május 23-án még a Kádár-rendszer elleni szervezkedés vádjával tartóztatták le, június 20-án azonban már a Nagy Imre-csoport tagjaként szerepelt.

A tanulmányok sorát Dénes Iván Zoltán „A félelem megszelídítése” című

írása zárja. A tanulmány két részre tagolódik: az első az európai egyensúlyvesztés okait veszi sorra Bibó István és Hannah Arendt gondolatai alapján. Ezek között a francia forradalom, az antiszemitizmus és a totalitarizmus szerepel. A tanulmány második része az európai fejlődés alapértékeit tárgyalja: az önkormányzatként értelmezett szabadságot, a nemzet értékét, valamint az egyenlő emberi méltóságból következő egyenlőség és igazságosság követelményeit. A szerző a tanulmány bevezető részében jelzi, hogy írásának a célja a gondolati rekonstrukció. Ezt a feladatot kiválóan teljesítette. A rekonstrukció után azonban a bibói elmélet problémás pontjait is fel kellett volna tárni. Ennek hiányában az írásból a rekonstruált gondolatokkal való teljes azonosulás érezhető, ami számomra indokolatlannak tűnik, hiszen e kötetben is visszatérően megjelenik például olyan probléma, mint a liberalizmus és a szocializmus értékeinek összeegyeztethetősége. Ezzel kapcsolatban számos kérdést vet fel például a született vagyon korlátozásának bibói elve. Mi az összefüggés a született vagyon és a mások feletti hatalmat biztosító vagyon között? Hol a határ az ember önkifejezéséhez szükséges és az őt hatalmi helyzetbe hozó vagyon között? Mi történik azzal a vagyonnal, amit a mások feletti hatalom eszközének nyilvánítanak? Kinek a jogában áll erről dönteni? Milyen intézményes garanciák biztosítják, hogy ezzel ne lehessen visszaélni? Az elv nem tisztázta megnyugtatóan azt az alapvető kérdést sem, hogy nem sért-e alapvető jogot, ha az ember munkájának eredményét elvehetik, amennyiben az egy bizonyos szintet elérte? Mindennek az a probléma az alapja, hogy

Bibó a gazdaság, illetve az elosztás kérdéseit jórészt figyelmen kívül hagyta.

A kötet befejező részében Bibó István eddig kiadatlan tanulmányai olvashatók. A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma című előadás a századfordulón kialakult formális pozitívizmus és szociológiai pozitívizmus fő problémáit, vitáit foglalja össze. Mindkét irányzat a természetjog elvetésén alapul, azonban az előadás időpontjáig – 1940 nyaráig – eljutott a természetjog szükségszerűségének tételezéséig. Az európai társadalomfejlődésről szóló vázlat első része a társadalmi haladásba vetett hit megrendülésének okait, a második fele az ember belső és külső szabadságának feltételeit vizsgálja.

Dénes Iván Zoltán a kötet előszavában az életmű érdemleges rekonstrukciójaként határozta meg a kötet célját. A nyilvánvaló hiányosságok ellenére – amelyekre az előszóban a kötet szerkesztője is utal – a tanulmánykötet hasznos kiindulópont az életmű megközelítéséhez. Előnye, hogy az egyes szerkezeti egységek eltérő szempontból járulnak hozzá a feldolgozáshoz: a szellemi hatásokat bemutató rész összehasonlítási alapot ad, az Önrendelkezés című pedig aktuális problémák továbbgondolására ösztönöz. Az értékrend vizsgálata során felmerülő kérdések egy részét az előző egység tanulmányai vetik fel. Bibó István életművének további feldolgozására természetesen szükség van. Ennek során azonban Bibó személyiségének varázsát le kell választani elméleti munkáinak gondolatairól, mert azok tárgyilagos megítélése csak így lehetséges.

Berkes Tímea

Holocaust Franciaországban

Cohen, Asher: Persécutions et sauvetages. Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy
(Üldöztetések és mentések.
Zsidók és franciák a megszállás
és Vichy idején)

Préface de René Rémond. Les Éditions du Cerf, Paris, 1993.

1994. április 5-én, a budapesti Holocaust-konferencia ebédszünetében mesélt el Asher Cohen izraeli történész (Haifa University) a következő viccet: Párizsban François Kohn 1894-ben, a Dreyfus-per kirobbanásakor ijedtében mély álomba zuhan. 1945-ben fölébred és aggódva kérdi, mi történt, mialatt ő aludt. Volt két világháború és a második idején 6 millió zsidót meggyilkoltak – hangzik a tömör válasz. „Tudtam, – sóhajt föl szomorúan Kohn – ezek a franciák mindenre képesek”. Bármennyire is hihetetlennek tűnik, a századforduló tájékán a franciaországi antiszemitizmus semmivel sem volt gyengébb, mint a németországi vagy ausztriai, de bizonyos az is, hogy Oroszországban, Romániában és Lengyelországban is több antiszemita volt, mint Hitler majdani Harmadik Birodalma területén.

„François Kohn”-t talán csak Asher Cohen monumentális monográfiája tudná meggyőzni: nem francia honfitársai, hanem a németek és európai cinkosaiak mérszárolták le, pusztították el európai hitsorsosai jelentős részét. Ráadásul az európai zsidó Vészkorszak során a franciaországi zsidók közössége „csak” körülbelül 80 000 embert veszített. Asher Cohen könyvében pontosan ennek a sajátos francia Holocaustnak a történetét írja le és megpróbál választ találni arra a kérdésre: hogyan és miért tudta a francia zsidók 75 %-a túlélni a II. világháborút.

Könyve félezer oldalán csaknem 800 lábjegyzetet közöl, ezek némelyike fél nyomatott oldal terjedelmű. Az érdek-

lődő olvasó e lábjegyzetekből is meggyőződhet arról, hogy e monográfia szerzője nem csak alaposan ismeri témaköre szakirodalmát, de bőven idéz memoárokból, korabeli újságcikkekből is. Asher Cohen komoly levéltári kutatásokat is végzett Franciaországban, az Egyesült Államokban (YIVO Archives, New York) és Izraelben is. Franciaországban a megyei (département) levéltárak iratanyagában elsősorban a prefektusok „hangulatjelentéseit” tanulmányozta és ezek elemzésével is főként arra keresett választ, hogy mi volt az átlagfranciák véleménye a zsidóüldözésekről. E recenzió írója immáron jóval több mint egy évtizede vív, egyre kilátástalanabbnak tűnő harcot a magyarországi levéltári kutatási lehetőségek határait mind szűkebbre szabó illetékesekkel, így csak szomorúsággal vegyes meglepetéssel állapíthatja meg, hogy nem könnyű a franciaországi levéltárakban kutatók sorsa sem. Franciaországban sem lehet kutatni azokban a levéltári fondokban amelyekben a zsidókat és zsidómentőket feljelentő leveleket őrzik. Ezek száma Asher Cohen szerint sok ezerre tehető (122). Nem lehet kutatni a párizsi érseki levéltárban és a zsidó hitközségek konzisztóriumának irattárában sem (227.) Természetesen Franciaországban is vannak megbízható káderek, ők kutathatnak olyan levéltárakban is, ahová közönséges földi történész nem teheti be a lábát. Például Jacques Ravine-ról árulja el Asher Cohen, hogy kutathatott a Francia Kommunista Párt archívumának azon fondjaiban, amelyekben az ellenállókkal és a bevándorlókkal kapcsolatos iratok vannak (385.).

A fentiekben jelzett kutatási nehézségek ellenére Asher Cohen igen gazdagon dokumentált monográfiát írt a franciaországi zsidó Vészkorszakról. Mivel e témakör kevésbé ismert Magyarországon, célszerű talán a legfontosabb alap-adatokkal megismerkednünk. 1940 nyarán Franciaországot 6 területre osztották a nácik. Elzász-Lotharingiát a

Harmadik Birodalomhoz csatolták (és hamarosan meg is kezdték e területek „zsidótlanítását”); észak-nyugaton egy kisebb területsávot a brüsszeli német katonai parancsnokság irányítása alá helyeztek; az Atlanti-óceán partvidékét és az annektált területekkel határos területsávot „tiltott zónának” minősítették; Franciaország középső részét egyszerűen megszállták és a német hatóságok Párizsban rendezték be központjukat; a németekkel kollaboráló Pétain marsall Vichyből irányította a meg nem szállt zóna közigazgatását; Dél-Kelet-Franciaországban pedig az angolszász csapatok észak-afrikai partraszállását követően 1942 novemberétől megjelentek és újabb területeket szálltak meg a fasiszta Olaszország csapatai. Az európai zsidó Holocaust egyik paradoxona: az olasz fasiszta seregek által megszállt területeken éltek a zsidók Európa-szerte a legnagyobb biztonságban... Bár Mussolini már 1938-ban komoly zsidóellenes törvényeket hozott, ennek ellenére a fasiszták mindenütt megakadályozták a náciakt abban, hogy az ő fennhatóságuk alatt álló területekről deportálják a zsidókat.

1942 novemberében egyébként, mint az közismert, egész Franciaországot megszállták a németek, de Pétain rendszerét nem számolták föl, aminek döntő szerepe volt a zsidók sorsát illetően.

Nyilvánvalóan nem lehet megérteni a franciaországi zsidó Holocaustot pusztán önmagában. A náciak, mint ezt Asher Cohen is hangsúlyozza, európai méretekben gondolkoztak, terveztek, deportáltak és gyilkoltak. Ma már egyre világosabban látjuk: a náciaknak elsősorban a kelet-európai, főként a lengyelországi zsidóság legyilkolása volt a közvetlen, legfontosabb és legsürgősebb céljuk, de mindenünnen megpróbálták deportálni, elhurcoltatni a zsidókat, ahol nem ütköztek kisebb vagy nagyobb akadályokba. Módszerük Európa-szerte azonos volt. Ahol lelkes antiszemita szövetségesekre akadtak, mint például Franciaországban, ott viszonylag gyorsan elértek a zsidók megbélyegzését (sárga csillag), a zsidó vagyonok „árjásítását”, a

zsidók kirekesztését a különféle fontosabb foglalkozási ágakból, stb. Sajátos, hogy Franciaországban a németeknek ezen első intézkedéseket egyáltalán nem kellett követelniük a francia hatóságoktól. Inkább a német példa másolásáról van szó. Pétain radikális „forradalmárai” a fronton a németektől elszenvedett vereségért a demokráciát, a liberalizmust, a parlamentarizmust tették felelőssé. Számukra logikusnak tűnt, hogy a liberalizmussal azonosított zsidókon torolják meg a katonai vereséget. Csak arra ügyeltek, hogy a zsidók vagyona ne a németek kezére jusson. Vichy urai csak egy téren mutattak eltérést, sőt némi önállóságot: délen nem engedték bevezetni a sárga csillagot és mindvégig, tehát 1944 kora őszéig világos különbséget tettek a francia zsidók, vagyis a régóta Franciaországban élő, izraelita vallásúak és a friss bevándorlók között (35.; 213.) Franciaországba az első világháború előtt mintegy 30 000 zsidó vándorolt be, zömmel Oroszországból és Romániából. A pontos statisztikai felmérések hiányában Asher Cohen is csak becsülni tudja a „tősgyökeres” francia zsidók lélekszámát, szerinte 1940-ben 120–140 ezren lehetnek. A két világháború között, elsősorban Németországból és Ausztriából körülbelül 30–55 ezer „faji” és politikai menekült érkezett Franciaországba. A „tősgyökeres” francia zsidók és a friss bevándoroltak mellett létezett még a zsidóknak egy harmadik csoportja is, azok, akiknek már sikerült megszerezniük az állampolgárságot, de még nem tudtak integrálódni a francia társadalomba, baráti, üzlettársi, rokoni kapcsolatok nemigen fűzték őket a „befogadó” nemzethez (26–28.) 1940-ig a zsidók többsége a nagyvárosokban, főleg Párizsban, Marseille-ben, Bordeaux-ban, stb. élt. A zsidók által is lakott területeken 9 millió francia-, 50 000 zsidó pedig vidéken, kisebb városokban, szórványokban élt, mintegy 33 millió francia között. Nyilvánvaló, hogy elsősorban vidéken a franciák zöme 1940 előtt életében nemigen találkozhatott zsidóval, amely ténynek igen fontos szerepe lett később, amikor 1941–1942-

ben sok francia először életében üldözött, megalázott, rettegő zsidókkal találkozott (91.) Végül is 1942-ben 8 hónap alatt 41 951 zsidót deportáltak Franciaországból, közülük „csak” 6 500 volt „francia” zsidó. 1943-ban 17 000, 1944 első 6 hónapjában újabb 16 000 zsidót „sikertül” a németeknek és francia segítőknek deportálniuk. Végeredményben tehát az 1940-ben Franciaországban élő 320–350 000 ezer zsidóból körülbelül 80 000-en vesztették életüket (496.) Ezzel szemben például Hollandia elveszítette zsidóinak csaknem 80 %-át: a 140 000 hollandiai zsidóból több mint 100 000-et meggyilkoltak a nácik.

Asher Cohen végül is finom elemzéssel 3 fő és több kisebb okot tud megjelölni, amelyek kölcsönhatása végül is ehhez, a nácik szempontjából viszonylag csekélynek mondható „eredményhez” vezetett. A zsidó ellenállás, minden hősiessége ellenére alig párezer embert tudott Svájcba, illetve Spanyolországba menekíteni, vagy elrejtetni. Sokkal fontosabbnak látja szerzőnk a francia közvélemény jelentős részének „lelkessedés-hiányát”, sőt sok esetben nyílt ellenállását a zsidóüldözésekkel szemben. 1943 elejétől kezdve – mutatja ki meggyőző erővel Asher Cohen – két további tényező is korlátozta a németek akciószabadságát Franciaországban: a Wehrmacht nem vett részt a zsidók utáni hajtóvadászatban (ez nem lett volna döntő, ha a francia közigazgatási apparátus például a Sztójay-kormányéhoz csak megközelítően is hasonló lelkesedést és ügybuzgalmat tanúsít a zsidókérdés franciaországi „megoldásában”); másodsorban pedig a németek nem is igen erőltették a francia zsidók deportálását. Sokkal fontosabb volt számukra a francia gazdaságot kizsákmányolni, kényszermunkások tízezreit Németországba vitetni. Pierre Laval francia miniszterelnök 1942–1943-ban háromszor is találkozott Hitlerrel, de a Führer egyetlen alkalommal sem hozta szóba azt a tényt, hogy Franciaországból rendkívül vontatottan halad a zsidók deportálása. Annak ellenére, hogy Franciaországban igen sok antiszemita volt, a francia hatóságok mégsem voltak képesek

egy hatékony zsidóüldöző központi szervezetet működtetni. A Zsidókérdésügyi Főbiztosság (Commissariat général aux questions juives) inkompetenciája szintén szerepet játszott a franciaországi zsidók jelentős részének megmenekülésében. Figyelmet érdemlő tény, hogy a francia rendőrség és csendőrség csak igen mérsekelt szerepet játszott a zsidóüldözésekben, „egyedül” Eichmann és franciaországi fő szakértője, Theodor Dannecker (vele Bulgáriában és Magyarországon is találkozhatunk 1943–1944-ben) nem sokat tudott tenni.

A hagyományos, konzervatív, katolikus francia antiszemita zöme viszolygott a nácik rasszista, fajvédő-fajüldöző ideológiájától, nem utolsósorban azért is, mert sokan közülük jól tudták: Hitler világképében a francia „faj” a dekadens, hanyatló szolganepek kategóriájába került. A zsidó kisgyerekek, öregek, nők brutális deportálása még sok olyan embert is felháborított, akik úgy általában nem szerették a zsidókat. A franciaországi keresztény egyházi vezetők jó része már 1940-től kezdve többször is élesen tiltakozott és nem csak a keresztény hitre áttért zsidók üldöztetése ellen. Nem is hatástalanul. A pétainista hatóságok mindenáron szerették volna megőrizni legalább a látszatát a „nemzeti egységnek”. Az internált külföldi állampolgárságú zsidók deportálásával jóval kisebb feltűnést keltett, mint a nagyvárosok utcáiról fényes nappal elhurcoltak látványa.

A Holocaust historiográfiájának egyik legsúlyosabb, legtöbb szenvedélyes vitát kiváltó problémaköre a zsidók szerepe saját maguk elpusztításában. Bár Asher Cohen nem idézi név szerint Hannah Arendt nevét, de a neves filozófus alapvetését nem tartja igaznak és alkalmazhatónak Franciaországban. Arendt szerint ugyanis az asszimiláns zsidók tekintélyes vallási és világi vezetői 1939 után lelkesen részt vettek saját hitsorsosaik elpusztításában. Zsidó Tanácsokba (Judensrat) tömörülve szolgálták a németeket, abban a reményben, hogy így legalább ők és családtagjaik megmenekülhetnek. Arendt azt is állítja, hogy ha nem lettek

volna ezek a zsidó kollaboráns vezetők, akkor a nácioknak nem sikerült volna ennyi zsidót lemészárolni. (Minderről részletesen lásd: Arendt, Hannah: Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil (The Viking Press, New York, 1963. pp. 312.) A Zsidó Tanácsvita részleteiben itt most nem érdemes elmerülni, elég talán arra utalni, hogy Asher Cohen könyvéből is kiderül, hogy például a franciaországi zsidók vallási és politikai vezetői távolról sem voltak lelkes náci kollaboránsok. Rendszeresen tiltakoztak hitsorsosaik üldöztetése ellen, megpróbálták, nem is teljesen sikertelenül, mozgósítani a franciaországi közvéleményt. Beadványaikban, melyeket az állami és egyházi vezetőkhez intéztek, részletesen feltárták a zsidóüldözések tényeit. (84–86.) Ráadásul a franciaországi zsidók deportálásához a hatóságok nem is vették igénybe a francia Judenrat közreműködését. A deportáltak listáit a francia állami hatóságok szolgáltatták ki a németeknek. Igaz, a Konzisztórium és a Franciaországi Zsidók Szövetsége (Union général des israélites en France) vezetői végül is nem fogták föl, hogy valójában halálos veszedelem, a fizikai megsemmisítés fenyegeti a deportáltakat. De, mint azt Asher Cohen több példával is meggyőzően bizonyítja: európai hitsorsosaik zöméhez hasonlóan a franciaországi zsidók és vezetőik sem voltak hajlandók elhinni, hogy a náci valóban minden egyes zsidót megakarnak gyilkolni. Nem arról volt szó, hogy ne állt volna rendelkezésükre elegendő számú információ a lengyelországi haláltáborokról. Fontosabb volt az, hogy ezeket a híreket nem akarták elhinni.

Bármennyire is alapvetően fontos munkának tartom Asher Cohen monográfiáját, néhány kritikai megjegyzésem sem hallgathatom el. Némileg gondosabb szerkesztői-szerzői munkával talán rövidíteni lehetett volna a mű terjedelmét. Kevesebb, jobban megválogatott leírással, csak a legfontosabb adatok, események említésével is alá lehetett volna támasztani az elemző részeket. A gondos szerkesztői kéz hiányára mutatnak azok a részek, ahol ugyanazt a tényt két-

szer, háromszor is olvashatjuk. A 20. oldalon a 22. sz. lábjegyzet szövege szó szerint megismétli a főszövegben szereplő információt. Rémond püspökről először a 200. lapon tudjuk meg, hogy nyíltan soha nem foglalt állást a zsidóüldözésekkel kapcsolatban. Ezt azután a 315. lapon ismét olvashatjuk, a gyengébbek kedvéért pedig a 459. lapon harmadszor is megtaláljuk ezt az információt.

A 133. oldalon a 11. lábjegyzet részletes ismertetést ígér a Wannsee-i konferenciáról, amelyen a náci vezetők véglegesen tisztázták az európai zsidóság kiirtásának alapelveit. Az ígért 257. lapon pusztán említi szerzőnk ezen nevezetes konferenciát.

Kár, hogy a zsidók foglalkozási struktúrájáról, a francia társadalomban játszott szerepéről keveset tudunk meg ebből a könyvből. Csak gyanítani lehet, hogy az orvosok, gyógyszerészek, fogorvosok egy része bizonyosan zsidó lehetett, hiszen különben miért pont ezekből a foglalkozási ágakból zárták volna ki őket már 1940-ben (20.) Ellentmondásosnak tűnik a franciaországi antiszemitizmus elemzése is. Míg egyrészt ijesztő számokat olvashatunk a kifejezetten „zsidózó” újságok népszerűségéről: A Gringoire c. hetilapot 300 000–400 000 ember vásárolta rendszeresen (23), sőt a déli zónában 1940 őszén 500 000 példányban jelent meg (161.) ugyanakkor a monográfia utolsó fejezetében Asher Cohen egy lakonikus megjegyzéssel tudunkra adja: „A kizárólag zsidóellenes újságok nem voltak kelendők.” (498.) Bizonyára inkább arról van szó, hogy 1940-ben még sokan és szívesen olvastak antiszemita újságokat, de amikor kiderült, hogy nem az absztrakt, idegen zsidóbolsevista-ateistahazaárulók elítéléséről, hanem konkrét, hús-vér emberek, gyermekek, öregek és betegek brutális deportálásáról van szó, akkor még a korábbi antiszemiták jelentős része is felháborodott. Sokan tiltakoztak, kevesebb, de még mindig jelentős számú ember segíteni is próbált. A Gringoire és a hasonló szennylapok olvasói pedig talán elszégyellték magukat... Ha egyszer ilyen sokan segítettek a zsidóknak, akkor nem

igaz az az állítás, hogy az antiszemita francia írók, filozófusok hatása „döntő” és „meghatározó” volt 1940 után (33.) Névsoruk egyébként elkésérítően hosszú: Céline, Pierre Drieu La Rochelle, Robert Brasillach, Lucien Rebatet mellett a Magyarországon is ismertek közül talán még Jean Anouilh és Marcel Aymé nevét érdemes megemlíteni (33.; 161.)

Asher Cohen a régebbi magyar szakirodalom állítását átvéve a Szálasi-féle Hungarista Mozgalomról azt állítja, hogy azt nácik pénzzel támogatták (51.) Sombor-Schweinitzer, a magyar politikai rendőrség főnöke 1943. májusi bizalmas jelentésében egyértelműen leszögezte: a magyar rendőri hatóságok minden erőfeszítése ellenére sem lehetett azt bebizonyítani, hogy a magyar nácik német pénzt kaptak volna. (Erről részletesen lásd: Karsai László: Ferenc Szálasi (in: Reformists and Radicals in Hungary. Ed. Ferenc Glatz. Etudes Historiques Hongroises, 1990. vol.5. 198–199. l.) Bibó István nem nevezhető populistá írónak, talán a társadalomtudós, politológus meghatározás illene rá (77.).

Ezeknél az apróbb-nagyobb pontatlanságoknál fontosabb problémának érzem Asher Cohen azon megjegyzését, mely szerint a zsidók franciaországi helyzete nem is hasonlítható össze sem a náci Németország, sem több kelet-európai állam helyzetével. Az utóbbi helyeken ugyanis, – ellentétben Franciaországgal –, a zsidókat kizárták az emberi közös-

ségből (313.). A hivatalos kormánypolitika Németországban valóban a zsidók teljes kirekesztését, eltávolítását, majd megsemmisítését tűzte ki célul. De még Berlinben is több mint 5000 zsidó élte meg a náci uralom végét, hamis papírokkal bújkálva, keresztények, „árják” segítségével, ami arra mutat, hogy nem minden német volt náci. A romániai antiszemitizmus igen erőteljes volt, de még a román hatóságok is, többek között a sztálingrádi német vereség hatására is, 1942 őszén beszüntették a zsidók mészárlását, nem engedélyezték a náciknak az ó-romániai, sőt még a dél-erdélyi zsidók deportálását sem. Még a nácik által életre hívott, igazán antiszemita-katolikus Szlovákia vezetői is több mint 2 évig le tudták állítani a zsidók deportálását. (Erről lásd: Karsai László: Holocaust Romániában és Szlovákiában (Aetas, 1993. 4. sz. 236–242. l.). Lengyelországban sem a lengyelek közismerten vad antiszemitizmusa, hanem a céltudatos, könyörtelenül következetes német politika vezetett a zsidók millióinak legyilkolásához.

Kritikai megjegyzéseim természetesen nem jelentik azt, hogy ne tartanám kitérnő, alapos munkának Asher Cohen monográfiáját. Az európai zsidó Vészkor-szak történetét csak úgy ismerhetjük meg igazán, ha minden egyes országról Asher Cohenéhez hasonló monográfiák születnek.

Karsai László

Homokszemek

Giovanni Giovannini:

A kovakőtől a szilíciumig.

A tömegkommunikációs eszköz története.

Püski, Bp., 1990.

A fejlett országokban egyre tisztábban rajzolódik ki az információs társadalom képe. Amikor az Egyesült Államok elnöke az Információs Országút elképzelését teszi választási programja egyik alapelemévé, amikor a vállalatok horizontálisan átstrukturálódnak a jobb információáramlás érdekében, amikor cégek felvásárlásánál többet érnek a birtokolt adatbázisok, mint a gépek vagy más eszközök, amikor a globális, közvetlen műsor-szórású műholdak az egész világnak képesek ugyanazt sugározni, és ezzel párhuzamosan helyi szinten a kábeltévék, rádiók egyre speciálisabb réteggközön-séget céloznak meg, amikor küszöbön áll a média, a számítógéphálózatok, a távközlés és a hivatali eszközök egységes rendszerbe olvadása (ez tulajdonképpen az említett Information Highway), amikor a nagy cégek milliokat fizetnek a szupermarketeknek csak azért, hogy azok a szemmagasságban levő, legjobban látható polcokra tegyék áruikat, amikor a gyerekek előbb használnak számítógépet, mintsem írni tudnának, amikor az ipari kémkedés egyre fontosabbá válik, amikor az amerikai hadsereg – az űrtechnológia, távközlés és komputeripar csúcstermékeit használva – azzal nyer háborút a világ egyik legnagyobb hadserege ellen, hogy szétverve annak kommunikációs láncát benuktatásra kényszeríti, amikor új lehetőségeket kap a közvetlen demokrácia az interaktív hálózatok révén, amikor a számítógéphálózatokon működő levelezési csoportok formájában újjáéled a levelezésen alapuló 17. századi „tudósok köztársasága”, amikor a német neonácik ugyan-ezen hálózatokon szervezik önmagukat, amikor a komputeres bűnözés egyre nagyobb problémát jelent, egyszóval amikor a világ az információ körül kezd fo-

roggni, akkor egyre erősebb lehet a meggyőződésünk, hogy ezúttal nem egyszerűen új technikai eszközök használatáról, valamiféle „harmadik ipari forradalomról” van szó, hanem új típusú társadalmi kapcsolatok létrejöttéről és dominánssá válásáról. Ezzel együtt új társadalmi választóvonalak jönnek létre az információhoz való hozzájutás és az azt kezelni tudás mentén. És ez nem csak a társadalom tagjai között, hanem világméretben is megjelenik: a fejlett és fejletlen ország közötti új mérce a társadalom informatizáltsága.

A történetírás nem a múltbeli tények objektív leírása *wie es eigentlich gewesen ist*, hanem sokkal inkább dialógus a múlt és a jelen között. A történész egyedi emberi lény. „Akárcsak a többi individuum, ő is társadalmi jelenség, egyszerre terméke és tudatos vagy öntudatlan szöcsöve annak a társadalomnak, melyben él, és mint ilyen foglalkozik a történeti múlt tényeivel.” (E. H. Carr: Mi a történelem? Bp., 1993. 33.) A tényeket a történész kelti életre, ő ad nekik jelentést; és természetesen az interpretációba saját magát – és ezzel együtt társadalmi környezetét is – beleviszi. Ez a múlt és jelen közötti párbeszéd kihat a történetírás témaválasztására is: „amíg legfőbb célnak az alkotmányos szabadság- és politikai jogok megszerveződése látszott, a történészek alkotmányjogi és politikai fogalmakkal próbálták értelmezni a múltat. Amikor az alkotmányjogi és a politikai célok helyére egyre inkább gazdasági és szociális célok léptek, a történészek ez utóbbi szempontok szerint kezdték értelmezni a múltat.” (Carr 118–119.) Alighanem ugyanez érvényes az újabb történeti irányzatokra a mentalitástörténettől a nők vagy az etnikai kisebbségek történetéig.

Ha őszintén bevalljuk, hogy a történész is ember, és a történelmi tanulmányok, könyvek nem csak a múlttól, de megírójának jelenéről is árulkodnak, akkor bátran előrejelezhetjük, hogy a füstös ipari társadalom helyébe lépő információ

társadalom új történeti irányzatokat fog életre hívni, amelyek az információáramlás, a kommunikáció történetének állomásait vizsgálják. Ugyanazokat a társadalmakat, amelyeknek eddig politikai, gazdasági és társadalmi történetét tanulmányozták, most új nézőpontból közelítik meg: milyen volt az egész társadalom és a benne levő közösségek információháztartása, kik álltak az információáramlás csomópontjainál, kiválasztván a legitim módon kommunikálható témákat és a megfelelő kommunikációs formákat, milyen kommunikációs csatornák voltak uralkodók, és milyen irányban áramlottak az információk stb. Természetesen az ilyen típusú történetírásnak megvan a maga előzménye, hiszen a sajtó- vagy az írástörténet (a kialakuló információközpontú történetírás sokat köszönhet például Hajnal Istvánnak) már régóta létezik. Ezek azonban általában más, politika- vagy társadalomtörténeti szempontot érvényesítettek, más tudományos paradigmába illeszkedtek. A kialakuló kommunikációtörténet új struktúrába fogja össze a már megismert tényeket is. Az irányzat formálódása a világon több helyütt elkezdődött, így Magyarországon is működik egy „történeti informatikai” kutatócsoport.

Ennek az új irányzatnak lehet egyik kutatási területe a kommunikációs eszközök története. Egyelőre azonban aligha kell új polcot vennie annak, aki össze akarja gyűjteni a magyarul kiadott kommunikációtörténeti munkákat. Aki pedig összefoglalást szeretne a könyvespolcára tenni ebből a témából, elég, ha kicsit odébb tolja könyveit: a Giovanni Giovannini által szerkesztett kötet a maga nemében az első, és ezidáig – sajnos – az utolsó is. A könyv előszava jelzi az összefoglaló igényt: a korunkban oly nagy szerepet játszó tömegkommunikáció életrajzát visszamenőleg is megírni, sőt, ha lehet, a (nyilvánvalóan sokat ígérő) jövőjét is megsejteni. A kötet alcíme azonban rögtön megadja a korlátokat is: egyrészt csak a *mass media*-ról esik szó, a többi kommunikációs eszköz kiesik látóköréből (bár a telefon vagy a számítógéphálózatok – ha érintőlegesen is, de – szerepel-

nek). Másfelől a könyv elsősorban az eszközök történetét kívánja végigkísérni, vagyis a kommunikáció három eleméből – küldő, üzenethordozó és befogadó – csak az információtovábbító technikák történetét tekinti át. A történelmet viszont valóban korlátok nélkül fogja fel (ahogy ez egy népszerűsítő könyvnél illik): az ember kialakulásától a közeljövőig. Erre utal a szellemes cím is: az ember őstörténete a kovakő jegyében kezdődött, és ma újra nagy jelentőséghez jut ez az anyag a szilíciumlapocskák, a chippek formájában.

Nagyon kevesen képesek megírni egy, a világtörténelmet bármilyen szempontból átfogó könyvet, ezért gyakori az a megoldás, hogy több szerző fog össze, és ki-ki azt a fejezetet készíti el, amihez ért. Ez a módszer azonban csak akkor eredményez egységes munkát, ha a szerkesztők erőteljesen koordinálják a közös munkát (ha egyáltalán van közös munka). Ez jelen esetben elmaradt: A kovakőtől a szilíciumig sokkal inkább tanulmánykötet (amelyben a szerkesztő szerepe a tanulmányok „összegyűjtésében” állt), mint olyan koherens könyv, amelyet egységes szerkezet, stílus és az egész munkán végigvonuló alap gondolatok jellemeznek. Az inkoherencia forrása lehet az is, hogy a szerzők képzettségük különböző, csak egyikük, Carlo Sartori foglalkozik tudományos munkával, de ő egyben médiamenedzser is. A szerzők egyébként mind olaszok, amiből csak egyetlen probléma fakad számunkra: a lábjegyzetek többnyire vagy olasz nyelvű, vagy olaszra fordított (pl. MacLuhan) munkákra utalnak. S mivel a magyar kiadó nem nyomozta vissza a világnyelveken elérhető szakirodalmat, az átlagos nyelvtudású olvasó a jegyzetapparátust használhatatlannak találja. A könyv szétcsúszó jellege miatt célszerű a fejezeteket egyenként ismertetnünk.

Az első tanulmány az első kommunikációs eszköz, az *írás* történetét mutatja be. A Barbara Giovannini által készített tanulmány a leghosszabb és egyben a legjobb írás e kötetben, ami aligha véletlen, hiszen az írástörténet kutatásának hosszú előtörténete van. (Ebből következik

azonban az is, hogy eredetét írni róla nagyon nehéz, – ez azonban egy összefoglaló mű esetében nem is követelmény.) Egyébként a témáról magyarul is jelentek meg népszerű összefoglalások, az utóbbi időben Kéki Béla és Georges Jean tollából. (Kéki Béla: Az írás története. Bp., több kiadás; Georges Jean: Az írás, az emberiség emlékezete. Bp., 1991.) A fejezet nagy érdeme, hogy nincs túlterhelve az átlagolvasó számára érdektelen technikai részletekkel, ennek ellenére megtudható belőle, hogy elődeink mire és hogyan írtak. A tanulmány jól megjeleníti a kezdetek két fontos tendenciáját: egyrészt az írás átalakulását a bonyolulttól (szóírás) az egyszerűbb (szótag- és fonetikus írás) felé, amelyet a másik társadalmi jellegzetesség akadályoz, az írnoki réteg különérdekeinek érvényesítése. Egészen a görögökig ugyanis a társadalom legfelsőbb és legalsóbb rétege analfabéta volt, így rá voltak utalva a magas társadalmi presztízsű írástudókra, akik megpróbálták a közigazgatás és a kulturális élet uraiként elfoglalt helyzetüket monopolizálni, méghozzá elsősorban az írás bonyolultságának fokozásával. Ily módon az írástudás mestersége az egyes családokon belül öröklődővé válhatott. A világtörténelmen – sok visszaeséssel ugyan, de – végighúzódó trend, a tudás demokratizálódása a görögöknél kezdődött, ahol a szabad polgárok többsége az egyszerű görög fonetikus írást megtanulta (bizonyíték erre a cserépszavazás intézménye). Am ez bármekkora hatást gyakorolt is a szellemi fejlődésre, az alapvetően szóbeli görög-római kultúrát nem változtatta meg, az írás egyszerű technikai eszköz maradt. A szóbeliség, a retorika szolgálatában „az ókoriak tudását inkább a hallás, semmint a látás uralja, még akkor is, amikor az írás teljesen polgárjogokat nyert az emberek tudatában” (41. o.).

Rómában már létezik a könyvhöz kapcsolódó intézményrendszer, a könyvkereskedelem, a könyvtár, a könyvpiac, és a persze a kultúrsznobizmus is. A korai középkorban azonban az írás szerepe háttérbe szorul, a kultúra az egyházi körök előjogává vált („laicus = illetteratus, cleri-

cus = letteratus” – miután Nagy Gergely megtiltotta, hogy írástudatlant pappá szenteljenek), a szóbeliség, a vox viva pedig, például jogi kérdésekben, fölénybe került az írásbeliséggel, a vox mortuaval szemben. A virágzó középkortól azonban Európa újra rátalált a tudás demokratizálódásának trendjére, ennek ábrázolásával záródik a fejezet. A tanulmány bemutatása végén nem hallgatható el az a bosszantó tény, hogy a fordítónak fogalma sincs az ókori történelem magyar terminológiájáról, másból aligha eredhetnek a névátírási hibák, mint Tolomeios (Ptolemaiosz helyett) vagy Szeleucidák (Szeleukidák helyett), amelyek a bevett magyar átírástól jelentősen eltérnek.

Nicoletta Castagni, a következő fejezet szerzője már nem ábrázolja a történelmi trendeket, de viszonylag megbízható szakmunkát írt a *nyomtatás* történetéről. Megismerhetjük a tanulmányból Gutenberg küzdelmes életútját, amelyet a források bizonytalansága miatt nehéz rekonstruálni. Ezután szó esik az ósnyomdászok széttrajzásáról Németországból Európa minden részébe. Szerzőnk – érthető okokból – elsősorban a könyvnyomtatás itáliai kezdeteiről ír: az első német nyomdászokról, Aldus Manutiusról, az első könyvkiadóról, aki vulgáris nyelvű kiadói programot indított (és ezzel kiszélesítette a könyvpiacot), és feltalálta például a lapszámozást. Ez az olasz központúság egyébként minden további tanulmányra érvényes, ami – lévén eredetileg olasz kiadvány – nem meglepő, de újabb adalék a magyar kiadó felelőségének (később részletezendő) problémájához.

Castagni bemutatja a könyvnyomtatás franciaországi központjait, Párizst és Lyont is, valamint I. Ferenc francia király intézkedéseit, amellyel létrejön a kiadói jelzés, a copyright és a köteles példány kötelezettsége. Rövid leírást találhatunk még a nyomtatás spanyolországi, angliai, balkáni és oroszországi elterjedéséről, de egy szót sem ejt Közép-Európáról (pedig talán a lengyel vagy a magyar könyvnyomtatás jelentősebb volt, mint a havasalföldi vagy a montenegrói).

A könyvnyomtatás volt az első teljesen ipari termelési folyamat Castagni szerint, ami árcsökkenést, és ezzel a könyv vagyontárgyból árucikké való átalakulását hozta magával. A korábbi időkhöz képest nagy mennyiségben születtek kiadványok, a fejezet szerzője Claphamet idézi: „egy 1453-ban, Konstantinápoly elestének évében született ember ötven éves korára nyolc millió könyv kinyomtatását érthette meg, és ez alighanem több volt, mint amennyit Európa összes másolója Konstantinápoly megalapítása óta elkészíthetett” (108. o.). A könyvkiadás fellendülésének kapcsolata a reneszánsz kulturális mozgalmával vitatott (Castagni tartózkodik is az állásfoglalástól), de a reformáció és az új tömegkommunikációs eszköz megjelenése közötti kölcsönös hatás nyilvánvaló, az eszköz és az üzenet itt egységet tudott alkotni. Ez volt az első alkalom, hogy tömegkommunikációs eszköz segítségével valaki (nevezetesen Luther, akinek száz tézise 800 kiadást ért meg latinul és különféle nemzeti nyelveken 1518 és 1521 között) egyöntetű és radikális hatást tudott gyakorolni Európa gondolkodására. Ezzel egy európai olvasóközönség is létrejött.

Sajnos a következő tanulmány színvonala nagyon alacsony. Pedig Carlo Lombardi témája, a *sajtó* története, szintén nem előzmények nélkül álló kutatási terület. Magyarul is kiterjedt szakirodalma van politika- és kultúrtörténeti szemzőből. (Pl. A magyar sajtó története I., 1705–1848; II. 1848–1892. Bp., 1979.; Bibliográfia: A magyar sajtótörténet változatott bibliográfiája, 1705–1945. Bp., 1972. Továbbá: Fülöp Géza összefoglaló munkái.) Lombardi írása meglehetősen zavaros szerkezetű, nem található benne semmiféle logikai ív, amely az egészet egybefogná; másfelől a tanulmány rengeteg olyan technikai részlettel telezsúfolt, amely az átlagember számára teljességgel felfoghatatlan (pl. a gépi papírgyártás részletei). Legalábbis ebben a formában: ugyanis a technikai eszközök összehasonlító ábrája, korabeli metszetek és egyéb szemléltetés sokat segítettek volna a technikatörténeti adalékok megértésében (ha már ez olyan fontos).

Az első újságok születéséről szóló alfejezet után a táviró és a telefon létrejöttét leíró alfejezetek lepik meg az olvasót (miért éppen ide kerültek? – ezek nemcsak a sajtóra hatottak). A tanulmány legnagyobb része a nyomda egymást követő technikáiról szól: gépi nyomósajtó, rotációs gép, sorszedőgép. Végül a 20. század második fele találmányainak, a fényszedés, az egyidejűleg több helyen nyomott lapok, szövegszerkesztés, a színes napilapok megjelenését tárgyalja a szerző, valamint ezek hatását: az elavult technológiához ragaszkodó szakszervezetek vereségét a lapkiadókkal szemben a Murdoch irányította ütközetben.

A tanulmány láthatóan a nagy sajtótörténeti összefoglalás (*Histoire Générale de la Presse Franvaise. Presses Universitaires de France. Paris, 1969.*) I. kötetéből készült, de azzal a nem lebecsülendő különbséggel, hogy a francia forrás logikus szerkezetű és érthető kiadvány. A fejezetet kronológiai táblázat zárja, amely kissé önkényesen sorolja fel a főbb eseményeket, és amúgy „A kommunikáció történetének nagy állomásai” nem túl szerény és főleg nem igazán pontos címet viseli.

A következő két, a *rádióról és a televízióról* szóló fejezetnek Carlo Sartori a szerzője. Ezek szerkezete logikus, stílusa olvasható. A kötetet tulajdonképpen ezért a két tanulmányért érte meg lefordítani, hiszen az elektronikus média történetének magyar nyelvű szakirodalma elég szegényes. (Főként a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványai, pl. Lévai Béla: A rádió és a tv krónikája, 1945–1978. Bp., 1980; Juranszkij: A szovjet televízió rövid története; Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945. Szerk. Frank Tibor. Bp., 1975.) Sartori ügyesen illeszti bele a *rádió* történetét a gyors és nagy területet átfogó, távolsági kommunikáció történetébe, majd végigkalauzolja az olvasót a rádió helykeresésének útján. Eredetileg ugyanis – hasonlóan minden korábbi kommunikációs eszközhöz, a füstjelektől a postagalambokig – a rádiót kétirányú üzenetküldésre akarták használni, és ilyen funkciójában a legfőbb problémának az

mutatkozott, hogy a közvetítések titkosága nem volt biztosítható. A katalizátort az I. világháború jelentette, mivel a felduzzadt háborús rádióipari kapacitásnak új terepet kerestek az Egyesült Államokban. Az eddigi amatőrök és kulturális intézmények által működtetett non-profit rádiók helyébe a sokaknak szóló kereskedelmi rádió lépett. A húszas évek folyamán ehhez három problémát kellett és sikerült megoldani: először is olcsó és egyszerű vevőkészüléket kellett gyártani, másodsor szabályozni kellett a kaotikus frekvenciaviszonyokat (ezt végezte el a Federal Radio Commission az 1927-es Radio Act értelmében), harmadszor pedig meg kellett szervezni a *sponzor* (a támogató) és a *broadcaster* (a műsoröző) közötti szoros kapcsolatot. Ez utóbbi a jellegzetes amerikai kereskedelmi modellben valósult meg: a három nagy hálózathoz (NBC /1926/, CBS /1928/, ABC /1943/) kapcsolódó helyi állomások adásidőjük egy részében a hálózattól kapott műsort közvetítik, amely színvonalas, minőségi programot és ezzel biztos hallgatottságot nyújt számukra, míg a többi időben a saját programjaik közvetítésével szabad programösszeállításra is lehetőségük van. Az anyaállomások a hálózat útján pedig úgy tudnak országosan reklámozni, hogy nem kell közvetlenül a rádióállomások tulajdonosaivá válniuk. Az ilyen kommercializált médiumban természetesen a műsorok elsősorban szórakoztató jellegűek, és a reklám, a támogató igényeinek megfelelőek. A rádió nyújtotta publicitás lehetőségeit a politika is hamar felismerte (hiszen egy tömegdemokráciában az elnökjelöltet ugyanúgy el kell adni, mint egy szappanmárkát), és Roosevelt ezt már a 30-as évektől profi módon ki is használta. (Lásd erről magyarul: David Halberstam: Mert övék a hatalom I. Bp., 1988.)

Európában két másik modell szerint szerveződött meg a rádiózás. Nagy-Britanniában (és nyomában a kontinensen is) a rádiózást mint kormánytól független nyilvános szolgáltatást fogták fel, és így a BBC közszolgálati intézményként működik máig, amely működésének feltételeit a kormányzatnak kötelessége

biztosítani, de a műsorokba nem szólhat bele. Ezzel szemben a náci Németországban és a Szovjetunióban a rádió az uralkodó hatalom propagandaszerveként funkcionált. Eme politikai behatás eredménye volt Németországban a néprádió-program, amely a vevőkészülék számát 2 millióról (1927) 11 millióra (1938) növelte. A II. világháború után a nemzetközi politikában is nagy szerepet kapott a rádió, hiszen a hidegháború nagy propagandacsatáit az éterben is megvívta; ez vezetett a Szabad Európa és a Szabadság Rádió létrejöttéhez. A rádiózás közszolgálati rendszere a hetvenes években alakult át – nem utolsósorban a transznacionális kalózádiók hatására – kétszintűvé, amely lehetővé tette a kereskedelmi és közösségi magánrádiók működését is.

Sartori a *televízióról* szóló fejezetet a hosszú előtörténet vázolásával kezdi. A képtovábbítás lehetősége már a 19. század közepétől mozgásba hozott néhány elmét, hogy aztán a kísérletek és kisebb-nagyobb találmányok sora a húszas évek végére elvezessen a kísérleti tévéadásokhoz. Az első nyilvános és rendszeres adás – Amerikát is megelőzve – Angliában kezdődött 1936-ban. Természetesen a tévé igazi karrierje csak a II. világháború után indult, amikor civilizációnk szerves részévé vált. Miután többszempontú és meggyőző magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy miért olyan amerikanizált a televízió, szerzőnk bemutatja a tévérendszerek működését az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Japánban, Franciaországban és Németországban. Ebből kiderül, hogy a televíziók szerveződési módjai megegyeznek a rádiókéval, annak modelljeit vették át.

Végezetül Sartori kitér a televízió hatásaira is. A tévé a 20. század második felében a mindennapok szerves részévé vált, „mindenütt a televízióval élünk együtt”, ahogy az alfejezet címe mondja. A szabadidő egyre nagyobb részét teszi ki a tévézés, és ez a modern ember számára egyfajta „tele-valóságot” teremt. Ez megfordítja a megismerés útját, egy esemény akkor válik valóságossá számunkra, mondja Sartori, ha a tévében megjelenik. Mindez természetesen vezet

a „pseuodesemények” kialakulásához, olyan eseményekhez, amelyek a tévéközvetítés érdekében és általa jönnek létre.

Az Enrico Carità által írt utolsó tanulmány, amely a számítógépre alapozott új és lehetséges jövőbeni információs és kommunikációs rendszerekről szól, nem érdemel sok szót. Egyrészt mert nem történelmi tanulmány, másrészt pedig eredetileg 1988 körül íródott, és a benne foglaltak jórészt elavultak: ma már aligha esünk hanyatt például a szövegszerkesztés által nyújtott távlatok előtt. Ami az eredeti olasz kiadásban még harmatosan friss volt, Magyarországra érve – a téma jellegénél fogva – már megfonnyadt.

Végül, de korántsem utolsósorban ejtenünk kell néhány szót a kiadó elképesztő „teljesítményéről”. A Püski Kiadó hevenyészett, gondatlan munkát végzett. Úgy tűnik, nagyobb óvatosság és figyelem lett volna indokolt a kiadó részéről egy olyan kiadvány esetén, ami nem vág a profiljába, tehát – valószínűleg – nem

igazán ért hozzá. Ha készült volna errata (nem készült), akkor az valószínűleg önálló fejezetet képezne a kötet végén: hihetetlen mennyiségű sajtóhibába ütközik az olvasó. Ugyancsak meglepő tény az, hogy a könyvből egyszerűen hiányzik a fordító (fordítók?) neve, így a félrefordítások senkihez sem köthetők. Hiányzik a megjelenés évszáma is, bár ez a magyar könyvkiadások fel szokták tüntetni. A kötetben nincs copyright sem, ami a kiadás – finoman szólva – kalandos voltára enged következtetni.

Összességében azt kell mondanunk, hogy egy rosszul szerkesztett és hanyag módon kiadott könyvvel van dolgunk, amelyben azonban található néhány olyan rész, amely vagy jól sikerült összefoglaló jellege vagy Magyarországon hiánypótló volta miatt érdemessé teszi arra, hogy a kötetet végszükség esetén kézbe vegyük.

Soós Gábor

Eszmetörténet a periférián

**Román eszmetörténet,
1866–1945.**

Válogatta és az utószót írta
Pászka Imre.

Aetas–Századvég, Bp., 1994.

„Egy könyv megjelentetése ugyanolyan kellemetlenségekkel jár, mint egy esküvő vagy egy temetés” – írja Cioran, és ezért talán érdemes lett volna a „Román eszmetörténet 1866–1945” című antológia előtörténetét is röviden jelezni a kötet előszavában. Hiszen az üdvözlendő vállalkozáshoz némileg hasonló gondolat már régóta jelentkezett. (Gergely Attila szociológus vetette fel, konkrét tervezetet is dolgozva ki. Az ötletet pedig langyosan tartotta a Gondolat Kiadó Közös dolgaink sorozata és később az Encyclopaedia Transylvanica.) A román eszmetörténeti kötet reális igényt elégít ki, ezért még nyilván lesznek hasonló jellegű munkák, és már születtek is rokonítható válogatások, például Horváth Andor szakavatott – szintén nem említett – román esszé kötete. Hogy következtetéseimet előlegezzem: az új „Román eszmetörténet” elsősorban arra példa, hogy a szervezésbe és fordításba fektetett mindenképpen tiszteletre méltó munkával a szerkesztés nem tudott jól sáfárkodni, és így az olvasó nem mindig tudja, hogy a temetés búját-baját vagy az esküvő kellemetlenségeit és örömeit élvezzi, vagy mindezt egyszerre.

A jelen válogatás 12 szerző 13 írását tartalmazza, és az utószót, amelyet talán célszerűbb lett volna előszóként szerepeltetni, mert a válogatás szempontjairól kellett volna tudósítani az olvasót, részletesebb történeti háttérrel vázolvva fel, és még inkább színes képet adni a címben jelzett jelenségről. Helyette a válogató-szerző inkább az egészet kissé rejtélyes – önmagában egyébként érdekes – A fordított folyamatok alternatívái című dolgozatával zárja le – C. Noica esszéje után helyezve el saját dolgozatát. A tartalomjegyzékben talán meg lehetett volna vál-

toztatni a betűtípust, és kiírni, hogy utószó következik, mert tévelygéseik ellenére (vagy talán még azért is) nagyszabású, nálunk egyszerű átlagszerzőknél – nyhén szólva – nagyobb egyéniségekről van szó. Úgy azonban az egész úgy néz ki, mintha egy egyetemese eszmetörténeti antológiában Arisztotelész, Platon, Spinoza, Kant után valamely mai magyar filozófusunk vagy moralistánk következne, hasonló betűtípusban pompázva, némileg kioktatva őket. Egyébként kokázatos olyan súlyú gondolkodótól mint Constantin Noica csak egy rövidke írást közölni, míg a kötet elején Th. Rosetti ma már poros konzervatív tirádaiba alaposan belefáradhat az olvasó. A rövidke Noica írás nem tükrözi reálisan sem az életmű arányait, sem annak minőségét. Az utószóból pedig végképp nem tudjuk meg, hogy milyen jelentős elme volt ő. (A kötet szerzőiről szóló tudósítás pedig túl rövid. Itt megtaláljuk Noica műveinek felsorolását, de egy-egy cím némi magyarázatot igényelt volna. Például a Sentimentul romanesc al fiintei című műcímet így adja vissza a fordító: „Az emberi lény román érzése”. Célszerűbb lett volna a pontos cím: „A lét román érzése”. Igaz, fiinta létet és lényt egyaránt jelent, és a szövegben Noica rá is játszott erre említett művében. (Cioran már egyértelműbb volt, amikor úgy nyilatkozott, hogy barátja megírta a lét paraguay-i érzését.) Hasonlóképpen, a jelen kötetben két szöveggel képviselt Lucian Blagáról sem tudunk meg sokat. Barátja – és félig-meddig riválisa –, N. Crainic viszont bőven szerepel az utószóban, de az antológiában már nem. És bár nem mérhető az olyan nagy gondolkodókhoz, mint Blaga, Noica, Cioran, Eliade, Ionescu (sem az obskurus Nae, sem a tiszta Eugen Ionescu), az ortodoxizáló irányzat egyik legmarkánsabb alakja volt, amikor a Gëndirea című folyóiratot szerkesztette több mint két évtizeden át, amelybe még azok is írtak, akik lenézték és középszerűnek tartották. A kötet végén csak négy nagy szellemi irányzat

(junimizmus, poporanizmus, samana-torizmus, taranizmus) alaposan kimerítő kronológiáját találjuk. Ez kétségtelenül segít a ma már egyre unalmasabb múlt századi szerzők bő lére eresztett írásainak értelmezésében, bár azok elég egyszerűek ahhoz, hogy az olvasó – külső segítség nélkül – elboldoguljon velük. Ezért – úgy vélem – Blaga és Noica megérdemelt volna az utószóban egy-két oldalt. Erdély Nagy-Romániába való integrálásának – a kötetben nem nagyon vizsgált – kérdését is lehetett volna többek között bővebben a két filozófus eszméinek ismertetése kapcsán feszegetni, hiszen ezt a számukra oly fontos problémát ők eszmei síkon próbálták megoldani, a homogenizáció kényszere és a táji-eszmei sokszínűség valóságának elfogadása, sőt igenlése között ingadozva. Erdély eszmetörténeti szerepe felvillan: „A kultúra mint a fejlődés motorja és minden fejlődés előfeltétele a német romantika kultúra-civilizáció antinómiájának közvetítése erdélyi csatornákon át. Az erdélyi román nemzeti mozgalom viszi be az óromániai köztudatba azt a partikulárisnak vélt és ott is evidenciaként ható felismerést, hogy a falu a románság autentikus életkerete, a történelem viszontagságai közepette a falu konzerválta a román életvilágot.” Egy-egy ilyen nagy súlyú – ha tesszik, akár egy alaposabb monográfia következtetésének is beillő – kijelentés kapcsán szívesen látnánk egy-egy jegyzetet, hogy lássuk, az irodalom mely részében mélyült el a szerző, amikor erre a következtetésre jutott. Hiszen az egyébként nehezen igazolható tetszetős kijelentésnek ellentmond a német romantikában járatos B.P. Hasdeu munkássága. Az Erdély-mítoszt havaselvek dolgozták ki, többek között: Nicolae Balcescu és I. Eliade Radulescu, mielőtt még megjelentek volna a román kulturális életben a nagy erdélyiek (és magyarországiak). Az erdélyiek azt a szerepet játszották, amelyet elvártak tőlük, de az utolsó szó kimondása nem nekik jutott. Az egyszerű címével is hitvalló könyvecskét: „Falvak és papok Erdélyben” a moldvai, ám a leginkább pánromán szemléletű Iorga írta. Az erdélyiek természetesen sok

felismerés elsőbbségét maguknak tulajdonították. Gondoljunk csak Blagára és D. Bottával folytatott kiméretlen vitáira. De végül Noica helyezte filozófiai távlatba a falu szó etimológiáját, amikor a latin fossatumból eredeztetett sat jelentéséről elmélkedett, természetesen az autochtonizmus szellemében. Alaposabb elemzést érdemelt volna tehát Blaga és Noica, főleg ha a válogatás célzatára gondolunk.

Az utószó – túl általános – utolsó mondata végül elég világosan érzékelteti a válogatás célzatát. „A józan, izmusoktól mentes pragmatikus modernizáció lehetősége szétfoslott, mert a román közéletet az ideológiai-politikai motivációjú valóságmeghatározások és jövőképek uralták.” (Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a román politizáló elitet kifejezetten pragmatikusak voltak. Amennyire tudták, oly módon igyekeztek a legszélesebb kapcsolatokat kialakítani, hogy egyik nagy partner se tudja egyoldalúan érvényesíteni befolyását. Például a francia ideológiai befolyással járó kereskedelmi kapcsolatokat az angol háttérbe szorító német gazdasági érvényesülés ellensúlyozta. Amit az angol és német gazdasági expanzióról Zeletin szövegében olvashatunk, a – statisztikailag igazolhatatlan – impresszionista általánosítások sora.) A kötet – úgy tűnik – az ún. valóságot alakító eszmei folyamatokról akar képet adni. (Az egész idézet értékelése kissé arra emlékeztet, hogy Engels szerint Marx Hegelt a fejéről a talpára állította.) Mivel eszme és valóság viszonyának végleges megoldására nem érzem magam hivatottnak, azt hiszem, célszerű lett volna a fenti célkitűzés jegyében bővíteni a szerzők körét, még akkor is, ha netán a fő következtetés célzatának ellentmond az anyag. A román eszmetörténet központi problémája ugyanis, és ebben megerősít a fülszöveg is: mit jelent a perifériális lét. Hogyan határozzák meg önmagukat és a centrumhoz való viszonyukat a perifériák lakói. Közben célszerű lett volna eligazítani a centrum, periféria és félperiféria fogalmak használatában is. Hiszen a félperiféria, a szó wallersteini értelmében nem egyszerűen a centrum és a periféria között helyezkedik el, nemcsak

köztes állapot, hanem a centrum periféria kapcsolatát reprodukáló közeg: még-hozzá birodalom, amelyet éppen az ítélt hirdelen összeomlásra, hogy a gazdaság autonómiáját torzító politikai erőn nyugszik, míg az igazi nyugat-európai centrumon belül nem tudott kialakulni hegemon politikai alakzat, a gazdaságot nem tudta legyőzni a politika. Oroszország félperiféria, mint ahogy a Habsburg Birodalom is, a maga centrumaival és periferiáival. Románia szintén az lett. És még polgári alkotmányt is kapott, ami a konzervatívok szemében anomáliának tűnt, bár ezt az alkotmányrendszert ők is működtették, és a végén egyre jobbnak tartották, főleg, amikor kormányon voltak. A változást a válogató-szerző strukturális mutációnak nevezi. Ez nem igazán találó, nemcsak azért, mert egyébként is jobb az idegen szavakat kerülni, ha lehet, hanem főleg azért, mert a mutáció váratlan, ám törvényszerű változás, míg a dunai fejedelemségek törvényszerűen kerültek a nyugati centrum vonzáskörébe. (Érdemes lett volna talán Marx idevágó nézeteit is bemutatni, mert komoly ilheto hatása volt a kötetben egyébként szereplő és körütekintően elemzett szociáldemokrata koncepcióra. Aztán a kötetben szintén reprezentált ún. neoliberalizmus is a marxizmust fordította a szociáldemokrácia ellen. Végül ne felejtsük, a centrum-periféria elmélet is marxi ilhetettségű. Ha pedig a mai nyugati történetírás foglalkozik a marxizmussal, talán nem egészen célszerű, ha úgy teszünk, mintha nem is hallottunk volna Marxról, annál is inkább, mert eszmetörténeti szempontból is meglehetősen tanulságos A tőke magyar fordítása és ferdítése, amelyet Vulgataként kellett használni nem is oly rég. Csak belőle lehetett magyarul idézni, és csak úgy lehetett a dolgot enyhíteni, ha a német kifejezést sikerült zárójelben mellé tenni. A románokra vonatkozó magyar fordítás is rossz, feltehetően ideológiai okokból. Eszmetörténetileg pedig külön érdekes a romániai bűvészkedés Marx szövegeivel.)

A Román eszmetörténet szövegei a centrum vonzáskörébe való kerülés folyamatát írják le, hagyomány és korszerűség

konfliktusait. Továbbá a folyamatok drámai jellege miatt érdekes számunkra, ami ott történt. És érdekes az, ahogy ezt a kortársak értékelik, vagy megpróbálják a perifériális létet átértelmezni, a kulturális felzárkózást vallva programként, mint ez Blaga szövegéből is kiderül. A periférián művelt „eszmetörténet”, ha a román politikai és filozófiai gondolkodást nevezzük így, nem periférikus. Századunk három nagyszabású gondolkodója emelkedett ki onnan: Cioran, Eliade és Ionescu.

Sok értelme nincs arról elmélkedni, hogy milyen szövegekből lehetett volna elhagyni és milyeneket kellett volna még bevenni. Ha viszont a fő probléma a hagyomány és a modernitás konfliktusa, és a cím – bár nem kapott határozott névelőt – a teljesség igényét sejteti, akkor mégis néhány konzismertebb szerzőt fel lehetett volna vonultatni. Először is Eminescut. Aki nemcsak klasszikus költő, hanem a konzervatív patriarchális – olykor dühödött antiszemita – szemléletnek újságíró-apostola volt. Nem véletlen, hogy az 1980-as években a román autark gazdaságpolitika egyik megalapozójává tették, és nagyobb szociológust faragtak belőle, mint amilyen költő volt, többet ártva egyébként ezzel minden olyan propagandánál, amely főleg azért aggat rá leegyszerűsítő dicstelen jelzőket, hogy a reá hivatkozó szélsőségeket bosszantsa. Ugyanakkor a kötetben jelen lévő St. Zeletin műveiben Eminescu értékelése központi probléma. Nem is beszélve az ún. zsidókérdésről. Erről pedig azért is kellett volna külön írni, mert éppen ez a modernizáció egyik alapkérdése, akár a hozzá való viszonyulás.

Sokat szerepel N. Iorga is a szövegekben, de nem találunk egyetlen Iorga szöveget sem. A magát neoliberalisnak is nevező N. Manoilescu arra lehetett volna példa, hogy a reneszánszát élő vallásos ortodoxiát miként próbálták a modern kollektivistá gazdaság szemlélettel és a nagyter-elméleteket Románia viszonylatában reprodukáló gazdaságpolitikával ötvözni. Nem beszélve arról, hogy olyan korporatista-totalitárius gondolkodóról van szó, akinek munkái a nyugati cent-

rum melletti sávban nagy népszerűségnek örvendtek: Olaszországban, Spanyolországban és Portugáliában. Az ortodoxia problémája szintén bemutatásra kerülhetett volna. Ez ugyan Noicánál és Blagánál meg is jelenik, de arra nem kapunk magyarázatot, hogy honnan és hogyan támadt ez a nagy reneszánsz. Kimarad a válogatásból Emil Cioran is, akinek a Románia színeváltozása című könyvecskéje az író életművében még sok majdani fejtegetésre is alkalmat kínáló válasz az elmaradottság társadalmi és politikai kérdéseire. Hiányzik a Gusti-féle falukutató iskola is. Szintén kimaradt a kommunista L. Patrascanu, akinek sorsán egyetlen mondat erejéig el lehetett volna tűnődni, ami pedig fontosabb: ő dolgozta ki azt az osztályharcos szemléletet, amelynek elemei ma is élnek Romániában. Jelezni kellett volna ezt márcsak azért is, mert a kommunizmus a maga módján egy ideig „megoldotta” az eszmetörténeti dilemmákat, és mint tudjuk, elég hatékony eszmének bizonyult. Vele szemben pedig a kötetben szintén nem található Mircea Eliade próbált valamiféle alternatívát kínálni. Nem tudom, gondolkodók és eszmék mellőzésére hely hiányában került-e sor, vagy pedig azért, mert egyesek közülük némileg ellentmondanak az utószó – mint jeleztem, túl általános és ezért többféleképpen is értelmezhető – tézisének.

Nem túl öröndetes az sem, ahogy az utószó a mai szakirodalmat kezeli. Pontosabban nem kezeli, mert csak egy-két fügefalevélként ható könyv és cikk szerepel. Z. Ornea, aki a négy említett irányzatról is írt egy-egy alapvető monográfiát nincs jelen. Márpedig az alpműveket lehetett és illett volna említeni. Némi kollégiális szolidaritásból a néhány magyar kolléga egy-két idevágó munkája is –

megfelelő helyen, és nemcsak úgy tessék-lássék – említésre kerülhetett volna.

A kötetet forgatva, óhatatlanul felöltlik néhány formai észrevétel lehetősége. Némileg alaposabb szerkesztői munka jobban körül határolhatta volna a válogatást, és esetleg szerényebb, de pontosabb, a tartalomnak jobban megfelelő címet lehetett volna találni. Gondosabb szerkesztést azért is megérdemelt volna a munka, mert a fordítás és a fordítások szöveg-gondozása sok fáradságba került, és akad olyan szöveg, melynek lefordítása több mint tájékoztatás, valóban kulturális nyereség. Ilyen Blaga akadémiai székfoglalója, amely sajnos némileg eltűnik a különböző jellegű szövegek olykor szemfárasztó hangyabolyában. A betűnagysággal nyilván az oldalszámot akarták csökkenteni, holott azt némi rövidítéssel jobban meg lehetett volna tenni, ha már ezeket a szövegeket szánták közlésre. A „csomagolás” jelentősége azonban nemcsak ebben rejlik.

Bármennyire is nem állt az idővel versenyfutó – a szövegben is fellelhető magyartalan fordulattal élve – „internális” és a „externális” szerkesztés a helyzet – tartalmi és formai – magaslatán, el kell mondanunk ezen alkalommal is, amit oly sokszor elmondtunk és még elmondhatunk: a sok tanulságot rejtő jelen kötet így is hazai könyvkiadásunk kimagasló eseménye, hozzájárulhat a két nép kölcsönös megismeréséhez. A periféria eszmetörténetének is meg lehet adni a maga méltóságát. Maga a jelen kötet is ad némi ízelítőt abból, hogy milyen kockázattal jár, ha a perifériák eszmetörténetét periferikus eszmetörténetként kezeljük. A készülő szerb eszmetörténeti vállalkozást optimizmussal várjuk.

Miskolczy Ambrus

Kötetünk szerzői

Berkes Tímea egyetemi hallgató	JATE, Szeged
Deák Ágnes történész	JATE, Szeged
Eddie, Scott M. történész	Univ. of Toronto, Toronto
Good, David F. történész	Univ. of Minnesota, Minneapolis
Halmos Károly történész	ELTE, Budapest
Karsai László történész	JATE, Szeged
Komlos, John történész	Universität München, München
Melinz, Gerhard történész	Bécs
Miskolczy Ambrus történész	ELTE, Budapest
Soós Gábor doktori (PhD) ösztöndíjas	JPTE, Pécs
Swanson, John C. történész	Univ. of Minnesota, Minneapolis
Zimmermann, Susan történész	CEU, Budapest

Helyreigazítás

Előző kötetünk szerzőinek névsorából kimaradt

Vadász Sándor történész, ELTE,
illetve

Vermes Gábor történész, Rutgers University
munkahelyének a megnevezése.

Szerzőinktől és olvasóinktól elnézést kérünk.

CONTENTS

Studies

- John Komlos**
On the Significance of Anthropometric History 5
- Eddie M. Scott**
Cluster Analysis in the Examination of Landownership Structure.
Examples from Prussia and Hungary in the late 19th Century 17
- Gerhard Melinz–Susan Zimmermann**
“Organic” Development of Poor Relief or Radical Social Reform?
Municipal Welfare Policy in Budapest and Vienna (1873–1914) 37
- John C. Swanson**
Otto Bauer's Foreign Policy Regarding
the Hungarian Soviet Republic 57

Beyond our Borders

- Interview with David F. Good 71
- David F. Good**
Economic Transformation in Central and Eastern Europe.
The View from History 80
- Bibliography of David F. Good 93

Workshop

- Károly Halmos**
Making of the Civil Society in Hungary.
A Review of the Historical Literature between 1988 and 1992 95

Observer

- The History as a Species in Danger?
Debates on the Postmodern Historiography
(*History and Theory, 1989–1990. Past and Present, 1991–1992.*)
Ágnes Deák 155
- Bibó's Actuality
(*A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.*)
Tímea Berkes 162

The Holocaust in France (Cohen, Asher: <i>Persécutions et sauvetages. Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy. Préface de René Rémond. Les Éditions du Cerf, Paris, 1993.</i>)	
László Karsai	167
Grains of Sand (Giovanni Giovannini: <i>A kovakőtől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszköz története. Püski, Bp., 1990.</i>)	
Gábor Soós	172
Intellectual History on the Periphery (Román eszmetörténet, 1866–1945. Válogatta és az utószót írta Pászka Imre. Aetas–Századvég, Bp., 1994.)	
Ambrus Miskolczy	178
Authors	182

INHALT

Studien

- John Komlos**
Über die Bedeutung von anthropometrische Geschichtsschreibung 5
- Eddie M. Scott**
Cluster analysis (Klumpenanalyse) in der Untersuchung
der Grundbesitzstruktur. Beispiele aus Preußen
und Ungarn im späten XIX. Jahrhundert 17
- Gerhard Melinz–Susan Zimmermann**
“Organische” Entwicklung der Fürsorge oder radikale Sozialreform?
Kommunale Wohlfahrt in Budapest und Wien (1873–1904) 37
- John C. Swanson**
Die Aussenpolitik Otto Bauers
der Ungarischen Räterepublik gegenüber 57

Jenseits unserer Grenzen

- Gespräch mit David F. Good 71
- David F. Good**
Wirtschaftliche Umwälzung in Mittel- und Osteuropa.
Ein historischer Ausblick 80
- Bibliographie von David F. Good 93

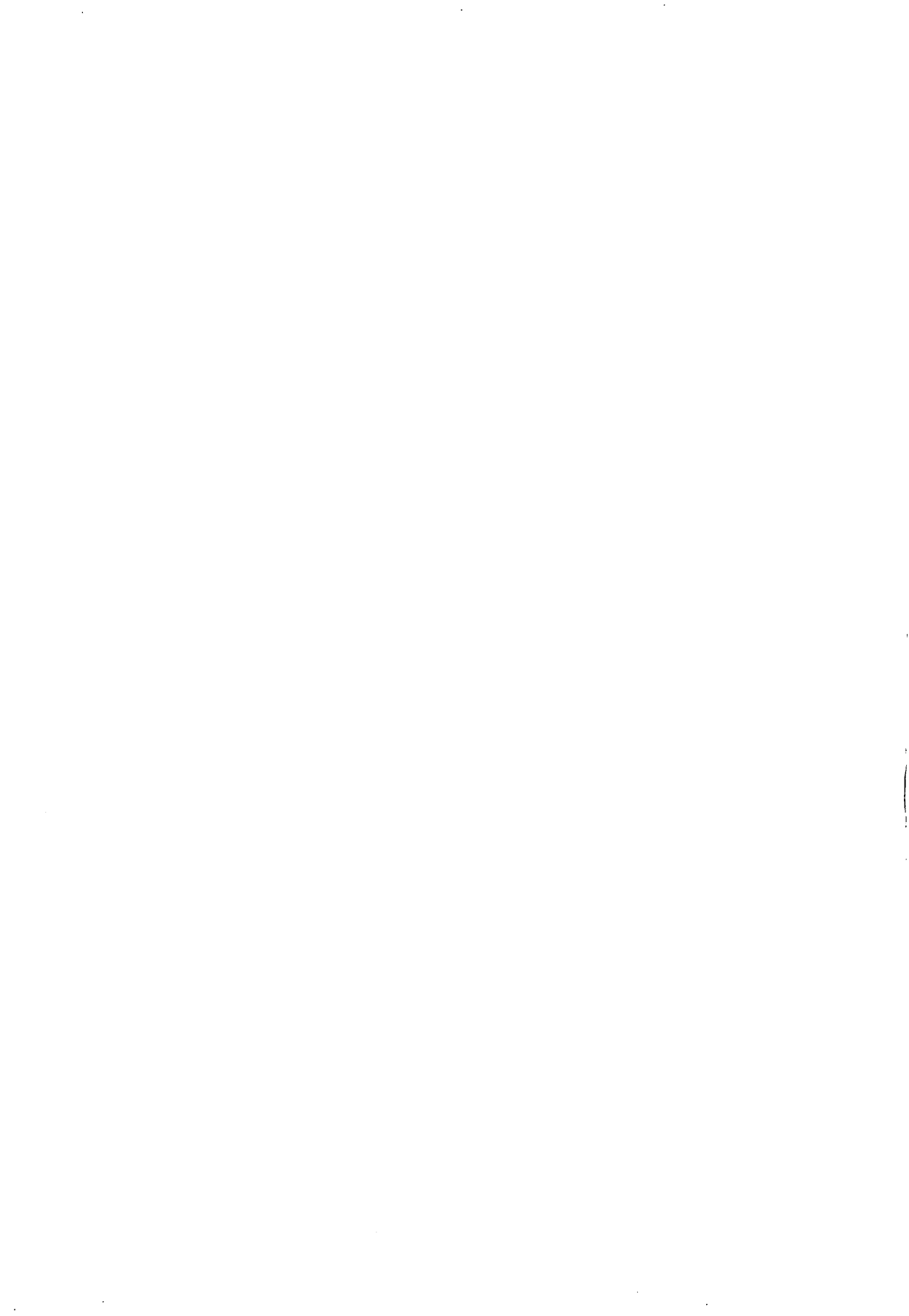
Workshop

- Károly Halmos**
Károly Halmos: Verbürgerlichung in Ungarn.
Ein Überblick der Geschichtsliteratur zwischen 1988 und 1992 95

Review

- Die Geschichte als eine gefährdete Gattung?
(*History and Theory, 1989–1990. Past and Present, 1991–1992.*)
Ágnes Deák 155
- Die Aktualität von Bibó
(*A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993.*)
Tímea Berkes 162

Der Holocaust in Frankreich (Cohen, Asher: <i>Persécutions et sauvetages. Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy. Préface de René Rémond. Les Editions du Cerf, Paris, 1993.</i>)	
László Karsai	167
Sandkörner (Giovanni Giovannini: <i>A kovakőtől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszköz története. Püski, Bp., 1990.</i>)	
Gábor Soós	172
Ideengeschichte auf der Peripherie (Román eszmetörténet, 1866–1945. Válogatta és az utószót írta Pászka Imre. Aetas–Századvég, Bp., 1994.)	
Ambrus Miskolczy	178
Autoren	182

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 320 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 80 Ft+postaköltség, könyvesboltban 98 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Studium Könyvesbolt, Váci utca 22.; Eötvös Könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Könyvárúház, Rákóczi út 14.; Atlantisz Könyvesbolt, V. Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvtár, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22. Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvtár, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

Felelős kiadó: Deák Ágnes

A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna

Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 98, – Ft

Előfizetőknek: 80, – Ft

Az interdiszciplináris történetírással foglalkozók a tágabb értelemben vett gazdasági fejlődés alaposabb megismerése érdekében egyre több figyelmet szentelnek a gazdasági és biológiai folyamatok egymásra hatásának. Az olyan változók, mint a magasság, testsúly, testtömeg, az első menstruáció időpontja vagy a morbiditás nem csupán azért keltették fel érdeklődésünket, mert mind a táplálkozási szinthez s következésképpen olyan demográfiai változókhoz is kötődnek, mint a várható élettartam, hanem a munkaerő termelékenységére gyakorolt hatásuk révén gazdasági visszahatásuk és az emberi tőke kialakulására gyakorolt hatásuk miatt is.

John Komlos írását lapunk 5–16. oldalán olvashatják.